

Surveys

ÖTVEN ESZTENDŐ

A MAGYARORSZÁGI
KÖNYVNYOMTATÁS
KÖZELMÚLTJÁBÓL

◊ ◊ ◊ ◊ ◊ ◊ IRTA ◊ ◊ ◊ ◊ ◊ ◊

FIRTINGER KÁROLY

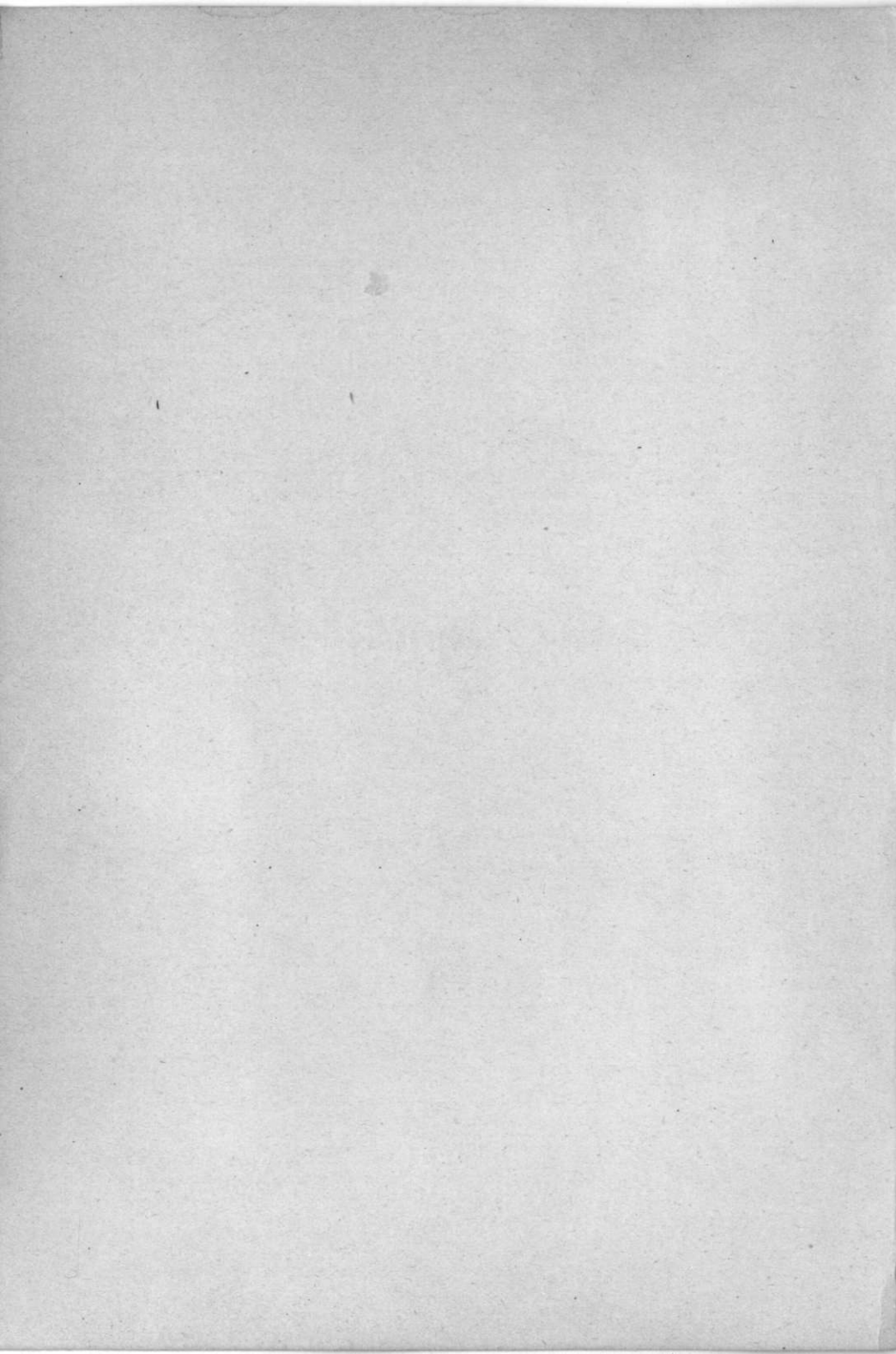

◊ ◊ ◊ ◊ ◊ ◊ BUDAPEST ◊ ◊ ◊ ◊ ◊ ◊

KIADJA A KÖNYVNYOMDÁSZOK SZAKKÖRE

◊ ◊ ◊ ◊ ◊ ◊ 1900 ◊ ◊ ◊ ◊ ◊ ◊

• Ára 2 korona.

Jurges

ÖTVEN ESZTENDŐ

A MAGYARORSZÁGI
KÖNYVNYOMTATÁS
KÖZELMULTJÁBÓL

◊ ◊ ◊ ◊ ◊ IRTA ◊ ◊ ◊ ◊ ◊
FIRTINGER KÁROLY

BUDAPEST
KIADJA A KÖNYVNYOMDÁSZOK SZAKKÖRE
1900

•
Ára 2 korona.

Naggsájas

Dr. Gyakui Farkas úrnak
mely tisztelete jeléül

Fischer Károly

66101

MÉLTÓSÁGOS

LOVAG FALK ZSIGMOND

KIR. TANÁCSOS ÚRNAK

TÖBB MAGAS ÉRDEMREND TULAJDONOSÁNAK, A PESTI
KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNYTÁRSASÁG ELNÖK-IGAZGATÓ-
JÁNAK, A SZABADSÁGHARCZ EGYIK ÉRDEMES KÖNYV-
NYOMTATÓJÁNAK, A HAZAI KÖNYVNYOMTATÁS NAGY-
SIKERŰ ÉS FÁRADHATATLAN MŰVELŐJÉNEK

MÉLY TISZTELETE ÉS HÁLÁJA JELÉUL

AJÁNlja

A SZERZŐ

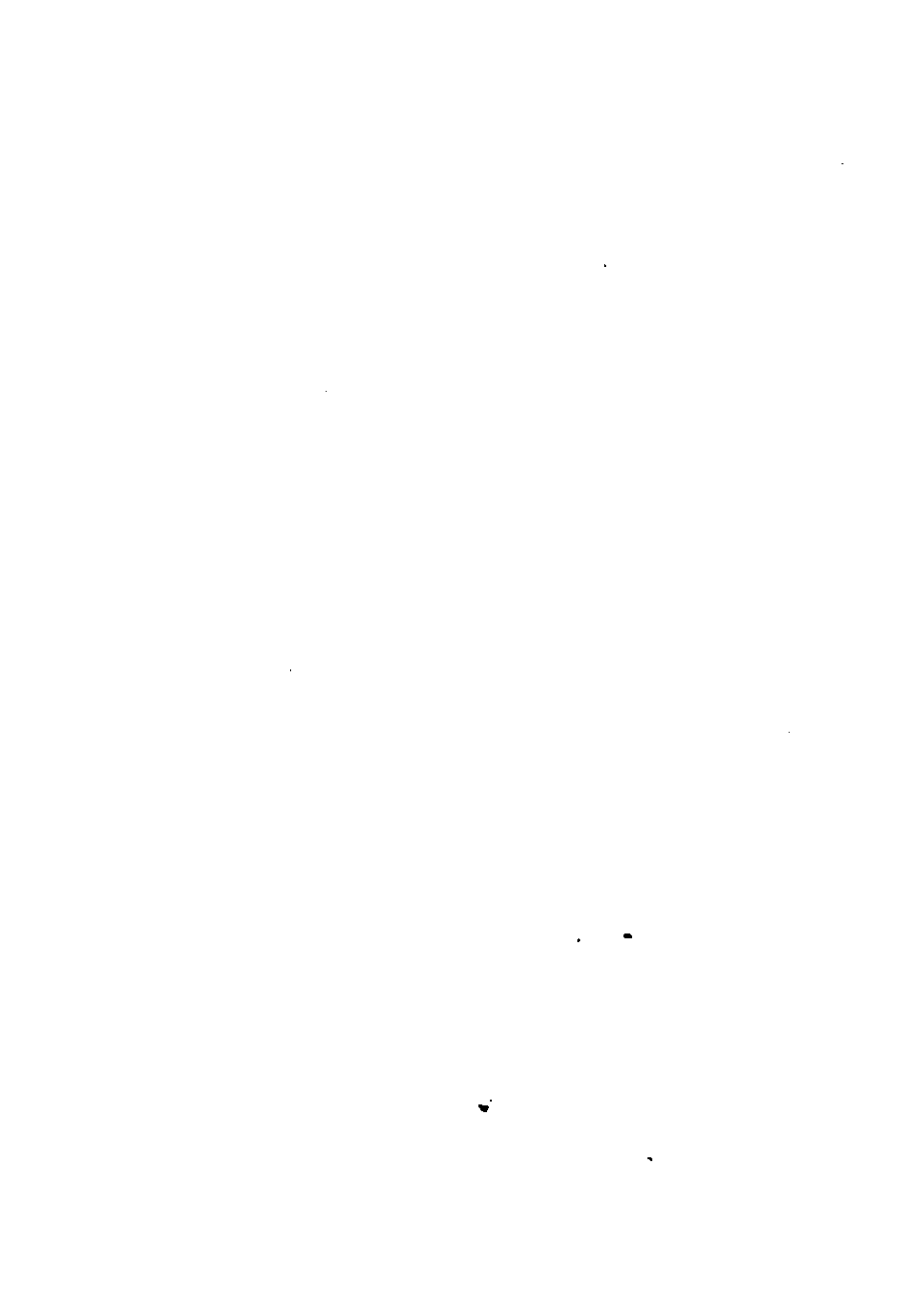
Előszó.

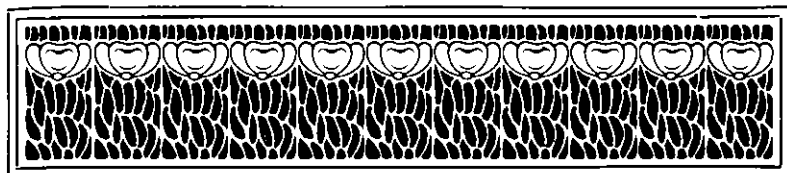
E munkám megjelenése ezelőtt egy évre, azaz az 1848-49-es események félszázados évfordulójára volt tervezve, közbejött súlyos betegségem és hosszú ideig tartó lábbadozó állapotom azonban késleltette azt egészen a jelen időig.

Midőn tehát most átadom ez írói zsongémet a nyilvánosság-nak, teszem azt abban a hitben, hogy azzal úgy szaktársaim-nak, mint a művészetünk multja iránt érdeklődéssel viseltető nagy közönségnek némi hasznára leszek. Legyenek a könyv-
vemben lerakott adatok és elmondott mozzanatok egy szép multnak visszatükrözői; a jövő nyomdásznevezédek pedig tanuljanak azokból az élet viszontagságai között — mindjohban szervezkedve — hivatásukban esüggedés nélkül helyt állani.

Budapest, 1900. évi október havában.

A szerző.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	V
Tartalom	VII
Tájékoztatósul	3

ELSŐ RÉSZ.

A jelen század elejétől 1848-ig.

Bevezető sorok	7
Cenzura és privilégiumok	9
A vármegyék mint a gondolatszabadság védőbástyái	20
Az 1848 előtti könyvnyomdák és munkásaiknak helyzete	29
Videki nyomdák viszonyai	53
A rokon iparágak köréből	101

MÁSODIK RÉSZ.

1848 -49 magyar nyomdászata.

Visszatekintés az előzményekre	113
Marezius tizenötödike	123
Szabad a sajtó!	136
A nyomdászok társadalmi törekvései	144
Új nyomdák keletkezése	161
A bankjegynyomda	169
Videki nyomdászai	184
Nyomdászok a taborban és a csatatéren	196
Befejező sorok	201

FÜGGELEK.

	Oldal
Bikfalvi Falka Sámuel elhalálozásának napja	203
A kolozsvári liceumi nyomda munkaszabályzata 1814-ből	204
Grűnn János szabadalmi levele könyomda állíthatására 1845-ből	214
Höchell Ármin	215
Halálesetek	216
Név- és tárgymutató	217
Hibaigazitások	221

Ábrák jegyzéke.

Kapronczai Ádám 1774. évi betűmintakönyvének címlapja	16
1800. évben készült stereotíplemez hasonmása	17
Mutatványok az egyetemi nyomda kezdőbetűiből és körzeteiből 24, 25, 28	
Az egyetemi nyomda czégjele	25
Buda városa leírásának címlapja	29
Congreve-nyomtatványokhoz való díszek	36, 37
Petrőzai Trattner János Tamás arczképe	41
Révai Miklós magyar nyelvtanának címlapja 1806. évből	44
Kazinczy Ferencz munkái 1814. évi kiadásának címlapja	45
Névnapi üdvözlés műszedése 1842-ből	50
Tréfás szedés-alkotások 1846-ból	51
Landerer Mihály arczképe	52
Landerer János Mihály arczképe	53
Debreczeni nyomtatvány 1836-ból	64
Debreczeni nyomdajelek	65
Pethe Ferencz munkájának címlapja	77
A gyulafejevári Batthyaneum	93
Id. Emich Gusztáv arczképe	109
Záróvignetta az I. részhez	112
1848. évi könyomat hasonmása (Kossuth Lajos arczképe)	121
A szabad sajtó első termékeit megmutatják a népnek	128
A muzeum-kerti népgyűlés 1848. márczius 15-én	129
Melléklet: Petőfi Nemzeti dala	132 – 133
Landerer Lajos arczképe	152
Heckenast Gusztáv arczképe	152
Melléklet: 1849. évi falragasz hasonmása	164 – 165
1848. évi egyforintos bankó	172
1848. évi kétforintos bankó	173
1849. évi kissebzeni szükségpénz	181
Záró-vignetta. Egy 1821. évi rézmetszet hasonmása	202
Szerző nyomdászjele. Rajzolta Kovács Károly	222

ÖTVEN ESZTENDŐ
A MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS
KÖZELMULTJÁBÓL

Tájékoztatásul.

Mult esztendőben, az 1848 — 49-iki nagy napok félszázados évfordulójának küszöbén, midőn országszerte az írói és művészi körökben oly lelkesen felkarolták e korszakalkotó eseményeknek minél nagyobb arányokban való megülését, s több irodalmi vállalat azzal a hazafias célzattal indult meg, hogy a nép mindmegannyi rétegébe vigye bele eme küzdelemteljes bár, de dicső két esztendőnek ismeretét, — újra erőt vett rajtam ama fájdalmas érzet, hogy mi nyomdászok még mindig nem birunk ezeknek az eseményeknek oly leírásával, melyben az amaz időbeli nyomdászgenerációnak tevékenysége is megtalálná az őt megérdemlő méltatást.

E közreműködése a nyomdászoknak a nagy nemzeti drámában pedig elég érdekes mozzanatokot képes felmutatni, a melyek egyes részleteinek összehordása és egy kerek képben való kidomborítása sok fáradsággal jár ugyan, de mindenképen busásan megjutalmazza a nehéz munkát.

Fáradságos annyiban a munka, mert annak megírásánál csupán a ma-holnap már hagyományszámba menő elbeszélésekre támaszkodhatunk csak, melyek öregjeink után maradtak ama mozgalmas időkről, mikor azok, ifjúkori hévvel, ki-ki tehetsége szerint vagy hajlama után indulva, vagy a karddal kezében, vagy pedig a sorzót meg a sajtórudat markolva,

szolgálták lelkesedéssel a jó ügyet, a szorongatott haza védelmét.

Igen ám, csak hogy az emberi test gyarló s időnk multával minden egyesnek képzeletében külön-külön alakot öltenek a keresztülélt még oly jelentéktelen események, hát még olyanok, melyeket bizonyos történeti nimbuszsal ruháznak fel a későbbi fejlemények.

Itt van p. o. a márczius 15-ének nevezetes napja, a mint az a Landerer-nyomdában végbement. Erről különféle mesék kaptak lábra. Még ma sem tudjuk egész bizonyossággal, hogy voltaképen mint történt a sajtó első szabad termékeinek előállítására, hogy kik működtek közre ennél a nagyhorderejű aktusnál. Egy 1889-ben megjelent, nyomdászok által kiadott alkalmi iratban egy »öreg nyomdász« erre nézve elég jellemzően ekkép nyilatkozik:

»Ifjúkoromban egész lelkesedéssel akartam a 48-as napokból apró, a történetírás által jelentéktelennek tartott s ki sem kutathatott dolgokat megtudni öregektől. S még nagy dolgokban is mit tapasztaltam? Például az eseményt, hogy történt a szabad sajtó első termékének, a Talpra magyar! kezdetű versnek kisedése, nyomtatása, az eseményben szereplőktől, szemtanuktól *ötféleképp* hallottam elbeszélni s mindegyik elbeszélő úgy emlékezett rá, hogy ő mondta el hüen!«

Egy másik példa. *Prohaszka Ferencz*, a komáromi nyomdának 35 éven át volt művezetője, a *Typographia* 1885. évi 40. számában »Visszapillantások az 1848-ik évre« című cikkében többek közt ezeket írja: »Winter Zsigmond volt szerencsés az első cenzura nélkül nyomtatott kéziratot kisedhetni, Poldini J., mint legelső Magyarországon működő gépmester pedig, két kérékhajtó és ugyanannyi leány segélyével kinyomta.« Itten az öreg Prohaszkát nyilván szintén cserben hagyta emlékezőtehetsége, mert Boldini György (nem: J.) még életben lévő *kortársai* egybehangzó állítása szerint, már 1846-ban meghalt, tehát 1848. évi márczius hó 15-én nem nyomhatott semmit.

Látnivaló, hogy mily, majdnem el nem hárítható akadályokkal jár a tiszta való kiderítése.

Mindezek daczára elhatároztam magamat egy kísérlet megtételére és a szaklapok útján kérelmet intéztem mindazokhoz, kiket jó sorsuk még életben tart azok közül, kik szemtanui valának amaz ötven esztendő előtti eseményeknek, hogy szíveskedjenek engemet ez események minél hivebb leírásában a rendelkezésükre álló anyag beküldésével támogatni. S kísérletem eredménnyel járt annyiban, hogy reményen felül részesíttettem szép számú, igen érdekes adatokat tartalmazó anyagban, melyet további levelezéssel és személyes utánjárással nap-nap után kibővítettem.

Ilykép remélem, nemcsak a fentemlített márczius 15-iki eseményekre nézve, de egyéb dolgokra vonatkozólag is, egy, a valósághoz lehetőleg közel járó képet bemutathatni, illetőleg a sok ellentmondó legendáris elbeszélésekbe burkolt magot kihámozhatni.

A munkám által alkotni kívánt kép kerekdedségének fokozása és így az összbenyomás hatásosabbá tévése céljából szükségesnek látom a hazai nyomdászviszonyokat jelen századunk elejétől fogva körülményesen leírni, ezáltal az 1848—1849-iki állapotoknak mintegy történeti háttérrel nyújtva.

Munkám nem akar határozott agitatorius jelleggel bíró iránymű lenni, mint például *Höger Károly* szaktársnak »Aus eigener Kraft« című és a bécsi nyomdászok szociális törekvéseit bemutató ismeretes munkája, mint akár dr. Mayer Antal »Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882« című jubiláris díszműve, jöllehet munkám megírásánál az utóbbi lebegett szemeim előtt mint utánzandó példa; nem hasonlítható gyenge kísérletem már azért sem ezekhez a becses szaktörténeti elmeproduktumokhoz, mivel nekem az ilyenek előállításához nincs elegendő szabad időm. Munkám tehát inkább csak anyaggyűjteménynek vehető.

Ezek után még csak azt említem meg, hogy az időközben elhunyt *Kenderessy Lajos* és *Bauer József* érdemes szaktársakon kívül, adatok szíves beszolgáltatásával támogattak engem: lovag *Falk Zsigmond* kir. tanácsos, *Giersch Lajos*, *Höchner János*, *Hórák Egyed*, *Kovács Mihály* (Rozsnyó), *Malatin Antal* (Kalocsa), *Prohászka József*, *Szűts Lajos* és

Träger Endre urak, kiknek ez úton is hálás köszönetet mondok az ügy iránt tanusított jóindulatért és segédkezésükért.

Forrásművek (a szövegben említetteken kívül): a Typographia, Nyomdászok Közlönye, Magyar Nyomdászat, Grafikai Szemle, Magyar Nyomdászok Évkönyve, továbbá a Figyelő, Magyar Könyvszemle különböző évfolyamai; ezeken kívül *Kertbeny M. Károly* és *Petrik Géza* bibliografiai munkái.

Végül pedig szíves elnézésért esedezek a kidolgozásban előforduló fogyatékokosságokért, a mint netáni téves adatoknak tárgyilagos helyreigazítását is köszönettel fogom venni.

Budapest, 1898. évi október hó 25-én.

Firtinger Károly.

ELSŐ RÉSZ.

A jelen század elejétől 1848-ig.

Bevezető sorok.

Lecsendesedvén a mult század végével Frankhonban kitört iszonyatos vihar, — melynek hatása alatt a százados létök következtében megingathatatlanoknak és szentnek vélt néprendi szokások és institucziók feibomlottak — a nyugtalan vérű francia nép új bálványának, a katonai gloire-nak kezdett hódolni, melynek belsőleg ugyan üres, de külsőleg annál jobban csillogó ábrándjával *Bonaparte* tüneményszerű lángelméjének sikerült ezt a különben kulturális tekintetben oly magas fokon álló nemzetet elbódítani. A nagy forradalom által oly tömördek ártatlan és bűnös vérrel egyaránt megpecsételt ideális eszmék az emberi szeretetről, egyenlőségről, szabadságról ki lettek szorítva a cezárizmustól követelt rideg fegyelem és szolgai meghunyászkodás által.

Hazánkban is *Mária Terézia* meg *József* császár németesítő és jogfosztó törekvései folytán oly szépen megindult mozgalom a nemzeti nyelv, valamint az új demokratikus igéknek átültetése érdekében a Martinovics-féle összeesküvés fölfedezésével és véres megtorlásával hirtelen, borzadalmat keltő véget

ért. A bécsi központi kormány a cenzura békóival sietett még jobban megszorítani a közvéleménynek legcsekélyebb megmoczczanását. Visszamaradás váltotta fel a nekibuzdult reformtörekvéseket. A latin és francia nyelv ezután is megmaradt az értelmiség nyelvének; a magyar nyelvet továbbra is latin tankönyvekből tanulta ifjúságunk. A polgári elem pedig a német nyelvvel élt. Buda ugyan az ország *névleges* fővárosa volt, de az országgyűlések Pozsonyban tartattak. Hirlapirodalmunk első zsongói, valamint a királyi testőrök által fölélesztett nemzeti irodalom nagyobbára bécsi nyomdákban láttak napvilágot; a magyar nyomdatermékek többi része pedig Pozsonyban és Kassán készült s csak kis töredékében került Budapestre nyomtatás alá.

E sivár kép vigasztalanságát csak enyhén aranyozta be mint gyenge reménysugár a nemzeti színművészetnek állandó letelepülése a két magyar haza egy-két pontján, mint Debreczenben, Nagyváradon és Kolozsvártn, — vagy a gróf *Festetics* alapította Georgicon Keszthelyen,¹ — meg a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1802-ben történt létrejövedele s végre *Kazinczy*nak és a köréje csoportosult íróknak föllépése.

Időközben romba dőlt a hadviselés nagymesterének óriási birodalma. »A költemény, melyet az az őrjöngő lángész irt, a kit Nagy Napoleonnak hívtak, elenyészett, mint ágyúinak füstje.«² S a durva katonai erőszak helyére lépett a sima atyáskodó gyámkodás rendszere. A *sainte-alliance*³ volt a kormányok köszönete, hogy a népek megszabadították őket *Napoleon* nyűgétől. Szomorú állapotok voltak ezek, melyek csak azért nem nehezettek oly súlyosan hazánkra, mint egyebütt, mert a vármegyék intézménye az erőteljesebbnek bizonyult, mint ezt Bécsben gondolták.

¹ Georgicon elnevezés alatt alapította *Festetics György* századunk elején a híres keszthelyi gazdasági tanintézetet, mely a Dunántúl intelligenciájának gyülekezőhelye vala.

² *Castelar Emil*.

³ Az 1815-ben Ausztria, Poroszország és Oroszország által alkotott »szent szövetség«, melyhez később a többi európai államkormányok is majd valamennyien csatlakoztak s mely szövetségnek a szabadelvű eszmék diadalra jutásának megakadályozása, illetve azok elnyomtatása képezte feladatát.

Végre derengeni kezdett nálunk egy szebb jövő hajnala. Összeült 1825-ben az országgyűlés és feltűntek a politikai láthatáron *Széchenyi Istvánnal* a többi nagy alakok, kiknek a mai Magyarország létét köszönheti. Kulturális tekintetben is messze kiható fordulat állott be a *Magyar Tudós Társaságnak*, a későbbi Akadémiának 1831. évi január havában történt megalakulásával.

Mindaddig, vagyis 1831-ig — mondja *Ballagi Aladár* egyik munkájában — a budapesti nyomdák, kevés kivétellel, csak naptárak, szentkönyvek, ponyvairodalmi termékek s tankönyvek nyomásával foglalkoztak.

Cenzura és privilégiumok.

A könyvnyomtatás művészetét feltalálásakor mindenki — a művelt osztályok rangkülönbség nélkül — mint az emberiségre nézve hasznos és üdvös intézményt, örömmel és tárt karokkal fogadta. Ámde ezekből a helyes és dicséretes indokokból származó jó vélemény Gutenberg mestersége felől csak rövid ideig tartott. A földi hatalmasok, úgy a papi, mint a kormánykörökben nagyon hamar kitalálták, hogy a sajtó által a népek széles rétegeibe vitt felvilágosodás könnyen megzavarhatná czirkulusaikat, s kezdtek gondoskodni a nyomtatási ujitásnak megfelelő korlátokban való tartásáról. Így jött létre az első, *Bertold* mainzi érsektől származó cenzurái ediktum 1486. évi január hó 4-ikéről. A vallásujítással már egymást érték a rendszabályozások az »eretnek« iratokat terjesztő nyomdai működés miatt, mely rendszabályok a cenzura elnevezése alatt a különböző kormányok által és országonként hol nagyobb, hol enyhébb szigorral nyűge maradtak a sajtónak. E korlátozó rendszabályok nemcsak a nyomtatványok tartalmára, hanem — mint III. *Károlynak* 1715-ben Bécsből kelt manifestuma — a könyvnyomtató személyére is vonatkoztak, kiktől mint előfeltétel »politikai józanság« követeltetett.

A múlt századi viszonyokat érdekesen világítja meg Temesvár városának egy nyomdaállithatási kérvényre vonatkozó fölterjesztése. Ugyanis 1766-ban Temesvár város hatóságánál

egyidejűleg két pályázó is jelentkezett, a kik nyomda fölállítása iránt engedélyért folyamodtak. Az okmány, melylyel a hatóság a kérvényeket fölterjeszté a kormányshoz, még ma is föltalálható a városi irattárban. Az eredeti német szöveg magyarra fordítva így hangzik:

Kolb Antal budai könyvnyomdász-legény írásbelileg folyamodik, hogy engedjék meg neki egy könyvnyomdát fölállítani, a mennyiben nemcsak ebben, hanem az aczélmetszés-nyomásban is jártas, hitvese szintén jártas különféle munkában; tehát hogy egyik vagy másik módon tisztességesen megélhetni vélnek. Ilabár most egy másik könyvnyomdász-legény is jelentkezett Szebenből Erdélyben, az első folyamodó ellenben, Budáról beszerzett tudósítások szerint, megdicsértetett, következésképen előbbi annyival inkább előnyben részesítendő, mert nem lehet tudni, hogy utóbbi miben törí a fejét, mint a ki Erdélyben mindig lutheránusok és kálvinisták között szolgált, ennél fogva határozottatott: az első kérvényező érdekében a véleményes jelentést a nagyméltóságú kormányshoz fölterjeszteni.

A fentnevezett Kolb azonban eddig ismeretlen okból még sem nyitott akkor nyomdát, mert csak 1769-ben tűnt fel *Heimerl Mátvás József* mint Temesvár első nyomdásza.

A *József* császár alatt némileg enyhített cenzurái eljárás, később, a francia forradalom kitörése után és ennek hatása alatt, újra teljes szigorral lett foganatosítva. E mellett, hogy »a felforgatási eszmék ragálya be ne csempésztessek« az osztrák-magyar monarchiába, néhány lojális érzelmű lap kivételével, a többi külföldi lapok behozatala szigorúan tiltott.

Európa többi államaiban sem voltak különbek az állapotok. Franciaországban, hol a forradalom kitörésétől fogva egész 1805-ig szabadon mozoghatott a sajtó, ekkor, *Napoleon* trónra jutásával, újra visszaállított a cenzura. A hová a francia seregek betették lábukat, ott első dolguk volt a sajtót rendszabályozni. Hamburg német kikötővárosban a francia hadparancsnok a 18 nyomda közül nyolczat bezáratott, hogy a többiek működését jobban ellenőrizhesse. Pozsonyban 1809-ben a polgárság erőszakkal kényszerítve lett a francia katonatisztek által rendezett báli mulatság látogatására, a *Pressburger Zeitungnak* pedig émelygős dicsérő referádákat kellett hozni az ilyen dolgokról.

1810-ben, valószínűleg az osztrák hadsereget ért ismeretes balesetek következtében, Bécsben szelidebb húrokat kezdtek pengetni. Egy 1810. évi szeptember 10-ikén kelt titkos cenzori utasítás, melynek bevezetése arra utal, hogy jövőre a sajtó több nyilvánosságnak örvendjen és ne gátoltassék annyira hasznos hatásában, 8-ik §-a így szólt: »Oly munkák, melyekben a kormányrendszer egészben vagy egyes részeken méltányoltatik, a hiányok, tévedések fölfedeztetnek, a javítások jeleztetnek, az előnyös állapot elérésére út és mód mutattatik, elmúlt események megvilágíttatnak stb., más, fontos ok fenn nem forogván, el ne tiltassanak, ha szintén a szerző alapelvei és nézetei a kormányrendszertől eltérők lennének is.«

Mikor aztán annyi vérontás s háborúskodás után I. Napoleont az egyesült európai hatalmak legyűrték, a viszonyok még jóval súlyosabbakká lőnek. A Metternich által megalapított szent szövetség a népek szabadságvágyát a lelki betegség egy nemének tekintette s iparkodott népeitől e lelki betegséget távol tartani. Magyarországon is igen szigorúak voltak ez időben a cenzurái szabályok. E szabályokat *Ferenczy J. : A magyar hirlapirodalom története* című munkájában a következőkben ismerteti:

A hirlapok s időszaki iratok különösen nagyon szigorú ellenőrzés alá voltak vetve. A könyvvizsgálati szabályok szigorúan meghagyták a cenzoroknak, hogy különös figyelemmel vizsgálják át a hirlapok, a politikai időszaki iratok és naptárak kézíratait, mert az ily munkák gyorsan és széles körben szoktak elterjedni, hatásuk sokkal jobban érezhető, mint a nagyterjedelmű könyveké, melyek leginkább csak a műveltebbek kezébe szoktak eljutni. Az is mutatja a hirlapokkal szemben követendő éberebb felügyelet szükségét, hogy kiadásuk joga a fejedelemnek volt fentartva, míg egyes könyvek megjelenésére a könyvvizsgáló hivatal is megadhatta az engedélyt. A hirlapszerkesztőknek és kiadóknak előre föl kell terjeszteniök programjukat, s ha eltérnek tőle: a cenzornak nemcsak joga, hanem kötelessége is a kiadást megtiltani. Meghagyta a szabályzat a cenzoroknak azt is, hogy a lapokhoz csatolni szokott mellékleteket figyelmesen ellenőrizték s az ilyenek szétküldését lehetőleg akadályozzák meg, még akkor is, ha megjelenésök ellen nem is volt kifogás. A vizsgálat szigorúsága kiterjedt a tudományos és szépirodalmi lapokra is. A cenzornak mindig tekintetbe kellett vennie az illető hirlap olvasó közönségét

is, nehogy műveltségi fokának meg nem felelő czikkek közöltesse a lapban, vagy oly kétértelmű erkölcsi, tudományos vagy politikai elvek magyarázatai kerüljenek bele, melyekből a nem eléggé művelt közönség ferde következtetésekhez juthatna. A fokozottabb elővigyázat megkivántatott minden nagyobb időszaki vállalattal szemben, kivált ha bennök egymáshoz közel eső kérdések és tételek más-más író által lőnek fejtegetve, de az időhöz nem kötött kisebb időszaki sajtótermékek csak a közönséges vizsgálati szabályoknak voltak alávetve. A szabályzat külön pontban intézkedett a politikai röpiratok, valamint a naptárak megvizsgálása felől, az előbbiekre azért sürgetett gondos felügyeletet, mert olvasó közönségük rendszerint igen nagy volt, az utóbbiakra pedig azért, mert legnagyobb részt tanulatlan emberek közt forogtak, a kiket sokkal könnyebben lehet félrevezetni.

Ily lánczrakötéssel, szűk korlátok közt mozoghattak a lapok. Egy 1811-ben megjelenő lapot azért akartak felfüggeszteni, mivel a hiriei közt az volt, hogy a király a lengyel katonai szökevényeknek bűnbocsánatot ad, ha más vétség nem terheli őket. Nagy tudósunk: *Brassay Sámuel* is megjárta; a *Nemzeti Társalkodó* 1838. évi egyik számában elmondta nézeteit az angol alkotmányról, a többek között ily észrevételt tett: »Az európai Jus Publicum még mind annál az elvnel van, hogy a szegény ember gazember«, — a kormány ezt valótlannak és botránkozást gerjesztőnek nyilatkoztatta, mint nyilván arra célzó, hogy a műveletlen nép és kormány s vagyonos polgárok közé a bizalmatlanság magvai elhintesse, s úgy a czikkirót, mint a lapszerkesztőt szigorúan megfeddetni rendelte.

Súlyosbitotta a bajt az a körülmény, hogy a cenzorok önkényűleg jártak el hivatalukban. Volt rá számos eset, hogy a mit Pesten vagy valamely más helyen Magyarországon betiltottak, azt Bécsben szabadon lehetett közrebocsátani, mi sok hazai írókat arra indított, hogy utóbbi helyen adta sajtó alá munkáját. Ezzel a pártos elbánással egyrészt kifejezést akartak adni az összm monarchia centralisztikus eszméjének, más tekintetben pedig a magyar nyomdászat rovására istápot nyertek a bécsi nyomtató-műhelyek. Érdekesen világítja meg ez állapotot gróf *Dessewffy József* 1824. évi augusztus hó 29-én kelt levele a Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* szer-

kesztőihez, melyben a következő tétel érinti a fentvázolt visszasságot: »Egy értekezést irtam a szeszélyről, de mivel a dolog mivolta hosszabbacsának kívánta, a Tudományos Gyűjteménybe¹ küldöm, a hová, ha be nem fogadják, vagy akadályok adandják magokat elő a kinyomatáskor, a Tekintetes Urakhoz Bécsbe küldöm, hol a cenzura nem oly akadékos, mert úgy van az mindenha és mindenhol: Bécsben nem mernének nagypénteken húst főzetni a fogadások, Rómában pedig ki-ki azt eszik, sőt ottlétemkor hijában kértem bőjti eleséget.«

Azonban, hogy nemcsak az államhatalom viselkedett politikai okokból éppenséggel nem jóakaró indulattal a hirlapok intézménye ellen, hanem akárhány esetben a városi hatóságok is szűk látókörükben járultak panasszal a kormány elé a sajtónak állítólagos túlkapásai miatt, arra elég bő adatot szolgáltatnak a mult idők krónikái. Két ilyen mulattató esetről emlékezik meg *Jakab Elek*: *Az erdélyi hirlapirodalom története* cím alatt irt értekezésében; a két esetet, melyben a Nagy-Szebenben 1783-ik évben megindult *Siebenbürger Zeitung* játsza a bűnös szerepét, ekként írja le *J. E.*:

Kolozsvár volt az első, mely 1784. évi december hó 14-ikén panaszolt a szebeni ujság szerkesztője ellen, hogy a tanácsot azzal vádolta, hogy az éji öröket cigányokból s hitvány csavargókból állította ki. A tanács tagadta s bizonyította, hogy a polgárok fiaiból s jól fegyverzett mesterlegényekből voltak kiállítva, városi tisztviselők felügyelete alatt, kiket a közjó érdekel; kérte tehát becsülete megsértéseért az elégtételt, a hamis hír visszavonását s az író megnevezését, hogy ha szükségét látják, más lépést is tchessenek ellene. A kir. kormányzék a szebeni tanácsnak a kinyomozást megrendelte, s meghagyta, hogy az ujságíró tettét komolyan hibáztatva, tegye kötelességévé, hogy semmi, az országot érdeklőt, előleges vizsgálat és helybenhagyás nélkül ne közöljön, bántalmazó állítását vonja vissza s jövőre hasonlótól óvakodjék.

Brassó város is panaszolt ellene 1785. évi 9. száma egy közléseért s büntetést kért rá azért, hogy a midőn a tanács Closius Traugott Márton ágostai hitvallású papot megintette, hogy téli időben harmadfél óráig prédikált, elannyira, hogy hallgatói többen a hideg miatt

¹ Egy Pesten Trattner nyomdájában megjelent folyóirat.

megbetegedtek: a hirlapi tudósító védelme alá vette s a tanácsot kisebbitve, gúnyosan hányta szemére, hogy bezzeg a tánczokban és nyilvános mulatóhelyeken tudnak egész éjszakán át mulatozni, ott nem unják magokat s betegségről sem panaszkodnak. A tanács felette érzi ugyan magát — úgymond — az aféle kenyérért inaskodó irkászok alaptalan vádaskodásain s más viszonyok közt nem szólalna fel; de most oly bajos a népet engedelmisségben tartani, hogy ha a tanács intézkedéseinek rosszaló megbírálása a kir. főkormány széken kívül minden haszontalan újságírónak is megengedettik, félő, hogy a társadalomban a rend és függés teljesen felbomlik. Kérte tehát a tanács, becsületének a szebeni hirlapíró által megsértéseért szigorú megfeddetését, rágalmozó szavai visszavonását s annak, hogy a tanács a tisztviselők ellen megrovó közléseket tehessen, örökre megtiltását. A kir. főkormány szék, azon indoknál fogva, hogy a kérdéses cikkben sem a tanács, sem más megnevezve nincs, hanem a tény egész általánosságban van elbeszélve, a közlésben sérelmet nem látott s a panaszt félretétetni határozta.

Ily korlátolt kisvárosi felfogásokkal a szabad sajtó hivatásáról különben — sajnos — ma is gyakorta találkozhatunk.

Egy másik nyűge volt a könyvnyomtatásnak az 1848-iki évvel végkép letűnt *szabadalmak* intézménye, mely a cenzurával szerves összefüggésben állott és ha egyes kiváltságos nyomdaczégnek biztosította is virágzását, másrészt a versenynek teljes megkötésével bénítólag hatott a fejlődésre.

A privilégiumok korszaka 1711-től datálható, midőn is III. *Károly* léptette azokat életbe s a nyomdanyithatási engedélyt a szabadalom adományozásától tették függővé.

Hogy mennyire komolyan vették e korlátozó rendszabályt, mutatja az oroszánlelkű báró *Wesselényi Miklóssal* 1835-ben történt eset. Ugyanis a kolozsvári országgyűlés 1834-ben elhatározta, hogy napló- és egyéb nyomtatványait nyomdai úton a nyilvánosságnak fogja átadni, a mit azonban a bécsi kormány csak úgy volt hajlandó megengedni, ha a nyomtatványokat az előzetes cenzurái eljárásnak vetik alá. Ezt viszont a rendek találták sérelmesnek és jogtalannak s felterjesztést intéztek ez ügyben a kormány székhez. Az elintézt azonban halogatták, annyira, hogy az országgyűlés türelmetlen

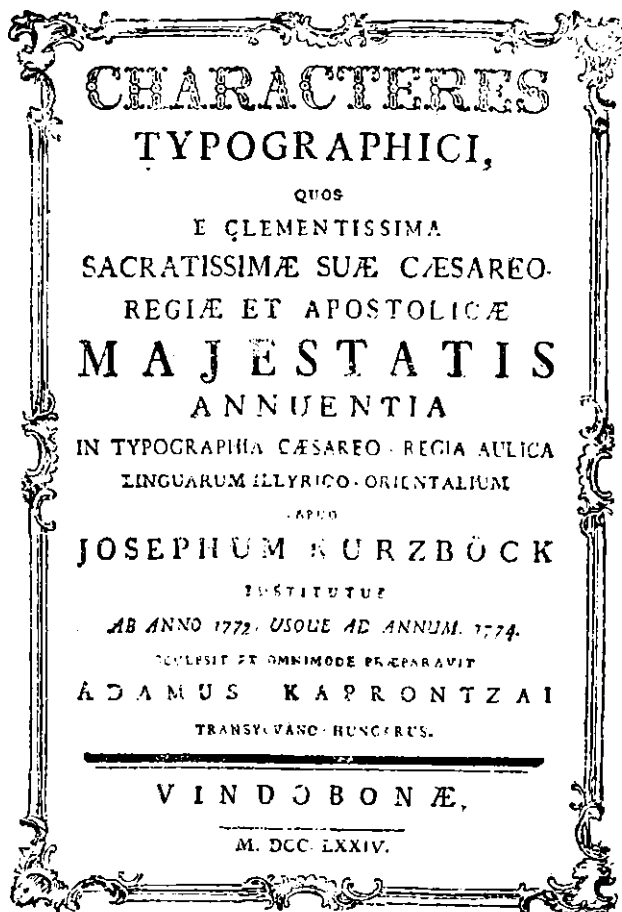
lett és Wesselényi 1835. év január hó 29-én azzal a jelentéssel lepte meg a rendeket, hogy a nyomtatványok előállítására saját költségén beszerzett egy litográfiai sajtót és önzukézőleg ki is nyomta már azon a napló első ívét. A rendek nagy örömmel fogadták a bevezetett tényt és a jurátusok még aznap fáklyásmenettel tisztelték meg Wesselényit hazafias eljárásáért. Másnap, 30-án, Estei Ferdinánd főherczeg királyi biztos panaszt emelt a kormányszéknél Wesselényi s Stuller titkárja ellen, ki segédkezésére volt a nyomtatvány előállításánál. A panasz következménye az volt, hogy az inkriminált sajtót elkobozták és az országgyűlést feloszlatták.

A szabadalmi előjogok annál hatályosabbak voltak, minél nagyobb befolyású összeköttetései voltak az illető szabadalomtulajdonosnak Bécsben. Így *Kurböck József* bécsi udvari nyomdásznak szabadalma az orosz és czirill betűkkel való nyomtatványok előállítására a mult század második felében oly jogerővel birt, hogy annak alapján megakadályozta Kurböck a szerb nyomdáknek létrejövetelét Magyarországon. (Itt említést érdemel az az érdekes körülmény, hogy Kurböcknek *Kapronczai Nyerges Ádám* hazánkfia, ki mint betűmetsző és nyomdász egyaránt ritka nagy tehetségekkel birt, készítette az örmény, czirill és egyéb idegen betűket, mint azt Bécsben 1774-ben készült mintakönyvének túloldali ábrája mutatja.)¹

Hazánkban a *magyar kir. tud. egyetem nyomdája Budán* volt a legtöbb kiváltsággal felruházva, annyira, hogy daczára nagyszerűnek mondható technikai berendezésének, nem birta mindama nyomtatványokat előállítani, miket a szabadalmak alapján kibocsátani kellett volna s így sok munkáját más nyomdák által készítette, vagy tűrni volt kénytelen, hogy egyes könyvárusok vagy nyomdászok kiadványait önhatalmúlag utánnyomták. Kiváltságos szabadalmat nyert az egyetemi nyomda 1779. évi november hó 5-én Mária Terézia királynőtől a Magyarországon létező nyilvános iskolák számára a kormány által rendelt tankönyvek kinyomatására és terjesztésére; 1811. évi április hó 26-án I. Ferencz királytól a

¹ Kapronczai Marosvásárhelytől húnyt el élete delén, 40 éves korában. 1786-ban, miután ott az első nyomdát alapította.

Breviariumra és a Missale Romanumra; szabadalmat kapott továbbá a Ritualera; a Corpus Juris Hungariára (30 év tartamára) 1822. évi szeptember hó 13-án. Berendezése pedig gyarapodott a Novakovics István udvari ügynöknek Budán

Kapronczai betűminta-könyvének címlapja (felnagyaságban).

létezett román-illir intézetének megvétele által, mely vételt Ferencz király 1805. évi június hó 23-án kiadott kegyelem-levelével nemcsak megerősítette, hanem felruházta a nyomdát az illir és román könyvek kiadási jogával is.

Előfordultak olyan esetek, hogy egyes nagytekintélyű nyomdaczégek más czégeknek jövedelmezőbb kiadványait egyszerűen eltulajdonították és utánnyomták. Ebben a tekintetben nagy furfanggal járt el *Landerer János Mihály Pozsonyban*, mint azt

a következő eset is tanúsítja. A *debreczeni városi nyomdának* szabadmazott munkaköre lévén a református egyházi könyvek előállítása; ezek között az úgynevezett *Heidelbergi káté* elfogyván, miért is a városi tanács 1778-ban e tankönyv újra történhető kinyomtatása miatt folyamosított. Bécsből azonban csak nem jött az engedély erre. Végre 1780-ban az a különös hírkelt szárnyra, hogy a róm. katolikus vallású Landerernél Pozsonyban megjelent a káté, melynek kinyomtatási engedélyére a debreczeniek odáig hiába vártak. Nagy volt erre a láрма a protestánsok táborában, de még nagyobb lett a felhábo-

A' JÓ ERKÖLTS és az alázatos VIRTUS koronája és ékessége a' zöldellő Ifjúságnak. A' ki ezt a' koronát viseli; szolgálatot téfznek annak az elztendők.

A' vénséget nem ismérő; hanem a' maga ifjúságában szüntelen virágozó VIRTUS, zöldellővé téfzi az elszáradott vénséget; és megvidámítja a' nyomoruságoknak terhes napjait. A' ki az ő kebelében nyugofzik és az ő Baráttságában él; szüntelen való ifjúsága van annak. Ha elrepülnekis az ő elztendei; de nem lehet néki megvénülnie.

A' valóságos ifjui zöltség és vídamság; a' Szívnek belső örömében és tsendességében áll. Ezt pedig a' VIRTUS ajándékozza az ő kebelében nyugovó Barátjainak. Boldogságot és gyönyörűséget harmatoznak. 's a' t.

Bikfalvi FALKA Sám. Erd. Magy. mettz. 's egész lapba (Stereotypus öntötte Budán 1800-ban.

1800. evhen a budai egyetemi nyomdában készült tünötvény hasonmása.

rodás, midőn a pozsonyi káté szövegét összehasonlították az eredetivel. Kiderült ugyanis, hogy az új kiadásból több sarkalatos hittani tétel, melyekben a katolikus hitre nézve sértő kifejezések fordultak elő, a cenzor meghagyása következtében

kimaradt. Erre nagy perpatvar támadt, a vége azonban az volt, hogy a debreczeni nyomda is csak a sérelmesnek talált pontok kihagyásával nyomhatta ki továbbra a nevezett kátét.¹

Az öreg Landerer 1795-ben tevékeny életének 70-ik évében elhunyván, üzleti szelleme — úgy látszik — nyomdájával együtt rászállott hasonnevű fiára, mert a nyomda 1801-ben belefog a híres Páriz Pápai-féle *Dictionarium* újra való kiadásába. E munkát azonban *Hochmeister Márton* nagyszebeni nyomdász állította odáig elő. A praktikus Hochmeister, alig hogy megtudta Landerer szándékát, rábirta utóbbit, hogy e kiadásra nézve vele társas viszonyba lépjen. Így jött létre az 1801/2-iki szebeni kiadás, melynek impresszumán olvassuk: »Posonii et Cibirii. Typis et sumtibus Ioannis Michaelis Landerer et Martin Hochmeister, Typographorum et Bibliopolarum, C. R. P.«

Védő privilégiuma daczára szomorú véget ért az *Engel József* által 1772-ben alapított pécsi nyomda. Ezt az alapító után veje, *Knezevics István*, örökölte. A nyomda virágzott, mert Eszéken kívül Pécs közelében nem létezett nyomda. E körülmény irigyeket vont maga után, kik nyomdát óhajtottak volna felállítani, ha a diploma nem egyenesen csak Engel Józsefnek és családjának engedte volna meg azt. Mindezek daczára báró *Szepessy Ignác* püspök 1838-ban elhatározta egy új nyomdának felállítását. Nagy összeköttetései megszerezék neki az engedélyt. Ezt látva Knezevics, folyamodványt nyújtott be több ízben a püspökhöz, hogy vonja vissza tervét, mert különben ő kénytelen lesz szerény nyomdájának működését beszüntetni. Azonban folyamodó nem ért célzt és a püspöki nyomda létrejött. Ezzel Knezevics tönkrement és kellékei később Kaposvárra kerültek, hol 1849-ben az osztrákok a betűkészletet golyókká átöntették. Ily tragikus vége lett a civilizáció és humanizmus szolgálatára hivatott első pécsi nyomdának. . . .

A 48 előtti nyomdáknak egy igen jelentékeny munkáját a *naptárak* készítése képezte, melyek kiadása szintén kirekesztő

¹ Szilágyi Ferencz: A heidelbergi káté. Budapest, 1869.

privilegiumhoz volt kötve, miáltal némely naptár rengeteg példányszámban kelt el és a nyomdászemélyzetnek bőséges munkát nyújtott, ha t. i. az akkori primitív nyomtatási eszközöket, a fasajtókat összehasonlítva a mai rotációs-gépekkel vesszük szemügyre. A komáromi naptárt pl. 85.000 példányban nyomták, másokat 50—40—20—15 ezerben; e nagy tömegnek augusztus-szeptemberben szállításra kész állapotban kellett lenni, mert a kezdetleges közlekedési alkalmatosságok mellett is igyekeztek a kiadók mielőbb portékájukkal a vásárokon megjelenni és bizományosaikat azzal ellátni. Ezek rendszerint a kompaktorok czéhéből kerültek ki. Szükséges volt tehát, hogy a szedéshez és nyomáshoz már február és márczius hónapokban hozzáfogjanak, mely munkánál a tulajdonképeni kalendáriumot az egésznek bevégezésével nyomták. Ennél a vörös színű nyomást az úgynevezett kalendáriumbetűvel végezték; az effajta betűk a rendes betűmagasságon valamivel magasabb testtel lettek az öntők részéről előállítva. Később a vörösén nyomtatandó szedésrészeket alárakták s így eszközölték a kinyomtatást. Ujabban azonban eltértek ezektől a bonyolult nyomtatási rendszerektől és külön szedésről kezdték nyomni a vörös formát.

Az emberiség egyik gyarló vonását, a czimkórságot, már derék elődeinknél is meglehetősen kifejlődve találjuk czégük hangzatosabbá tételével. Így *Beimel József* esztergomi, majd pesti nyomdatulajdonos, impresszumában nem mulasztotta el kitenni a jelzőt: »esztergami érsekprimási nyomdász«, némely termékén pedig ekképen: »esztergami érsh. prim. és egy pesti cs. kir. könyvnyomó és könyvárús int. tul.«, vagy »Esztergami k. Beimel József betűivel« hangzott czégjelzése. *Werfer Károly* kassai nyomdász az »akadémiai könyvnyomtató« cím engedélyezése fejében 1830-tól kezdve a sajtói alól kikerülő termékek egy-egy példányát ajánlotta föl a kassai kir. jogakadémiának.¹ Jogos büszkeséggel használhatta azonban *Landerer Lajos* fővárosi nyomdász az 1838-ban megjelent *Pesti Magyar Játékszini Zsebkönyv* és egyéb, gyönyörű guil-

¹ E címet a Werfer-nyomda mai napig használja.

loche-diszítésekkel kiállított nyomdatermékein a következő impresszumot: »Pesten Landerer Lajos congreve-nyomtatása«, németül pedig: »Ludwig v. Landerer's Buch- und Congreve-Druckerei in Pesth«.

A vármegyék mint a gondolatszabadság védőbástyái.

A régi Magyarországnak főerőssége a vármegyei szervezet volt. Ámde lassankint eltompult az a fegyver is, mely a vármegyék ellentálló erejében rejtett. Kormányközlegeink nem akarván a nemzet törvényei szerint uralkodni, mellőzték azokat. Az alkotmányosan viselkedő főispánokat sok helyütt adminisztrátorokkal helyettesítette a hatalom s ezek nem igen válogattak a törvényesség formáiban, hanem erőszakoskodva hajtották keresztül a felsőbb rendeleteket.

Ily zord viszonyok közt a sajtó édes gyermeke, a szabad szó nyilvánítása is folytonos küzködésnek volt kitéve és ebben az egyenlőtlen küzdelemben éppen csak a vármegyék voltak segítségére. A felszólalások közt, melyek a cenzura s egyéb hatalmi túlkapások miatt a vármegyék részéről történtek, a maga nemében páratlan tartalmú volt *Bars* vármegye 1820. január 11-én kelt felirata, melyet *József* nádorhoz és a magyar kir. helytartótanácsához terjesztett fel.

Ismeretes amaz erélyes védelem is, melyben *Pest* vármegye 1837-ben *Kossuth Lajost*, Magyarország első modern értelemben vett hirlapíróját részesítette. Tudjuk, hogy Kossuth az emlékezetes 1832—36-iki országgyűlés tárgyalásairól *Országgyűlési Tudósítások* cím alatt több mágnás felszólítására a jurátusok által írott példányokban rendszeres közleményeket bocsátott szét, a mely tudósítások úgy irányuk szépsége, mint tartalmasságuk révén csakhamar ismertté tévék Kossuth nevét széles e hazában. A kormány, megijedve az írott hirlap nagy hatásától, megvonta a Tudósításoktól a postai szállítás jogát. A vármegyék akkor lovas hajdúkkal hozatják azt el Pozsonyból s küldözik szét egymásnak. Az országgyűlés bezártakor

Kossuth a vármegyék tanácskozásairól *Törvényhatósági Tudósítások* címmel hasonló közleményeket kezdett készíteni, a mely vállalatának hatása még nagyobb volt, mint az előbbié. A Tudósítások által rendkívül kellemetlenül érintett kormány előbb meginté Kossuthot, hogy hagyjon fel a szerkesztéssel; majd a midőn ez nem használt, lapját a nádor által betiltatta. Kossuth Lajos ekkor ügyét Pest vármegye pártfogásába ajánlotta, s erre ez kimondá, hogy a betiltó rendelet ellen felir az országgyűléshez. Pest vármegye e föllépéséhez a vármegyék többsége csatlakozott. Erre a kormány erőszakhoz folyamodott s Kossuthot 1837. évi május hó 4-ike éjjelén, zugligeti lakásán katonasággal elfogatta. Ügye egy hónap mulva került tárgyalás alá s a bíróság három évi börtönre ítélte.

A cenzura a vármegyéknek a kormánynyal szemben folytonos csatározásokra nyújtott alkalmat.

1829-ben történt, hogy a *Szatmár* vm. megbízásából készült »Betűrendes lajstroma t. n. Szatmár vármegye körében fekvő s a nevezetesebb utakba eső városoknak és helységeknek, mely megmutatja azoknak távolságát egymástól« című munka a cenzor nevének elhallgatásával jelent meg Nagy-Károlyban. A központi könyvvizsgáló bizottság ezért a vármegyét is utasította, hogy ezentúl a cenzurái rendeletekhez alkalmazkodjék. A vármegye azzal védekezett, hogy a könyv saját rendeletéből készült s kinyomatását a közgyűlés határozta el, már pedig »a vármegyei gyűlésekben helyben hagyatott irományok a könyvvizsgáló hatáskörébe nem tartoznak«. S a vármegye ez álláspontjához ragaszkodott 1837-ben is, a midőn hasonló eset adta elő magát. Ez különösen azért érdekes, mert egyik szereplője *Kölcsey Ferencz* volt. Jelenkori történelmünkől élénken ismeretes Lovassy László s néhány országgyűlési ifjú társának elfogatása és törvényellenes elítéltetésök. Az ország megilletődött. Szatmár vármegye az elsők közt szólalt fel nyílt körlevélben az alkotmányt sértő eljárás ellen. A vármegye ragyogó tollú főjegyzője, *Kölcsey Ferencz*, fogalmazta a körlevelet, mely 1836. évi deczember hó 12-én kinyomtatva az összes törvényhatóságoknak megküldetett. Csakhogy nem tették ki rajta sem a nyomda nevét, sem az

imprimaturt. Az inquizíció nem is késett. Takács István, a nagykárolyi gimnázium igazgatója, mint helybeli cenzor, felettes hatóságától, a nagyvárad kerületi könyvvizsgáló bizottságtól kérdőre vonatván, azzal védekezett, hogy ő a nyomtatást megtiltotta, azonban Kölcsey főjegyző: »A főtisztelendő úr magát ebbe ne avassa, hacsak az egész megyének kedvetlenségét magára vonni nem akarja. A vármegyének vagyon jussa maga szüleményeit cenzura nélkül kinyomatni« szókkal elutasította. A nyomdász, *Gönyei Gábor*, hasonlóképen nyilatkozik, hogy a vármegyétől kényszerítve hágtá át a szabályrendeletet. A dolog már megtörténvén, a helytartótanács csak dorgatoriummal tudott felsőbbségének érvényt szerezni.

Tichy János nagyvárad nyomdász 1838. évben meghalván, fia, *Tichy Alajos*, az apja személyéhez kötött nyomdaüzhetési jogért folyamodott, azt külön szabadalomlevélben megkapván, az 1839-ik évben kelt okmányt benyújtotta a vármegyének kihirdetés végett. A latin nyelven fogalmazott diplomában foglalt szokásos kikötések meg figyelmeztetések a cenzura szabályainak betartása végett alkalmat adtak nemes *Bihar* vármegyének, hogy a szabadalomlevélhez odaiktatott, magyar nyelven szerkesztett óvásban nyílt kifejezést adjon nézetének a gyűlöletes cenzura dolgában. A fölötte érdekes határozat következőleg szól:

Felolvastatván, — melybe ámbátor ugyan a' minden Törvény nélkül behozott ész szabadságát bilincsekbe tartó 's a' kor' kívánsághoz képpesi kifejlődést akadályozó Censura, melyet a' megye Rendei törvényesnek soha el nem ismervén, mint sérelmet több rendbeli követi utasításaikba meg szünttetni kívánták, meg említve van; — mindazonáltal azon édes reménytől vezéreltetve, hogy a' Nemzetnek a' Censura eránti kérelme a' sajtó szabadság eránt hozandó Törvénnyel orvosolva lesz, — jelenleg ezen óvás mellett e Királyi szabadíték levele ki hirdettetik. Költ az ezer nyolcz száz negyvenedik esztendő Böjtmás hava 5-én stöb napokon folytatva tartatott Tekintetes Nemes Bihar Vármegye Köz Gyűléséből. Aljegyző Stankovits György m. p.

Ugyanily tiltakozó álláspontra helyezkedett *Borsod* vármegye, midőn a *Tóth Lajos* miskolczy nyomdásznak 1840-ben adományozott privilégiumát a következő megjegyzéssel adta ki:

567. sz. 1841. évi bőjtelő hava 26-án. Tekintetes Nemes Borsod Vármegyének Miskolcz városában folytatott közgyűlése alkalmával.

Ezen királyi kegyelmes oklevél, megtiszteltetéssel kihirdettetvén, azon óvással: miszerint annak azon tartalmát, hogy a kiváltságot nyert folyamodó által nyomtatandó minden iratok először vizsgálat alá vetessenek, hazai törvényeinkbe ütközőnek látjuk, — elfogadtatott; s ennek reá tett jegyzésével a folyamodónak visszaadatni rendeltetett.

Kelt mint fent. Feljegyzé Okolicsnai Okolicsány János, a fentt tisztelt Tettes nemes Borsodvármegye fő-Jegyzője.

Ennyit vármegyéink e heroikus korszakából.

Az 1848 előtti könyvnyomdák és munkásaiknak helyzete.

Az előbbieken vázlatosan megemlékeztünk mindama külső tényezőkről, melyek hazai nyomdászatunk fejlődésére jó vagy rossz behatással voltak. Sajnos, a rosszból mindig bőven jutott, míg a jóban csak oly mostoha módon részesült Gutenberg mestersége, mint hazánk egyéb haladási törekvései.

Szükséges azonban, hogy közelebbről megismerkedjünk a nyomdák belső életével is, ha lehetőleg hű áttekintést akarunk nyerni kulturális életünk intenzivításáról.

Száz évvel ezelőtt kétségen kívül a *budai m. kir. egyetemi nyomda* állott az ország nyomtatóintézetei közt első helyen. Multjára nézve megemlítjük, hogy 1773-ban a jezsuita-rend eltöröltetvén, nagyszombati javai Mária Terézia királynő 1775 február 13-án kelt kiváltságos levelével az egyetemnek adományoztattak, az egyetem 1777-ben áttétetvén Budára, ide került a nyomda is. Ezután — mint már erről más helyen szó volt — a nyomda nagykiterjedésű előjogokkal lett felruházva; a mellett nem szorítkozott a szabadalmi által biztosítottak kiállítására, kiadványai felölelték a tudomány minden ágát, a szépirodalmat; az 1882. évi budapesti könyvkiállításon házi könyvtárából az 1777—1877. év alatt megjelent könyvekből 803 magyar, 484 latin, 283 német, ugyancsak 283 szerb, 100 héber, 87 oláh, 46 tót, 23 ruthén, 10 horvát,

9 bolgár, 9 vend, 4 francia, 4 görög és 3 olasz nyelvű könyvet állított ki, melyek közt az iskolai és vallásos tárgyú könyveken kívül nagy számmal voltak filozófiai, jogi, történelmi és szépirodalmi művek. A tizennégyféle nyelvű könyvek szembe-
szökően bizonyítják, mily fontos kultur-
missziót teljesített ez az intézet, de azt is,

hogy a nyomda berendezése nemcsak hazánkban volt más nyomdák által el nem ért magaslaton, de a külföld elsőrangú intézeteivel is méltán vetekedhetett. A nyomda személyzete 1810-ben következő álladékokat mutatja fel: 8 nyugdíjképes hivatalnok, 21 szedő és 28 nyomó 12—14 sajtó mellett (mindegyik sajtónál volt abban az időben két-két egyén fog-

lalkoztatva, melyek közül az egyik a festékfeladást, a másik pedig a tulajdonképeni nyomtatást eszközölte); ezeken kívül 16 betűöntő. — A nyomda élén 1820-ban *Markovics Mátyás* királyi tanácsos állott. Művelődéstörténeti szempontból még megemlítésre méltó, hogy az 1822. december 25-én elhalálozott *Verseggy Ferencz* jeles nemzeti írónk ebben az intézetben mint korrektor és fordító foglalatoskodott 1806-tól fogva egészen haláláig.

Külön méltatást kíván az egyetemi nyomda betűöntő-osztályának működése, mert mondhatni, az ország majd összes

nyomdái innen fedezték betűszükségleteiket. Kezeink közt van egy betűmintakönyv, melyet az intézet 1824-ben adott ki. E mintakönyv valóságos tárháza a szebbnél-szebb betűfajoknak; latin, német, görög, illir, orosz, héber betűk váltakoznak kurzív, írott betűkkel, kottákkal, czifra kezdőbetűkkel és mindenféle stílus körzettekkel, melyek közül néhány

darabot soraink közt bemutatunk. Az előszó-
ban figyelmezteti az öntöde vezetősége a hazai
nyomdatulajdonosokat, hogy folytonos össze-
kötetésben áll a legelső rendű öntő-czégekkel
Londonban, Párisban, Lipésében és M. m. Frank-
furtban, és hogy hazai művészek alkotásai folytán a legválo-
gatottabb raktárral rendelkezik, így tehát a legkényesebb
szakmabeli igényeknek képes megfelelni. S ha a mintakönyvet
közelebbi megtekintésre méltatjuk, látjuk, hogy ez való tény,
és meggyőződhetünk, hogy az intézet betűöntődjének a
magyar nyomdászat emelése és a
jó ízlés fejlesztése terén szintoly
bokros érdemei vannak, mint ma-
gának a nyomdának hazai köz-
művelődésünk tekintetében.

1798-ban egy nagy tehetségekkel
megáldott egyén: *Bikfalvi Falka Sámuel* került az egyetemi nyomda
öntő-osztályának élére. Falka sze-
mélye még néhány év előtt e
munka írója előtt teljesen isme-
retlen volt, mert sem jelenkori
szakíróink műveiben, sem közmü-
velődési iratainkban nem történik
Falkáról a legescékélyebb említés.
Egy szerencsés véletlen játszotta

1894-ben e munka szerzőjének kezébe a *Döbrentei Gábor* által
szerkesztett *Erdélyi Múzeum* 1816. évi 5-ik füzetét, melyben
ráakadtunk Falka Sámuel körülményes életleírására, kapcso-
latban a munkánk 17-ik oldalán látható tömöntvény-ábrával.
Átérezve e közleménynek nagy fontosságát, siettük azt azonnal
a *Grafikai Szemle* 1894. évi szeptemberi füzetében szószerinti

szövegezésében a mai nyomdászvilággal meg-
ismertetni s ekkép ennek az érdemes férfiúnak
veszendőbe ment emlékét újra föléleszteni.

A valószínűleg magától a szerkesztőtől, Döb-
renteitől származó cikk szerint Falka Sámuel

A budai egyetemi nyomda mono-
grammja 1824-ből (Typographia
Regiae Universitatis).

1766. május 4-én született Fogarason; szegény szülőktől származván, önnön erejéből küzdötte fel magát és Bécsben mint betűmetsző és öntő nyerte kiképeztetését. A fentmondott esztendőben elhagyva Bécsset, hol tehetségeihez méltó működési térre nem tudott szert tenni, hazajött és mint az egyetemi nyomda osztályvezetője az akkor még teljesen ismeretlen stereotipálási eljárást kezdte művelni, oly kitűnő eredménnyel, hogy már 1800-ban sikerült neki a munkánk 17. oldalán közölt hasonmásban bemutatott lemezt előállítani, miért is Falkát tekinthetjük annak, ki nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is mint első kezdte a stereotipálást gyakorolni, mert Strausz Antal Bécsben csak 1802-ben készíté első termékeit ez eljárással, holott Falka hazánkfiá már 1798-ban kért Bécsben szabadalmat stereotipálási rendszerére, ezt azonban megtagadták tőle.

Mint rézmetsző is végzett Falka mesteri munkát, mint a 29. oldalon látható hasonmásból kivehetjük. Tehát 1822-ben még munkabírása teljében volt Falka, de hogy mily életkor adatott továbbra neki, még ezideig nem sikerült kipuhatolnunk. Ezt ugyan — szerintünk — könnyű volna konstatálni az egyetemi nyomda amaz időbeli üzleti könyveiből, csakhogy azokba bepillantást nyerni az ez intézetben uralgó hivatalos elzárkozottság mellett, magunkféle embernek — ki nem bir semmilyen nagyúri protekcióval — nagyon bajos dolog.

Egyben megemlítjük, hogy *Schams Ferencznek*¹ könyve szerint 1822-ben az egyetemi nyomdában 20 nyomtatóprés mellett 34 szedő, 42 nyomó és 19 betűöntő, azonkívül három korrektor állott munkában, a mi a 24. oldalon Schwartner² után 1810. évről kimutatott 21 szedő, 28 nyomó, 16 betűöntő és 12—14 sajtóval szemben nagy haladást jelez.

¹ *Schams Ferencz* hivatására nézve gyógyszerész volt és a csehországi Leitmeritzből származott; mint kiváló borászati szakíró tette nevét ismertté. A Pestről és Budáról írt kötetes munkája sok rokonszenvennel és nagy alapossággal van fogalmazva és forrásműnek tekinthető.

² *Schwartner Márton* egyetemi tanár és jóhírű közgazdasági író, született Késmárkon, 1759. márczius hó 1-én, elhunyt Pesten, 1823. augusztus hó 15-én.

Ugyancsak Schams szerint az egyetemi nyomda, épületével és berendezésével, másfél millió forint értéket képviselt váltópénzben; évi forgalma pedig kitett 200.000 forintot, évi 30.000 forint tiszta hasznót hozva az egyetem pénztárának.

Megelőzte Magyarország a tömöntés útján készített nyomólemezekkel Németországot is, mivel ez eljárást Berlinben mint első *Watts János* honosította meg 1816-ban, 1817-ben pedig ugyancsak Watts eladta stereotipálási eljárásának használati jogát Tauchnitz könyvnyomdásznak Lipcsében. John Watts később William nevű testvérével Bécsben fordult meg, hol szabadalomért folyamodtak tömöntési eljárásukra, a mit az ott divó bürokratikus szűkkörű felfogások miatt azonban nem kaptak meg. Azután, 1820-ban, a két Watts testvér Budára jött s itt műhelyt nyitva, az egyetemi nyomda részére abéczés és egyéb tankönyvekről készítettek nagyszerűen beváló lemezeket. Az ezekkel nyomtatott könyvek következő impresszumot viseltek: »Nyomt. a kir. m. universitásnak könyvnyomtató műhelyében Watts öntőknek állandó betűtábláival«.

Hogy Wattsék eljárása csakugyan szép sikerrel járt, bizonyítják *Hadasi Jankovich Miklós* neves kulturtörténeti írónk szavai, melyeket az általa írott s 1834-ben Pesten megjelent »Biblia' tudniillik a' szentírás' különb és eredeti magyar fordításainak öt példái« című munkában olvassuk. Jankovich e könyvben egyebek közt a Tótfalusi Kis Miklós által készített bibliát ismerteti s ennek folyamán következőkép nyilatkozik:

»Az ő (Tótfalusi) Amsterdamban 1685. esztendőben, tizenkettő rébten kinyomtatott magyar egész Bibliája és új testamentoma Nemzeti könyvtárinknak legesinosabb magyar könyve; papirosának fejrésége' és finomsága', betűinek gyönyörűsége', szavainak, sorainak helyheztetése' tekintetében, a' könyvnyomtatás' mesterségének olly remeke, *hogy annak csinosságát, és ékes mesterségét még a' jelen korunkban is Budán egy ideig foglalatloskodott legdicőbb könyvnyomtató Vats Angoly felül nem halladta*«.

A Watts testvérek stereotipálási eljárását ma is homály fedi. A *Kultsár István* szerkesztette *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapja, *Hasznos Mulatságok* cím alatt, hozza ugyan

1822-ki évfolyamában az odáig alkalmazásba vett tömöntési rendszerek leírását és Wattsék eljárásáról is megemlékezik,¹ de oly érthetetlen fogalmazásban, hogy abból ki nem lehet okosodni. Schams is rátér már említett könyvében Watts budai

Körzet-mutatványok az egyetemi nyomda 1824. évi mintakönyvéből.

¹ Újra lenyomatva a *Magyar Nyomdászati* 1896. évi októberi füzetében.

működésére, de ő sem megy bele a dolog lényegébe és csak azt mondja, hogy Watts eljárása teljesen eltér a gyakorlatba vett eljárástól, mely tudvalevőleg a levegőerítés által nyert matriczokon alapul. Megtudjuk azonban Schams könyvéből,

Vollständige Beschreibung

der königl. freyen Haupt Stadt

O F E N

in

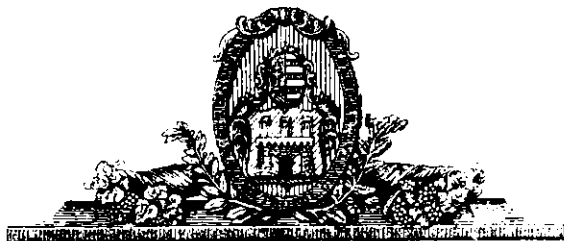
U N G E R N

von

FRANZ SCHAMS

der k. k. Landwirtschafts Gesellschaft in Wien wirkliches, der patriotisch ökonomischen Gesellschaft in Prag, dann der kais. russischen freyen ökonomischen Gesellschaft in St. Petersburg correspondirendes und der pharmaceutischen Societät allda, Ehren Mitglied, auch Bürger der königlich Frey-Stadt Pest.

Mit 3 Ansichten.

O F E N

mit königl. Universitäts Buchdruckerey Schriftens.

M D C C X X I I .

Falka 1812. 12. 1812

Czintlapja Schams Ferencz Buda város leírása című munkájának.
Bikfalvi Falka Samuél rézmetszete.

hogy az egyetemi nyomda a lemezekkel történő nyomáshoz Londonból nyolczvan font sterlingért vasból készített sajtót hozatott, melyen a festékezés nem a használatban lévő labdákkal végeztetett, *hanem hengerek útján*. Ez volt tehát Magyarországon a henger-festékezésnek első használatba vétele, habár csak kézi sajtón.

Papirosból az egyetemi nyomda évente 1200—1500 bált használt el. Saját papirgyárral rendelkezett az intézet Kör-möczön, melynek papirtermékei az 1846-ban a Védegyelet által rendezett harmadik pesti iparkiállításon ki is lettek tüntetve a nagy ezüst érdempénzzel. E papírmalom tevékenysége elég furcsa módon képezte beszéd tárgyát a képviselőháznak 1897. évi január hó 29-én tartott ülésén, melyen az országos levéltár ügye volt napirenden. Ekkor ugyanis *Thaly Kálmán* és *Eötvös Károly* képviselők szóba hozták a levéltár rendezésének égető szükségességét, s példakép, mikép bántak régente Budán a felhalmozódott okmányok tömegével, Thaly Kálmán ezeket mondá: »Midőn a nagy tót szekerek a kész papirost hozták Budára, hogy üresen vissza ne térjenek, a kamarai archivumból megrakták azokat kiselejtezett aktákkal, sókönyvekkel. Ilyenkor a XVI., a XVII. és a XVIII. századbeli nem regestált okmányokból annyit raktak a tót szekerekre, a mennyi rájuk fért. Azokat elvitték Körmöczre, hol sokat áldoztak Neptunnak, mert mint anyagot beáztatták a papirosmalomba. Ha azonban valaki ezen okmányokért valamivel többet ígért, mint a mennyit maga a papiros megért, vehetett annyit, a mennyi neki tetszett. Ekképen mentették meg az aktáknak egy kis részét, a melyek közül azok, a melyeket a tudós Jerney vett meg, jelenleg Kecskeméten a kollegiumi könyvtárban őriztetnek.«

Aggódunk, hogy a nyomda régi üzleti könyveit és aktáit is hasonló pusztítás érte, a mi — ha csakugyan úgy volna — nagy veszteséget képezne hazai nyomdászatusunk multjának földerítésére nézve.

Tekintélyben és produktivitási képességben egyaránt méltó versenytársa volt az egyetemi nyomdának a *Landerer család*, mely hajdani magánvállalkozásaink közt első helyen áll. A Landerer-nemzedék kilencz férfi és két női taggal Budán 108, Pozsonyban 95, Pesten 78, Kassán pedig 47 évig terjesztette a műveltséget és irodalmat.

A család törzsapja, a bajor származású *Landerer János*, 1723-ban nyitott nyomdát Budán. Buda abban az időben még igen gyér lakossággal bírt¹ és a török világból származó utóbajokat alig heverte ki; Landererek budai nyomdája nem is tudott soha nagyobb jelentőségre emelkedni.

A Landerer nevet az előbbi fia, *Landerer János Mihály*, tette híressé. Ez 1750-ben megvette Pozsonyban a Royer János Pál örökösének nyomdáját. Nagyra termett vállalkozószellemével üzletét idők folytán virágzóvá tette s alig volt korának kimagaslóbb irodalmi terméke, mely nem az ő kiadásából került volna ki. 1764. évben megalapította a ma is fennálló *Pressburger Zeitungot*, az alte Tante-t, mint a hogy a kedélyes pozsonyiak elkeresztelték e hirlapot, mely Magyarország legrégebbi lapja. — Elvégre is kicsiny lett neki a határszéli Pozsony az irodalom intenzív terjesztésére s 1775-ben megvette a kassai jezsuita-nyomdát, 1784-ben pedig a rokona, Landerer Katalin által bérben birt Royer-féle pesti fióküzletet. Most már három helyről szolgálta az irodalmat és nyomdászatot, éles észszel, nagy erélylyel és körültekintéssel egész 1795-ig, a mikor 70 éves korában a halál véget vetett fáradhatatlan munkásságú életének. Halála után képmását a hires Hildebrand festő lerajzolván, Mannsfeld J. G. által Bécsben rézre metszette, ily fölírással: »Michael Landerer de Fűskút, Incl. Regni Hung. Nobilis, atque Typographus et Bibliopila Nationalis celeberrimus, natus Budae anno 1725, obiit Posonii 1795«. Az arczkép fölött pedig: »Dii laboribus omnia vendunt« jelszava állott.

Budapestre nézve a Landerer-nyomda csak *Landerer Lajossal* kezdett fontossággal birni. 1824-ben nagykorúságát elérve,

¹ 1720-ban Buda és Ó-Buda 9600 lakost számlált, Pest 2600-at.

első tette volt, hogy üzlete súlypontját Pozsonyból Pestre helyezte át, a pozsonyi sajtók számát kilenczről kettőre leszállítva. Miután pedig az országgyűlések tartama alatt mégis megszaporodott Pozsonyban a munka, 1842-ben vétel útján megszerezte az ottani jóhírű Belnay-nyomdát.

Katonáskodása előtt és után a könyvnyomdászatot buzgón tanulmányozván, annyira megkedvelte, hogy minden a nyomdászati haladás terén fölmerülő újításokat, fölfedezéseket, semmi költséget nem kimélve, azonnal alkalmazott, és azon arányban, a mint a volt Trattner-Károlyi nyomda hanyatlani kezdett, az övé emelkedett. Ő volt az egyedüli nyomdász Magyarországon, ki az idő kívánalmaival lépést tartott és 1833-ban az akkor divó és kedvelt *congreve*, *guillich* és *irisz* nevezetű színes nyomtatást megkezdette, és e célra Pesten egy külön nyomdai osztályt és melléje stereotípiát is állított. A legjobb külföldi minták, kitűnő festék-kezelés, ügyes vésnökök és értelmes segéd munkások, saját nyomdai tapasztalatával egyesülve, megtették a kellő hatást, és majdnem minden kitűnőbb munka borítékai, valamint más különféle nyomtatványok változatos és meglepő színvegyülékben nála nyomattak. A hazában levő gyógy- és illatszereszek, kik azelőtt az árúkra szükségelt csecsebecséket külföldi könyomóknál rendelték meg, ez időtől kezdve mind Landerer színes nyomtatványait vették igénybe, úgyannyira, hogy e nembeli tömeges megrendeléseknek sajtói alig bírtak megfelelni.

E *congreve-nyomások*¹ elnevezés alatt forgalomba hozott tipografiai műremekek közelebbi előállításmódjáról hosszas utánjárással a következőket sikerült megtudnunk.

E szerint — mint már említve lett — e módszer iránt Landerer Lajos maga nagy érdeklődéssel viseltetett és arra törekedett, hogy e műág számára a legjobban kiképzett személyzettel birjon. Kiváló xilográfusok állították első sorban a *guilliche* és egyéb fajta rajzokat fában elő; az így elkészített fadúczoikat aztán gipszben stereotipálták, később pedig — a negyvenes években, midőn a galvanoplasztikai eljárás ismertté

¹ A *congreve-nyomás* feltalálója *Congreve Vilmos*, született Woolwichben, 1772. május 20-án, meghalt 1828. május 15-én Toulouseban.

lőn — a finomabb igényű munkákat galvanizálták. Utóbbi eljárásnál nem a gipszbe való öntést alkalmazták, hanem guttaperchát használtak, azt forró vízben enyvszerű sűrűsége meg-lágyítva. E lágy guttapercha-anyaggal bevonták a lemásolandó szedést vagy fadúcot és a nyomtatóprésben csináltak azzal homorú mintát, mely guttapercha-hasonmás aztán, miután újra megkeményült és finom koromszerű porral — valószínűleg grafitral — behintve lett, a közönséges módon előállított stereotip- vagy galván-lemezek matriczául szolgált. Ezzel meg-lévén a lemez, azt a többszínű congreve-nyomásra úgy ké-szítették elő, hogy minden színnek külön-külön lemezt csinál-tak, melyen vésővel az illető színnek megkívántató részeit kidomborították és hozzáfogtak a különböző színek egymás-után való nyomtatásához, mely műtétnél természetesen a színek legpontosabb egymásba illeszkedése képezte a legelső kelléket.

Elmondtuk az eljárás mibenlétét — mely a mai technikai segédeszközök haladásánál fogva s bonyolultsága miatt már teljes feledésbe ment — amaz útbaigazítások alapján, miket *Vasadi Mátyás* úr szivességének köszönünk, ki mint a régi Landerer és Heckenast nyomda házi asztalosa előkészítette a fametszőknek a puszpáng-dúcokat és a stereotip-lemezek készítésénél is segédkezett, jelenleg pedig mint jómódú ferencz-városi polgár élvezi nyugalomban öreg napjait.

Ugyancsak ez adatok nyomán megemlítjük, hogy a congreve-nyomások előállításánál különösen *Bartalits Antal* tűnt ki, míg a szedést többnyire *Weisz János* ügyes keze végezte.

A 36. és 37. oldalon látható guilloche-díszek hasonmásai némi fogalmat nyújtanak e műág magas fokáról.

Átvettük pedig ez ábrákat egy régi mintakönyvből, melyet a nyomdaczég 1850-ben kiadott s közel ezerre menő remeken kidolgozott, ezekhez hasonló klisé-t tartalmazott, szép sarok-díszekről, a váltóürlapokra és számlákra tartozó chiffre- és nota-diszítésekről, naptárakba való hónapos homlokképekről és mindenféle szentképekről imádságos könyvekhez. E kliséket Landerer stereotipálással vagy galvanizálás által sokszorosít-tatta és a vidéki nyomdáknak árúba bocsátotta jutányos áron.

Egyben nem mulaszthatjuk el ama sejtelmünknek kifejezést adni, hogy a gummiperchéval fentebb körülírt eljárást minden valószínűség szerint a munkánk 27. oldalán szóvá tett Watts testvérek is alkalmazhatták stereotipálási módszerükben, mert Schams többször említett munkájában határozottan írja, hogy Wattsék nem a közönségesen igénybe vett leveregetési eljárással állították elő lemezeiket. Talán sikerül még világosságot hozni idővel e dologba.

1840-ben *Heckenast Gusztávv*al, az előbbi híres Wigand-féle pesti könyvkereskedés tulajdonosával lépett társaságba. E nyomdai egyesülésben Landerer Lajos a technikai részt, Heckenast Gusztáv pedig a külső üzletet vezette s ettől fogva az üzlet szembeötlőleg nagyobb lendületet nyert, sőt e szerencsés egyesülés a hazai nyomdászat egész ügyét is tetelesen előmozdította.

Ők a nyomda berendezésére hazánkban addig szokatlan gondot s fáradságot fordítottak, s hogy e tekintetben egészen a külföldi nyomdászat színvonalára emelkedhessenek, nem-sokára (1844-ben) utazást tettek Angol-, Francia-, Németországban és Hollandiában, hogy a külföldi nyomdák czél-szerű berendezéséről, új anyagszerek alkalmazásáról személyes tapasztalást és meggyőződést szerezve, e műág legújabb vívmányait nyomdájukba is átültethessék. Ők voltak az elsők, kik ez alkalommal Londonból a most is divó s azóta számtalan utánzásra talált angol betűk eredeti anyamintáinak egész garnituráját hozták be hazánkba, daczára annak, hogy azok nemcsak Ausztriában, de Németországban is még akkor rendkívül magas vámmal voltak terhelve s annál fogva igen nagy árba kerültek. Ezúttal szintén Londonból hoztak egy úgynevezett nagy Columbian-vassajtót, ólommetsző gépet stb.

1841. január 2-án megindult a *Kossuth Lajos* által szerkesztett *Pesti Hírlap*, mely alapítással a *Landerer és Heckenast* nyomdaintézet a forrongó nemzeti reformtörekvéseknek gyűpontja lett.

A személyzet és főnökök közti viszony a lehető legjobb volt. Patriarkális szokás szerint a Landerer-nyomdában még havi fizetésben részesültek a munkások ; a kereset rendszerint

50—60 váltó- vagyis Schein-forintból állott havonta, mely összegből mindenki szombatonként öt-hat váltó-forintot kapott előlegképen, a mi az életszükségletre az akkori olcsó világban egy hétre elegendő volt; a fenmaradó járandóságot aztán a hónap végével fizették ki.

Régi időkől származó szokás szerint a személyzet főlegbvalóit névnap és egyéb ilyes alkalommal üdvözölni el nem mulasztotta. Így tett a *Pesti Hirlap* szedőszemélyzete is 1841-ben Lajos napján szerkesztőjével, Kossuth Lajossal. Négyen szedték az akkor még csak kétszer hetenkint megjelenő, de már nagyhirű lapot, úgymint: *Herz János* (Miskolczról), *Kiss Ferencz* (Debreczenből), *Malatin Antal* (Pestről) és *Prohászka Ferencz* (Pozsonyból) és szeretett szerkesztőjüket a következő, szépen nyomott költeménnyel, lepték meg:

TEKINTETES

KOSSUTH LAJOS URNAK

NÉVNAPI ÜNNEPÉRE.

Írj betűt — összeszedem 's trónt építek észnek, crőnek;
 Pajzst az igaz, törvényt a' gonosz élte fölé.
 Írt betűben rejlik száz évek szelleme; benne
 Multak képe 's jelen tükrözi vissza magát.
 És ha nem »írva« csupán van a' jólét üdve, »malasztja«:
 A nyomor átokölén uj haza édene kél.
 'S mintha sírálnaiból ébredne az »ősi dicsőség«:
 Fénybe borul minden, — föltűnik új ivadék.
 Így haza víni kihítt becsület 's hire pályaterére:
 'S te küzdesz, javaért bukni 's enyészni erős.
Légy Alakítva-ható; Jók Oltalmazva, Szeretve
 Mondhassák: elvünk képviselője te vagy.
 Írj ezer ivre valót — mi kiszedjük; látva világot
 A' betű győző fényt messzire hinteni fog.
 Nagyszerű küzdelmid folyamát olvasva utókor,
 Áldás 's hála között zengeni fogja neved.
 Névnapod ünnepien térjen meg számtalan izben,
 Meg vele bárdadalokon tetteid érdemei!

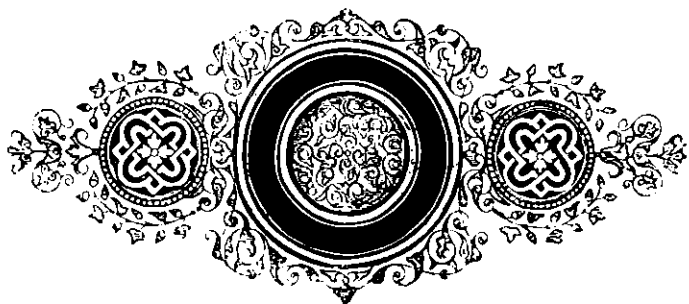
Emelték

a' *Pesti Hirlap* szedői.

1841.

A méltán történeti ereklýének tekinthetõ üdvözlõ költemény átnyujtói közül már csak *Malatin Antal* (kalocsai volt nyomdatulajdonos) van életben. Herz János fõvárosi nyomdatulajdonos személye eléggé ismeretes korosabb szaktársaink előtt. Meghalt 1893-ban. Prohászka Ferencz pedig mint a komáromi Siegler-nyomda művezetõje szerepelt a nyolczvanas évek végén történt haláláig, míg Kiss Ferencz még 1848-ban hunyt el szülővárosában, Debreczenben.

Kezünk közt van továbbá egy hosszabb német költemény, melyet ritka díszes nyomdai kiállításban a személyzet fõnökének, *Heckenast Guszlávnak* és fiatal nejének ajánlott, mikor

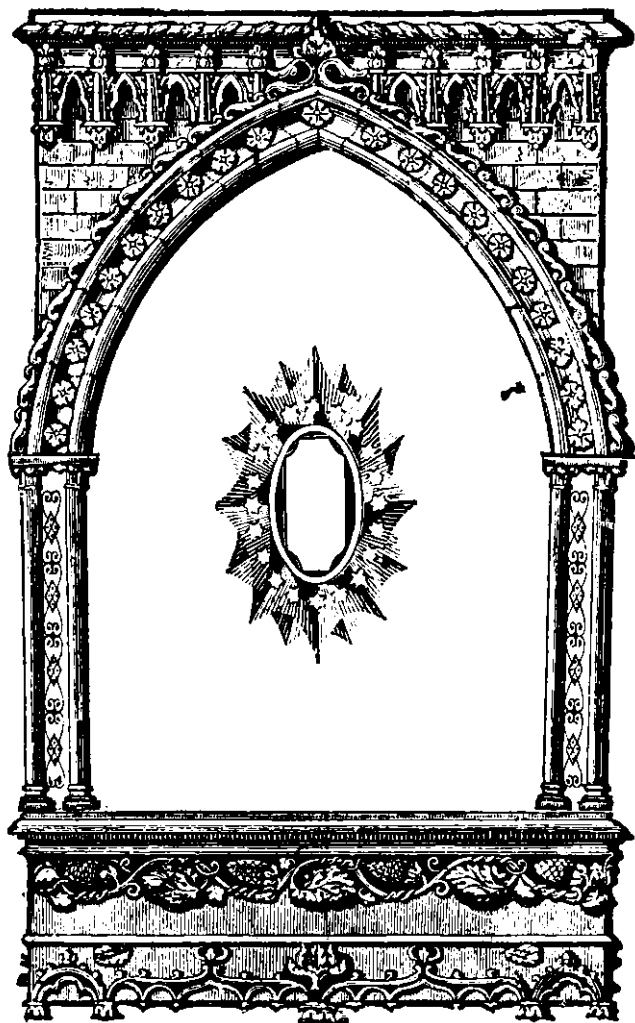

Guilloche-dísz congrève-nyomtatványokhoz.

azok 1846. augusztus 10-én Lipcsében történt egybekelésök után Budapestre érkeztek. Az ajánlás így hangzik: »Freudengruss, bei Gelegenheit der Heimkehr von ihrer Reise, an unsern hochgeschätzten Prinzipal Herrn Gustav Heckenast und dessen Gemahlin Ottilie, geb. Wigand, nach ihrer vorher in Leipzig am 10. August 1846 gefeierten Vermählung. In tiefster Ehrfurcht dargebracht vom sämtlichen Personale der Landerer & Heckenast'schen Buchdruckerei, im Monate Oktober 1846.«

A külső díszlap a fiatal házaspár arczképeit foglalja magában vastagkeretű arany domború nyomásban, két színes nyomású virágcsokorral; a szép munkát az öreg *Boldini György* végezte, ki mint szakképzett gépmester és nyomó nagy hirnek örvendett.

Midőn 1847 nyarán *István* főherczeget mint nádorjelöltet Pest vármegye főispánjává beiktatták, mindenféle ünnepélyeségek mellett a főváros az akkori viszonyokhoz képest nagyszerű kivilágítást rendezett, mely alkalommal a Landerer és Heckenast nyomda helyisége is (mely akkor tudvalevőleg a

Diszek congrève-nyomtatványokhoz.

Kossuth Lajos-utca és Szép-utca sarokházában, a Nemzeti Kaszinóval szemben létezett) fényárban úszott, s a pompásan kivilágított kapu aljában egy virágkoszorúzott kis kézi sajtón *Garay Jánosnak* ez alkalomra irt költeményét nyomták, s a nyomdaablakokból a tömeg közé szórták.

A negyedréti alakú, czifra körzetbe foglalt emléklap szövege ez volt :

CSÁSZ. KIR.

FŐHERCZEG ISTVÁN

MAGYARORSZÁG KIR. HELYTARTÓJÁT

MÉLY TISZTELETTEL ÜDVÖZLI

LANDERER ÉS HECKENAST NYOMDÁJA.

PEST, AUGUST 31. 1847.

Mikkel útatad behintjük,
E' repülő levelek,
Mint töről vágott virágok,
Még frisek, még nedvesek.

Mig nyomattá lett kezünk közt
Kebelünknek szózata :
Rájok hullott szemeinkből
Az örömnnek harmata.

A' magyar sajtó nevében
HERCZEGÜNK, üdvözve vagy !
Légy, miként Hozzád reményünk,
Oly dicső, oly boldog, nagy !

A' haza' köz hódolása
Közt egy csepp e' hódolat ;
De azéval egy forrásból —
Hű 's meleg szívből fakadt.

TE borostyánnal jegyzended
Tetteidnek mezejét ;
Mi előre megrendeljük
NÉKED a' hí' betűjét !

Ujabbi nyomdásztörténetünkben a Landerer-dinasztia mellett legtekintélyesebbnek mondható a Trattnerék nemzetsége.

E család alapítója *Trattner János Tamás* volt, ki 1717. november 11-én Kőszeg közelében született, s korán árvaságra jutva, Bécs-Ujhelyen megtanulta a könyvnyomtatást. Talentumával és lankadatlan szorgalmával felküzdötte magát Bécs első nyomdászai sorába s Mária Terézia királynő különös kegyét nyerte ki. Bécsi üzlete mellett fióknymdákat alapított Pesten, Trieszt, Lincz, Innsbruck, Varasd és Zágráb városokban.

1789-ben történt, hogy a Pesten 1783-ban alapított nyomdát rokonának, *Trattner Mátyásnak* adta ajándékba. Trattner Mátyás szintén kitűnő nyomdász volt, ki ismereteivel és szorgalmával az akkor Pesten még pangó nyomdászatnak nagy lendületet adott, annyira, hogy 1813-ban nagykorúvá lett fia már az akkori kívánalmaknak teljesen megfelelő és hat sajtóval felszerelt könyvnyomda birtokába jutott.

Fia, *Petrőzai Trattner János Tamás*, magyar szellemben neveltetvén, a nemzeti nyelv és irodalom, valamint azok írói iránt meleg rokonszenvvel viseltetett. Ismeretes ama bizalmas baráti kötelék, mely *Kazinczy Ferenczet* Trattnerhez vonzotta és mely barátságnak a legüdvösebb hatása volt a hazai könyvnyomtatásra, a mennyiben a szelid és fenkölt szellemű Kazinczy tisztult esztétikai érzékével nagy befolyással volt a fiatal Trattner fogékony lelkületére.

Trattner abban az időben nemcsak Magyarország első és legvállalkozóbb kiadója, hanem egyszersmind író is volt. A nyomdászatra vonatkozó egyik cikkében a következőket írja :

Magyarországi könyvnyomtató-műhelyek 1817-dik évben. Nemzetünk előmeneteleit a tudományokban legjobban mutatja anyanyelvünkön készült és időről-időre készülendő új könyvek és könyvnyomdák állapotja. A könyvek a Tudományos Gyűjteményben és a két magyar újságainkban mindenkor hirdettetnek, de a mi könyvnyomtató műhelyeinkről eddig még senki semmit, és csupán csak az írhat, ki a művészségben jártas és tulajdon tapasztalásból minden műhelyeinknek állapotját ismeri. Én már néhány év óta erre figyelmet fordítottam ; meglehet, hogy néhány hibákkal, de mégis a jövőd

korra hasznos, lehet látni, hogy hogyan szaporodott vagy kevesült az új könyvek, könyvnyomtató-műhelyek, szedők, nyomtatók, s papiros feldolgozásának számuk.

Valóban, ha az egy esztendő alatt nálunk készült magyar és más nyelven irt és kinyomatott könyveket összeszámoljuk, öröm nélkül nem nézheti a jó hazafi, annyival is inkább, ha röviden előhozom irodalmunknak okozandó hátráltatásait, ugymint: először sehol nincsenek annyi kirekesztő engedélyek (*exclusive privilegia*), mint nálunk, itt a könyvnyomtató egy fillér bizonyos haszonra számot nem tarthat, mert a mit vennének, azt nekik nyomtatni nem szabad; — ilyenek a kath. iskolás könyvek, schematismus, még az ABC-ék is, melyekre a m. kir. egyetemi nyomdának kirekesztő engedelmé van; tudjuk pedig, hogy legtöbb a kath. iskola és így ezen könyveknek legnagyobb kelete is van.

Másodszor: Ugyancsak a m. kir. egyetemi könyvnyomdának kirekesztő szabadsága van a zsidó és szerb nyelven irt könyvekre, a szerb nemzet jelenleg igen sokat nyomtattat, ebből is tehát az intézet igen szép hasznot vesz.

Harmadszor: a debreczeni (városi) könyvnyomda 1814-dik évben a reform. új Énekes könyvre kirekesztő szabadságot nyert 6 vagy 10 esztendőre; az új Énekes könyvet itt-ott új énekekkel fölcserélték, sokat pedig kihagytak, úgy hogy az a réginél szintén 10 ívvel kevesebbet téssen; — a régi Énekes könyvnek oly jó kelete volt, hogy 7—8 helyen folyvást nyomtattattott; — csak Fűskúti Landerer Mihály maga 3000 példányt évenként eladott, az egész énekes könyvet pedig, mely 47 ívből állt, a betűket összeszedve tartotta, hogy olcsóbban eladhassa.

E három előhozott artikulusok csupán csak a jelenlegi szabadalom birtokosainak hajtanak bizonyos hasznot; a többi könyvnyomtatók, hogy mit és mennyit nyomtatnak, megmutatja ezen írásom: ezek többnyire csak kalendáriomot nyomtatnak, de a mellett is szinte semmi nyereségök nincsen, mert szinte minden könyvnyomtatónak lévén, olcsón adni kénytelenítetnek, csak hogy keljen; ebből pedig nagy nehezen élnek a mi könyvnyomtatóink.

Csekély ítéletem szerint jó volna arra is figyelni, hogy a könyvnyomtató-műhelyek csak az irodalom előmeneteléhez képest szaporíttatnának; különben, ha erre nem tekintetik (mint eddig), nem élhetnek, és ezen leghasznosabb művészet lealacsonyíttatik, a statusban pedig felette ártalmas, ha szükséggel küszködnek, mert a királynak és hazának árthat, ha az egyenes utat eltéveszti.

cecidit autem diem una uenādi
causa illos pretille Quibz iāfero
cum cerua occurrisset impalludes
meotidas illam insequentes fugit
ante eos Cumqz ibi ante eos p
sus enānuis dūciū requissiam
in illo modo inuenire uiuēnt
Petrus tancem paludibz meo
ratis pro armentis nūmendis
ipām conspexerunt oportunam
Venite ad patrem rēntes ab
ipā licentia impetrata cum rebz
omnibz paludes meotidas pro
armentis nūmendis intransi
morant. Rēgio quidā meotida
plūte pafe ē unna. Quā undi
qz pter uadum unum pontus
sero uallat fluuijs currens her
bis siluis pīnibz uelutibz et
lētus copiat. Aditus illic diffi
lis et exitus Paludes ergo
meotidas acentes quinqz an
nis ibidem immobilit pīnā sūt

D Anno uō vi grīnates idē
leo sine manibz in habnamli p
manentes. vxoies ac filios filioz
Beretā cum fōstā tūbe colerent
qz coreas dūcerent ad conuiciū sim
phonie. casū repenit. Quos cū
eorum rebz impaludes meotidas
rapinis celeribz dūcerent. hec
fuit pīma pīap oī diluuiū
Attidit autem dūc pīntipis a
lanonū in illo pīo inter illos
pueros. duas si hāst comprehendi
quānam unam hūoz aliā ma
gor sibi simpserunt in xie Ex
quibz mulieribz oīs hūm siue
hungari origie impserunt.
Fattum ē aut cum dūciū
impaludibz meotidis hīstallēt
ingentem ualidissimā crescere ce
pūnt nec eos cape ipā regio po
terat aut nutre Exploratoribz
ignit abinde in sētiā testina
tis scrutiny alitū subnissimā
Sēptie regione exlorata cum
pueris et acmentibz ipām patit
am intransi pīnā sūt. Reg
num igitur ipm tū adūp alplo
zuros qui nunc putent nun
capantur. i eo hāitātes iuene
runt Quibz reles et expulsi
ac otulsi usqz hīe ipm regn
in uis uis pīnā sūt. Sēptia eūz regio i ēmpa
situm vēt qz extēdū rē uisus onēse
Abūmo latē ponti quilonāz ab

A hol szegény a könyvnyomtató, ott a tudosnak nincsen semmi megjutalmazása fáradságának, innét van az, hogy több eredeti munkák nem készülnek, mert hogyan dolgozhatna nálunk egy tudós valamely eredeti jó munkát, melyhez három-négy esztendő szükséges, ha azután eladáskor nyomtatott árkusáért váltó-czédulákban legfeljebb 10 forintot kaphat, még pedig ezt is nagy nehezen, mert, kivévén egy pár nyomtatót, ingyen sem vállalhatják a többiek.

Ezek után következik az 1817-ben működő könyvnyomdák állapota, részletesen leírva. — E szerint 1817-ben Magyarországon 28 városban és 37 könyvnyomdában 13 művezető, 100 szedő és 118 nyomó volt foglalkoztatva; a nyomdák évi papírfogyasztása pedig Trattner szerint 3887 bábra tehető. A körülményes leírásból a következő világosabb áttekintést nyújtó kimutatást állítottuk össze:

Petrózái Trattner János Tamás.

*A magyarhoni könyvnyomdák személyzeti álladéka
1817-ben.*

Hely	Czég	Művezetők	Szedők létszáma	Nyomók
Budapest	Egyetemi nyomda	2	24	40
"	Landerer Anna	1	2	4
"	Landerer Mihály örökösei	1	2	1
"	Patzkó Ferencz	—	2	1
"	Trattner János Tamás	1	23	20
Besztercebánya	Stephani János	—	1	1
Debreczen	Városi nyomda	1	10	10
Eger	Érseki nyomda	1	1	1
Eperjes	Pape Henrik	—	—	—
Eszék	Diwald János Márton	—	—	—
Győr	Streibig József	—	2	5
Kassa	Ellinger István	—	2	3
Kassa	Landerer Ferencz	—	1	—

Hely	Czég	Művezetők	Szedők létszáma	Nyomók
Kismarton	Stotz János Lipót	—	—	—
Komárom	Özv. Weinmüller Klára	1	2	2
Lőcse	Mayer József Károly	—	—	—
„	Podhoránszky Mihály	—	1	—
Miskolcz	Szigethy Mihály	—	1	1
Nagy-Károly	Gönyei Gábor	—	—	—
Nagyszombat	Jellinek Venczel	—	2	2
Nagyvárad	Tichy János	—	1	1
Pécs	Knezevits István	—	—	—
Pozsony	Belnay Gy. A. örökösei	1	2	2
„	Landerer Mihály örökösei	1	2	3
„	Sniszek Károly	—	1	1
„	Weber Simon és fia	1	2	3
Sárospatak	Ref. collegium nyomda	1	2	2
Selmeczbánya	Sultzer János Ferencz	—	1	1
Sopron	Siess Antal örökösei	—	2	2
Szeged	Grünn Orbán	—	1	2
Székesfejérvár	Számmer Mihály özvegye	—	1	1
Sziget (Márm.)	Gottlieb Antal fióknyomdája	—	1	—
Szombathely	Perger Ignác	—	1	1
Temesvár	Klapka Károly József	1	2	4
Ujvidék	Jankovits János	—	1	1
Vác	Gottlieb Antal	—	3	2
Veszprém	Számmer Mihály özvegye	—	1	1

E statisztikai kimutatásra még azt a megjegyzést tesszük, hogy a hol személyzet nincs kitüntetve, ott a főnök maga végezte a szedési és nyomási teendőket; több vidéki nyomdában meg úgynevezett schweizerdegeneket alkalmaztak.

Trattner e munkája azonban fölötte hézagosnak mondható, annyira, hogy *Scabó József* jeles szakírónk a következő megjegyzést fűzi ahhoz: Trattner kihagyta a keszthelyi, szakolczai, a zágrábi, a varasdi, fiumei, valamint az összes erdélyi, u. m. a kolozsvári, gyulafehérvári, nagyenyedi, szebeni, brassói, balázsfalvi, medgyesi, besztercei könyvnyomdákat, e szerint tehát akkor 52 könyvnyomda volt, melyben legalább 150—160 szedő, 200—230 nyomó működhetett és legalább 5000 bál papiros dolgoztatott föl, melyet 44 hazai papirmalom készített.

Trattner 1817—1825-ig, azaz 9 évi időközben, 827 kisebb-nagyobb munkát nyomtatott, melyek közül 418 magyar,

259 latin, 127 német, 11 tót, 6 görög, 5 horvát és szlapon, 1 francia könyv volt. Ezeket legnagyobb részt saját költségén adta ki.

Üzlete mindinkább emelkedvén, 1816-ban a kegyesrendiek birtokában volt kalocsai nyomdát örök áron megvette és pesti sajtóit 1824-ig 15-re szaporította.

Tizenegy év alatti áldásdús kiadói működése után, a hazai irodalom roppant kárára, legszebb férfikorában, 34-dik évében. jobblétre szenderült. A Tudományos Gyűjtemény 1826-ik évi VII. kötetében arczképe megjelent ily aláírással: »Petrózaí Trattner János Tamás, tek. nemes Krassó és Szatmár vármegyék táblabírája, s a legelső hazafiúi lelkű könyvnyomtató, szül. 1789 deczember 5-én, meghalt 1824 márczius 24-én. Emlékezetül metszették barátai.«

Halála után ismét atyja, Trattner Mátyás vette át a nyomdát és azt 1827, évi deczember hó 1-jén vejének, károlypatyi és vasvári *Károlyi István*, királyi táblai ügyvédnek adta át.

Trattner Mátyás 1828-ik évi február hó 16-án, életének 83-ik évében, végelgyengülés következtében, földi pályáját bevégezte.

Tisztelője, *Vörösmarty Mihály*, a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi II. füzetében a következő nekrológot írta felőle:

Folyó esztendei februárius 16-án meghalálozott a hazánkban virágzó Trattner-Typographia szerzője Nemes Petrózaí Trattner Mátyás életének 83-ik évében. A tisztos ősz szakadatlan munkásságban élt szinte végnapjáig, s attól csak az aggkori gyengültség vonhatta el kevés idővel kimúlása előtt. Születése Vasvármegyében Felső-Eőrben lőn, honnan már gyenge korában a híres udvari könyvnyomtatóhoz Nemes Trattner János Tamáshoz került Bécsbe, kitől gondos nevelését nyerte. Később Párisba utazott, bővebb tapasztalás és tökéletesítés végett, s ott 13 esztendő alatt ügyessége s jeles magaviselete által annyira magúra vonta a figyelmet, hogy párisi polgársággal tisztelték meg. Párisból hazájába tért s 1779. esztendőben Budán a magyar királyi Egyetem Typographiája igazgatását Praefectusi cím alatt vette által: de ott némely akadályokra találván, 1783-ban Pesten állítá föl saját Typographiáját, melyet 1813-ig maga, attól fogván 1824. korán elhalt fia fáradhatatlan János Tamás, annak hálálával ismét maga igazgatott egész 1827. esztendő nov. végig. Ekkor vejére Tekintetes Károlyi István, táblai ügyvéd úrra szállott a Typographia

birtoka s igazgatása ily czimezlettel (Firma): Petrőzai Trattner J. M. és Károlyi I. Typographiája, kiről teljes reményünk lehet, hogy azt ezen folyóirással a Tudományos Gyűjteménnyel együtt literaturánk gyarapítására fértias munkássággal s hazafiúi nemes törekedéssel fenn fogja tartani.

Károlyi István privilégiumát 1831-ben kinyerte, de ipája és sógora érdemeinek elismeréseül a *Trattner-Károlyi* czímet

megtartotta. Nála nyomattak a nagy kelendőségnek örvendő protestáns egyházi és iskolai könyvek, 4000—6000 példányban. Ő alapította meg az akkor vetélytárs nélkül álló s a művelt közönség számára szerkesztett Honi Vezér című 4-edrét nap-tárt; ő adta ki tovább is a Trattner által alapított és mindkét hazában általánosan elterjedt Nemzeti Kalendáriomot, és azt 58-ik évfolyamáig folytatta, a melynek akkori népszerűsége abból is kitűnik, hogy a községek egyenkint vásárjaik e nap-tárba való beiktatásáért, egyszer mindenkorra 1 aranyat mellékeltek; a megyei, városi stb. hivatalnokok, ügyvédek, orvosok sértve érezték magukat, ha nevök, állásuk stb. a Nemzeti Kalendáriomból kimaradt: azért azt idejekorán be is küldték, mert az augusztusi vásárra e nap-tárnak okvetlen meg kellett jelenni.

Abban az időben a Trattner-Károlyi nyomda birt a legszebb helyiséggel, az Üri- (mai Koronaherczeg-) és Gránátos-utczába nyíló, két nagy udvarral bővelkedő hasonló nevű kétemeletes ház középső részében. A helyiség egy nagy tereméből

ELABORATION
GRAMMATICA
HUNGARICA.

AD GENVINAM
PATRII SERMONIS INDOLEM
FIDELITER EXACTA,
AFFINIVMQVE LINGVARVM
ADMINICVLIS
LOCUPLETIVS ILLVSTRATA.

TRIBVS VOLVMINIBVS
COMPREHENSA.

STVDIO. ET OPERA
IOANNIS NICOLAI RÉVAI.

PRESBYTERI SEC. DIOEC. IAVR. NENS.
LINGVÆ, AC LITERATVRÆ HUNGARICÆ
PROFESSORIS PVBL. ORD.
IN REGIA SCIENTIARVM VNIVERSITATE
PESTINENSIS.

VOLVMEŒ PRIMVM

PESTINENSIS,
TYPIS MATTHIÆ TRATTNER-
II. DCCC. VI.

Czimlap 1806. évből. (Kisebbitve.)

állott, melynek ablakai a két udvarra nyitak és három kisebb teremből. A nagy terem közepén két oldalt 14 sajtó, míg az ablakoknál két oldalt a szedők kettős sora működött. A szemlélő nem kis meglepetésére, egy pillantásra áttekinthette a 80—90 egyénből álló személyzet sürgés-forgását. Károlyi hozatta legelőször Pest-re 1840-ben a nagy gyorssajtókat (két évvel később Landerer is), és hogy a kor igényeinek, kiállítási dísz tekintetében megfelelhessen, vas kézisajtóit folyvást szaporította, úgy, hogy néhány év lefolyása után a fasajtókat egészen mellőzhette.

Tanonczait minden évben húsvétkor új ruhával és fehérneművel látta el, nekik ismereteik továbbfejlesztése végett könyvtárt és görög nyelvtanárt tartott, az üzletben pedig humanus bánásmód mellett folytonos szorgalomra intette.

A forradalom után a Trattner-Károlyi nyomda hanyatlásnak indult.

Károlynak 1863. évi április hó 27-én történt elhalálozása után, még 1867-ig vegetált a nyomda, ekkor azonban megszűnt működni.

KAZINCZY EERENCZ M U N K Á J A I.

SZÉP I. L. T. A. T. U. R. A.

PESTEN,

TRATTNER JÁNOS TAMÁSNÁL. 1814.

Czímnap 1814. évből. (Kisebbitve.)

* * *

Pestnek harmadik számbavehető nyomdája volt jelen századunk első felében a *Beimel József* által 1829-ben átvett régi

Paczkó-féle üzlet a Zöldkert- (mai Reáltanoda-) utczában. Beimel Komáromban született s a budai egyetemi nyomdában nyerte szakbeli kiképeztetését. Mint segéd Szegedre került *Grün Orbán* üzletébe, ki megkedvelvén őt, neki leányát adta nőül, mely frigynél az Esztergomban 1820-ban ujonnan berendezett nyomda Beimelné hozományát képezte. 1829-ben az asszony elhalálozván, Beimel özv. *Paczkó Jozefa* leányát, Francziskát, vette feleségül, s ezzel birtokosa lőn a pozsonyi Paczkó-család által 1788-ban Pesten alapított nyomdának. Beimel ekkor működését Pestre tette át, esztergomi nyomdáját mintegy fiók-üzletnek tekintve csak. Budapest nyomdászköreiből Beimel üzlete nem a legjobb hírnévnek örvendett. Beimel ugyanis nagyon szeretett olcsó munkaerővel, fiúkkal dolgoztatni. 1832-ben Beimel nyomdája 8 faszajtó mellett 20 segédet és 18 tanonczot foglalkoztatott; súlyosbitotta a személyzet helyzetét, hogy Beimel utánozta Landerer eljárását, ki szükség esetén pesti személyzetétől küldött Pozsonyba kisegítőket, a Beimel-személyzet egyes tagjainak ily módon kellett hol Pesten, hol Esztergomban dolgozni. Segédjeit silányul fizette: a fiúk pedig rossz eltartásban, elégtelen kosztban részesültek. Fekvőhelyük két-három egymás fölé állított ágyból állott, melyek mindegyikében kettő-kettőnek kellett hálni, mint azt némely cipészműhelyben még ma is láthatjuk. E nyomdában lett egy ideig *Helmezy: Jelenkor* című lapja, *Társalkodó* mellékletével előállítva, mely lapoknak 2000-re rugó példányszámát gyakran — ha t. i. a nyomók »blau«-t csináltak vagy fizetésök késedelmes kiadása miatt nem akartak dolgozni — a fiúknak kellett a rozoga fapréseken kinyomni, a mi rendszeren reggeli 5 óráig is elhúzódott.

Mint nyomdásztörténeti szempontból érdekes mozzanat említést érdemel, hogy 1838-ban egy *Platzer* nevű nyomó Beimelnek fából konstruált egy nagy gyorsaját, melynek megépítésére sikerült Platzernek a kortársai által fukarnak állított Beimeltől apránként 4000 forintot kicsikarni. Midőn aztán elkészült a fából csinált vaskarikaszerű masina, hozzáfogtak a nyomáshoz. E célra beemeltek a gépbe egy nagy színházi plakátot. Négy fiú odaállott és nagy erőfeszítéssel

mozgásba hozta a lendítő kereket, mire aztán a gép minden ízében szörnyen el kezdett recsegni és szétmállani, a fából készült nyomóhengerek elgörbültek és tönkre tették ráadásul a szedést is. Ez volt a Budapesten felállított legeslegeselő gyorssajtónak és Beimel 4000 forintjának szomorú vége.

Ez a balsiker — úgy látszik — elidegenítette Beimelt minden további újítástól, mert nyomdája a negyvenes években hátramaradt, mignem 1846-ban *Kozma Vazul* fővárosi jó módú papirkereskedő azt Beimeltől, ennek több ezer forintra rugó, papirosra tett adósságai fejében átvette. Az üzlet czége megmaradt a régi, mert Kozmának nem volt nyomdaüzhetési szabadalma s neve csak 1848-ban került a nyomtatványokra, hol egymagában, hol Beimel társaságában; megjelentek különben még 1848-ban is termékek csupán Beimel nevének kitételével. A nyomda átadásakor, 1846-ban, Beimel hat fa- és négy vassajtóval dolgozott.

* * *

A budai egyetemi nyomda betűöntő-intézetén kívül Pestnek is volt már e század elején önálló betűöntődéje. Ennek birtokosa *Zocher Antal* volt, ki 1810-ben tette át Pozsonyból ide üzletét. Zocher is adott ki 1817-ben egy, negyven számozatlan lapra terjedő, nyolczadrétű mintakönyvet, mely azonban kezdetleges nyomdai kiállításával éppen nem tesz kedvező benyomást. A bemutatott betűfajok ósdi metszésűek, sőt a magyar szedésben még nélkülözik a hosszú *ö* és *ü* betűket, azokat rövid *o* és *u*-vel pótolva, csak éppen a petit-fok bir *ő* és *ű* ékezetes betűkkel. Körzetek és rozetták 56 különböző változatban vannak ugyan bemutatva, a mi magában véve szép szám, de ezek, egy-kettő kivételével, csak nonpareille és cícero nagyságúak, figurájuk is egytől-egyig mind elavult motívumokból állanak, annyira, hogy az egyetemi nyomda öntődjének idevágó termékeit távolról sem érik el, szóval az egész mintakönyv inkább a múlt század elmaradt betűöntés képét nyújtja. 1850-ben *Schmidt Károly*¹ tulajdonába ment át Zocher üzlete; ekkor szép lendületnek indult. Azóta több kézen ment át e betűöntőde s ma *Fischer* és *Mika* czég alatt áll fenn.

¹ *Schmidt Károly* 1882. márczius 11-én hunyt el élete 76-ik évében.

Egy 1840-ből származó — kezünk közt levő — nyomda-jegyzék, melyet az átutazó segédek kaptak, a viaticum föl-vétele céljából, a következő szöveggel birt (a tintával írott kitöltések kurziv-betűkkel vannak feltüntetve):

Ofen.

In der Gyurián & Bagó'schen Buchdruckerei, Wasserstadt,
ist keine Condition. *ditto. 19. Nov. 1840. Bagó.*¹

In der königl. Universitäts-Buchdruckerei, in der Festung,
Schulgasse, ist *keine Condition.* *L. K.*²

Pest.

In der v. Trattner-Károlyi'schen Buchdruckerei, in der Herren-
gasse, ist *keine Condition.* *Gy.*³

In der Ludwig von Landerer'schen Buchdruckerei, in der
Hatvanergasse, ist *keine Condition.* *Schreiber.*⁴

In der Jos. Beimel'schen Buchdruckerei, in der Kohlbacher-
gasse, ist *auch keine.* *J. v. Beimel.*⁵

¹ Gyurián József és Bagó Márton 1833-ban átvették Landerer Anna budai nyomdáját. 1847-ben Gyurián kivált a cégéből, melynek műhelye ekkor még a budai Dunasoron abban a házban volt elhelyezve, melynek telkén jelenleg a gróf Andrássy-palota áll. Bagó Márton 1878. október 4-én hunyt el 72 éves életkorában. — A másik cégtárs, Gyurián József, az ötvenes években Pesten nyitott nyomdát, melyet 1862-ben Bartalits Imre vett át. Gyurián elszegényedvén, öreg napjaira abból tengette életét, hogy cégtársul szegődött oly nyomdatulajdonosokhoz, kik nem lévén tanult nyomdászok, az érvényben volt osztrák ipartörvény értelmében, csak ilyen-
nek társaságában folytathatták üzletüket. Így lett Gyurián csekély díjazás mellett cégtársa Noséda Gyulának és Deutsch Mórnak. Ugyanc törvény alapján keletkeztek a Hornyánszky és Hummel (1863-ban), meg Rudnyánszky és Aranyossy (1868-ban) és egyéb cégek.

² Kriinner Lipót. Meghalt mint az egyetemi nyomda nyug. főművezetője 1883. november 2-án 85 éves korában.

³ Gyurián József, a fentemlitett Gyurián Józsefnek valamely rokona.

⁴ Schreiber Alajos később átvette a Landerer és Heckenast cég pozsonyi üzletét és 1890. márczius hó 8-án hunyt el élete 76-ik évében.

⁵ Szegény Beimel roppant hiú ember lehetett, mert nem átalította név-alíráshoz a *von-t* egy *v* betűvel bitorolni, mint sok magyar nyelvű nyomtatványain is olvashatjuk nevének illeténi feltüntetését: »Esztergami k. Beimel József«, az olvasó megtévesztésére a »könyvnyomtatót« egyszerű »k«-val jelezve.

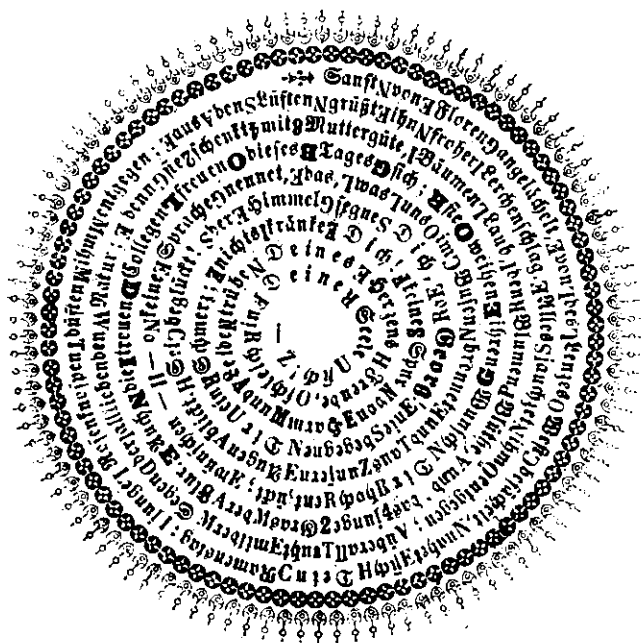
Schams Ferencz: Pest leírását tartalmazó ismeretes munkájában, mely 1821-ben jelent meg német nyelven, a nyomdákról következő adatok foglaltatnak: Trattner nyomdája ekkor tíz sajtót foglalkoztatott 650 bál évi papirosfogyasztás mellett; Patzkó Ferencz üzlete két sajtóval dolgozott és évente 115 bál papirost fogyasztott; a Landerer-féle pedig 1820-ban még csak három kézisajtóval volt felszerelve. Ugyancsak három sajtóval dolgozott Budán Landerer Anna nyomdája, egy művezetővel, három szedő és négy nyomó mellett.

* * *

Ezzel egyelőre végeztünk a budapesti nyomdákkal, s még csak egy-két vonással akarjuk a szaktársaink körében uralgó társas életet vázolni. Itt első sorban főlemlitendő, hogy 1848 előtt (mint különben azután is, egészen a hatvanas évek elejéig) Budapesten a nyomdaszemélyzetek körében nagyon ritka volt a magyar beszéd, állván a munkások legalább fele része külföldről beszármazott német s egyéb elemekből, míg a ben-születtek is nagyobb részt a német nyelvet használták. Ez iránt *Kovács Mihály*, jelenleg rozsnyói nyomdatulajdonos, azt írja e munka szerzőjének, hogy 1845-ben szülőföldjéről, Erdélyből, Pestre érkezvén, a Landerer és Heckenast-nyomdában kapott kondíciót s csakhamar azon vette észre magát, mikép főnökén, Landerer Lajoson kívül — a ki különben maga is csak hiányosan tudta magát magyarul kifejezni, daczára hazafias érzületének — ő (t. i. Kovács) egyedül beszélt magyarul a nyomdában.¹

¹ A *Landerer Lajos* gondolkodásmódját híven visszatükröző következő apróságot el nem mulaszthatjuk itt még közzétenni. Midőn a negyvenes évek elején a Landerer és Heckenast-nyomda a hatvani-utcai Horváth-féle házban (a Kossuth Lajos- és Szép-utca sarkházában, hol ma a Nérci-féle kávéház létezik) első gyorsajtóit felállította és azokon többnyire éjjel szokatlan nagy zaj kíséretében kinyomták a Pesti Hírlap öt-hatezer példányát, a szomszédságban lakó Cziráky gróf panaszt emelt a csendháborítás ellen, azzal érvelve, hogy ő a lármá miatt nem tud aludni. Erre Landerer kurtán azzal vágott vissza: »hogy ő meg akkor nem tud aludni, ha gépei nem zakatolnak!» 1854-ben pedig, midőn a nyomda jelenlegi helyére, az Egyetem- és Cukor-utca sarkára került, a másik sarkon lakó Károlyi gróf mozgatott meg fűt-fűt a nyomda üzeme ellen. Ezt Landerer adott alkalmom-

Az előbbi századokban a felszabadult nyomdász-»legény« még az úgynevezett *postulatumnak* volt kénytelen magát alávetnie s csak e czeremóniával lépett be mint egyenrangú tagtárs a testületbe. A postulatumot az újkori nyomdászok már nem ismerték: de a helyett divatban volt a *gantschols* szokása, melyen minden felszabadultnak keresztül kellett esnie, ha hogy igazándi »legénynek«, most már »segédnek« akart

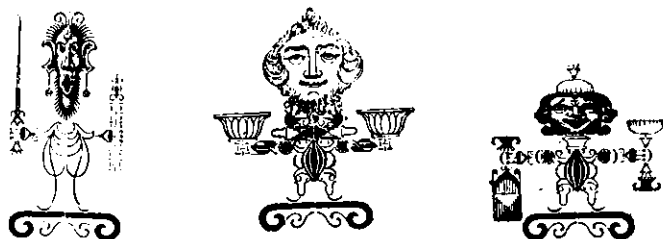
Névnapi üdvözlés műszedése 1842. évből.

vala tekintetni. Állott pedig ez az aktus abból, hogy a czeremóniamester bizonyos jeladására az újonez szedőt derékon és lábainál felfogták és ülepét a korrigálószéken elhelyezett.

mal Londonra utasította, hol a világváros szívében, a cityben, hatalmas lordok palotái által körbezve, működnek a legnagyobb nyomdai intézetek. Nem is bírtak a Károlyiak Landerer ellen semmit sem elérni és ma is ott virágozik utóda, a Franklin-nyomda, mint a hazai nyomdászat egyik leg-hívatottabb művelője, a szomszédság nagy bosszúságára, de a nyomdaiparnak annál nagyobb büszkeségére.

vízzel bőségesen megítatott szivacsra háromszor egymásután reányomták; a markos nyomók, kik rendszerint a nyersebb tréfát szerették, áldozatukat szintoly módon ültették a papíros-áztató teknőbe, mely aktus alatt az alkalmoszerű dal éneklése és egyéb félig tréfás, félig komoly felavató dikeziózás sem hiányzott. Természetesen német nyelven, mert német eredetű volt a szokás. A vége aztán az volt, hogy a felszabadult lakomát adott kollegáinak, úgynevezett »einstandot« fizetett, melynek megtörténtével az illető teljes érvénnyel fel volt véve kartársai kebelébe.

Jellemző debreczeni szaktársaink komolyabb gondolkozásmódjára, hogy ezek körében is szokásban volt ugyan ily

Tréfás szedés-alkotások 1846. évből.

lakomák rendezése, de — mint Ács Mihály írja — később belátták e »trakták« költséges voltát, s az illető felszabadulandó 15 váltóforinton megválthatta azt, mely összeg aztán a segélyzőpénztárba folyt.

Farsangi és egyéb mulatságaikat a negyvenes években elődeink rendszeren a józsefvárosi Bérkocsis-utca elején volt Wilhelm-féle jóhírű helyiségben rendezték. Kezeink közt van a tánczrend, mely a Landerer és Heckenast-nyomda személyzete által 1846 február 17-én rendezett farsangi tánczmulatságról szól. E tánczrend szedése magában véve, tekintve az akkori primitív anyagot, művészi munkának mondható; a kis 32-rétű tárczanaptár-alakú tánczrendben az egyes oldalak egymásután volt kitüntetve a tánczok sorrendje, minden oldal külön-külön rajzú keretbe foglalva, más-más betűkkel s elmé- sen összeszedett tréfás farsangi figurákkal tarkítva. Hogy pedig a mai nyomdász fogalmat alkothasson derék elődeinknek a

tánczolásban való nagy kitartóságáról, hadd álljon itt a tánczrend teljes terjedelmében; a német eredeti szerint:

Introduction.

1. Jubelklänge. (Walzer.)
2. Carnevals-Flinserln.
3. Kör.
4. Wiener Früchteln. (Walzer.)
5. Haimons-Kinder. (Quadrille.)
6. Polka.
7. Stradella-Quadrille.
8. Schneeglöckchen.
(Damenwahl.)
9. Tarsalgó.
10. Rosen ohne Dornen.

Quodlibet. (Szünet.)

1. Faschingspossen. (Walzer.)
2. Flora-Quadrille.
3. Eunucien-Tänze. (Damenwahl.)
4. Kőri-kör.
5. Odeon-Tänze.
6. Csárdás.
7. Bruder Lustig. (Ländler.)
8. Polka.
9. Geheimnisse der Wiener Tanzwelt.
10. Sommernachtsträume. (Walzer.)
11. Troubadour-Walzer.

Landerer Mihály. (1795—1800.)

Mint látjuk, elég hosszú sora a tánczoknak, s ezek közt még négy magyarnak is jutott hely, a mi az akkori időben ugyan csak szintén ritkaságszámba ment, már tudniillik a nyomdásztársadalomban, mely akkor-tájt még majdnem teljesen német volt.

Az 51. oldalon bemutatott három figurát e tánczrendből vettük át; ezeknek, valamint az 50. oldalon szintén eredeti alakjában hasonmásban közölt, körben futó névnapi gratulá-

ciónak bonyolult szedését állítólag *Hrusza János* végezte, ki egyébként is kiválóan szakképzett nyomdász hírében állott és az ötvenes években önálló galvanoplasztikai műhelyt nyitott, melylyel azonban, miután azzal itten boldogulni nem tudott, később áttelepedett Bécsbe, hol ezelőtt öt-hat esztendővel meghalt.

A névnapi megemlékezés az 1846. évben elhunyt *Boldini Györgyöt* illette, a későbbi Boldini (és Poldini) nyomdászoknak törzsatyját, ki a mellett, hogy igen kitűnő szakférfiú volt (ő kezelte mint gépmester valóban mesteri módra a negyvenes

években föllállításra került első gyorsajtókat), mint a jóra való mulatságot soha el nem rontó ezimborá is kedvelt tagja volt a budapesti nyomdásztestületnek.

Vidéki nyomdák viszonyai.

Áttérve a vidéki nyomdászállapotok ecsetelésére, szemlénket Pozsony városával kezdjük, a mely város — mint tudva van — bátran volt azelőtt száz évvel az ország fővárosának tekintendő; itt koncentrált a nemzet színe-java, itt mentek végbe a koronázó-ünnepségek, itt ülésezett az országgyűlés egész 1848-ig. A század elején Pozsony nyomdászata — ha a budai egyetemi nyomdától eltekintünk — határozottan felülmulta a budapestit. 1800-ban négy nyomdát látunk Pozsonyban virágzó állapotban működni, úgymint: a Landerer-félet, Patzkóé, Schauff János N.-ét és a Weber Simon Péter nyomdáját.

Ezek közül az elsőt *Royer János Pál* alapította 1715-ben; Royer 1734-ben elhalálozván, örököseitől *Landerer János Mihály* vette meg 1750-ben az üzletet. Ennek elhunytá után

Landerer János Mihály. (1750–1795.)

(1795-ben) pedig fiára, *Landerer Mihályra* szállott a nyomda.

A Patzkó-féle nyomda alapítása 1771-ben történt s ebben indult meg 1780-ban az első magyar nyelvű hirlap, a *Ráth Mátyás* által szerkesztett *Magyar Hirmondó*.

A harmadik üzletet *Weber Simon Péter* nagyszombati szülötésű nyomdász állította fel 1783-ban.

A negyedik nyomdát *Löwe Antal* ulmi könyvkereskedő 1784-ben alapította. Csakhamar gazdát cserélt a vállalat és *Schauff János* rajztanár kezére került, kitől viszont 1802-ben *Belnay György Alajos* akadémiai tanár vette át.

A négy nyomtatóműhely közt a Landerer-félet illeti az elsőség, habár tulajdonosának, *Landerer Mihálynak* 1809-ben történt elhunytával hanyatlani kezdett, mely fordulattal az üzlet a kiskorú Landerer Lajos nevében *Blöszl József* művezető kezébe került. Részint a háborús idők miatt, részint mert hiányzott a tulajdonképeni gazda, pangás állott be a nyomda működésében. A már említett *Pressburger Zeitung* 1812-ben Weber Simon Péter tulajdonába ment át. Mindazonáltal a nyomdának egy 1820-ból származó kiadványjegyzéke még mindig 456 munkát sorol fel, és pedig 225 magyart, 133 latint, 58 németet és 40 szláv kiadványt, a mi elég szép termékenységről tesz tanuságot, nem is említve az elfogyottakat és a szerzők s könyvárusok költségén nyomtatott könyvek sokaságát.

Landerer Lajos, mint már említettük, 1820-ban átvette apai örökét és ezzel újabb csapás érte a pozsonyi üzletet, mert az új főnök áttette működésének súlypontját Pestre, Pozsonyban éppen csak a legszükségesebb munkacréket hagyva. Az országgyűlések azonban mégis sok munkát adtak az üzletnek, a miért is a *Landerer és Heckenast* cég jónak találta Belnay nyomdáját ennek örököseitől kilencezer pengő forintért 1842-ben megvenni. A nyomda cége azonban megmaradt Belnay örökösei czímén, mert az átíratás éveken át elhúzódott. Végre 1852-ben Landerer és Heckenast két pozsonyi nyomdájukat átadták művezetőjüknek, *Schreiber Alajosnak* 8500 pengő forint potom áron, s ezzel megszűnt a pozsonyi Landerer-nyomdaczég.

Patzkó Ferencz nyomdája is megsínylette a háborús világot. 1817 táján *Schmisek Károly* lett a nyomda tulajdonosa, kitől viszont 1832-ben a Belnay-féle üzlet vette át. A Patzkó-nyomdának szintén nagy érdemei vannak hazai irodalmunk emelése körül; itt látott napvilágot — mint már említettük — *Ráth Mátyás Magyar Hirmondója*,¹ mely 8-rétű félívben kétszer jelent meg hetenkint, szerdán és szombaton, lapfejen a következő engedélyező sorral: »Felséges Tsászárné és

¹ Első magyar nyelvű hirlapunk, a Magyar Hirmondó, 1780. január 1-én indult meg és 1788. október 8-áig állott fenn.

Apostoli Király Asszonyunknak különös engedelmevel«. — A *Magyar Hirmondó* nagy jelentőségéről *Id. Szinyei József* ismert tudósunk ezeket írja :

Hogy a magyar nemzet mily lelkesen fogadta ezen közművelődésünkre igen fontos eseményt, tanusítja az első évfolyamra bejelentett 320 vidéki előfizető, ha ehhez a pozsonyiakat is hozzávetjük, bizton tehetjük 400-ra a pártolókat számát. A szerkesztő összegyűjtven a postán 1780-ban ment eredeti nyomtatott borítékok címfeliratait, azt bekötötte és írott címlappal látta el. Így mentettek meg az enyészettől. Kevés nemzet bírja első hirlapjának teljes példányát, még kevésbé tudja azt, kik voltak annak első előfizetői.

A jegyzék szerint az előfizetők rangjuk és állásuknál fogva következő csoportokba sorozhatók: a földbirtokososztály 95 (ezek közt 13 nő), mágnás 38 (ezek közt 14 nő), megyei tisztviselő 28, protestáns pap és tanító 18, ügyvéd 18, jószágigazgató és urasági tiszt 18, hadseregbeli tiszt 12, postahivatali tiszt 12, városi polgár, kávé és kereskedő 9, nevelő és tanuló 8, állami hivatalnok 7, városi hivatalnok 5, főiskolai igazgató 4 és orvos 3 egyénnel van képviselve az előfizetők közt.

Patzkóék nyomdájára a nagykiterjedésű tövékenységhez ¹ Pé-
pest elég jó berendezéssel birt. A sajtói alól kikertült könyvek szép, tiszta és egyenletes nyomást mutatnak, betűkészletök pedig vetekedett akármely hasonló rangú nyomdáéval. Kezeink közt van egy vaskos, vallásos tárgyú kötet, mely 1793-ban a nyomdában jelent meg, s néhány valóban kecses rokokó-stílusú díszítéssel van ékesítve.

Ugyancsak ebben a könyvben az élő kolumnaczímek sikerült metszésű kapitelen-betűkkel vannak szedve. Ilyen kapitelen-betűket a többi nyomdák is használtak akkoriban szelvében. Így a Landerer-czég következő című munkájában is: »A | katonaszerentse | Vig játék | öt áktusban. | Irta | Leszszing, | Fordította | R. P. | (Vignetta, mely egy kardra illesztett sisakot ábrázol) | Pesten, 1792. | Fűskúti Landerer Mihály betűire.« (így!), a szindarab cselekvő személyeinek nevei ily betűkből vannak szedve. Azonban ugyanennek a cégnek egy harmincz évvel későbbi munkája: »Vanda, | krakkói | hertzeg-asszony, | vagy | a' | szerelem áldozatai. | Valóságos | történeten épült

román. | (Vignetta, két egymást fogva tartó kezét ábrázolva.)
 | Második rész. | Harmadik Nyomtatás. | Po'sonyban 's Pesten, |
 Fűskúti Landerer Lajos betűivel. | 1822.« czímmel, már ha-
 nyatlást mutat az esztétika rovására, a mennyiben e könyv-
 ben a személynevek már spácziумozva vannak végesvégig,
 hódolva az amaz időben a német tipográfiai technikában a
 legszűlsőbb dimenziókban lábra kapott spácziумozási divat-
 nak, melyről példakép ideiktatjuk egy németországi előkelő
 könyvkiadvány czímét:

Friedrichs von Schiller | sämtliche Werke.
 Fünftes Bändchen. | Stuttgart und Tübingen | in
 der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. | 1823.

A könyv harmadik oldala, szintén spácziумozva, így szól:

Inhalt | Don Karlos. | Der Menschenfeind.

míg az ötödik oldalon, ugyanigy kiállitva, a következő szin-
 darab-cím olvasható:

Don Karlos, | Infant von Spanien. | Ein | dra-
 matisches Gedicht.

Mindhárom oldal szedése közönséges fraktur-betűkből van
 összeállitva, a kis nyolczadrétű zsebkönyv-alakhoz képest
 petittől egészen terczia-fokig, félkövér vagy egyéb kiemelő
 vágású betűk mellőzésével.

Mint hogy pedig magyarhoni nyomdászaink mint mindenkor,
 úgy akkor is, jóban és rosszban, jobbára külföldi minták után
 indultak, úgy nem csoda, hogy a jelen század elején már
 általánosan el volt terjedve a spácziумozás rossz szokása
 nálunk is, holott mi, kik anyanyelvünkben a latin betűfajt
 használjuk, rendelkezünk a kurzivbetűkben oly kiemelő betű-
 jelleggel, mely a spácziумozást a sima szedésben teljesen
 fölöslegessé teszi.¹

E rövid kitérés után újra fölveszszük az elejtett fonalat a
 Belnay-féle nyomda közelebbi viszonyainak vázolásával. *Belnay*
György Alajos — mint már említve lett — 1802-ben vette

¹ A munkánk 45. oldalán közölt czímlap is a fent leírt német könyvezim
 modorában van szedve.

meg Schauff János nyomdáját 3300 rénus forintért. Az üzlet következő inventáriumból állott az átadásnál: 1. A betűkészlet 50 mázsára rugott. 2. Kilencz nagy szekrényállvány a hozzávaló szekrényekkel. 3. Négy kisebb szekrényállvány betűfiókokkal. 4. Áztatókövek, deszkák és fundamentumok stb. 5. Egy rézüst fírnájszfőzésre. 6. Egy betűalmárium. 7. Két könyvnyomtató-sajtó. 8. Egy réznyomó-sajtó. 9. Az üzlet czégtáblája és raktári nyomtatványok.

Belnay szintén elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki egész 1809-ben bekövetkezett haláláig. Ekkor özvegye folytatta az üzletet »Belnay örökösei« czég alatt. Később *Lindau Gottfried János* lett a nyomda vezetője egészen a harminczas évek végéig, kinek szakképzettségét és ügyességét *Szabó József* igen dicséri. 1842-ben a nyomda Landerer és Heckenast birtokába ment át.

*Weber Simon Péter*ről, Pozsony negyedik nyomdászáról, ugyancsak dicséretet mondhatunk. Weber halálával, fia, *Weber Simon Lajos*, alatt azonban a nyomda hanyatlott, mig nem mint teljesen értéktelen lim-lomot megvette a nyomdaberendezést 1852-ben *Schreiber Alajos* pozsonyi főnök.

A harminczas évek folyamán két jól felszerelt üzlettel bővült Pozsony város nyomdászata. *Wigand Károly Frigyes* könyvkereskedő — ki 1819 óta *Sopronban* máris egy virágzó könyvkereskedésnek élén állott — alapította akkor a ma is fennálló hasonczégű nyomdát. A nyomdaalapító testvére volt az 1816-ban *Kassán* mint könyvkereskedő letelepedett göttingeni származású *Wigand Ottónak*; ehhez hasonlóan széleskörű kiadói vállalatokkal foglalkozott és leginkább az evangélikus iskoláknak szánt tankönyveket adta ki.

Ugyanebben az időben állította fel üzletét nemes *Schmid Antal*, betűöntődével és litografiával egybekötve. Itt indult meg 1834-ben *Orosz József* szerkesztése mellett a *Fillértár* című, könyvmatokkal illusztrált füzetes vállalat. 1848-ban a nyomda czége *Schmid A. és Busch J. J.* volt. Később *Sieber Henrik* lett a nyomda tulajdonosa.

Említést érdemel még, hogy Schmid Antal üzletében már 1842-ben volt nyomdai gyorssajtó.

Részint az imént vázolt élénk üzleti élet, részint Bécs városának közelsége, melylyel a pozsonyi nép mindig sűrűn közlekedett, magával hozta, hogy Pozsonynak nyomdászati munkásai körében jóval mozgalmasabb szellem uralkodott, mint akár a budapestiek közt. Érdekes tanubizonyosság erre nézve ama ránk maradt díszlap, melyet a Schmid- és Belnay-féle üzletek személyzete adott ki 1840. évi június hó 28-án, a könyvnyomtató-művészet feltalálásának négyszázados ünnepélye alkalmával. Ezt az ünnepélyt akkor Németországban rendkívüli fénynyel ülték meg; nálunk azonban, Ausztriában és Magyarországon, a gyámkodó államhatalom valami »rendveszélyes« jelleget vett észre ez ünnepségekben és megtiltotta úgy Bécsben, mint Budapesten annak megtartását.¹ Úgy látszik, e körülmény indította a pozsonyi szaktársakat is arra, hogy csak kisebb körben üljék meg e nevezetes örömnepet. Az emléklap az 59. oldalon levő költeményt tartalmazza.

¹ E jubileum alkalmából kiadtak Némethonban egy díszes kiállítású *Gutenberg-albumot* is, mely a föld minden művelt nemzete részéről tartalmazott Gutenberg találmányát dicsőítő emléksorokat. Magyar írók részéről találkozunk *Vörösmarty Mihály* és *Mailáth János* gróf soraival, melyeket ezennel reprodukálunk:

Gutenberg találmánya oly boldogító, hogy méltányos dicséretére az Írók egyeteme elégtelen. Csak az emberiség mindig előre haladó kifejlődése, égszersmind a világ megfelelő hálaadása is. *Gróf Mailáth János.*

Majd ha kifárad az éj' s hazug álmok papjai szűnnek

'S a' kitörő napfény nem terem ál tudományt;

Majd ha kihull a' kard az erőszak durva kezéből

'S a' boldog békét nem czudarítja gyilok;

Majd ha baromból 's ördögből a' népszaroló dús

'S a' nyomorú pórnép emberségre javúl;

Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról

És áldozni tudó szív nemesíti az észt;

Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával

És eget ostromló hangokon össze kiált,

'S a zajból egy szó válik ki dörögve: igazság!

'S e' rég várt követét végre leküldi az ég:

Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez

Méltó emlékjelt akkoron ád a világ,

Vörösmarty.

Lebehoch !

Dargebracht dem Erfinder der Buchdruckerkunst bei der Feier
des vierten Säcularfestes von den Mitgliedern der Buchdruckerei,
Schriftgiesserei und Lithographie des *Anton Edlen v. Schmid*
und den Mitgliedern der Buchdruckerei der *Belnay'schen Erben*
am 28. Juni 1840 in Pressburg.

Stolz schwingt der Adel seine Fahnen
Stolz auf die Thaten seiner Ahnen,
Und Alles doch, was sie vollbracht,
Bedeckt nun längst des Grabes Nacht!
Stolz sind die kampfgeprüften Krieger
Auf ihre Helden, ihre Sieger,
Und hat auch längst des Todes Schwert
Sie selbst und ihren Ruhm verzehrt,
Die Enkel segnen ihr Gedächtniss
Als liebgewordenes Vermächtniss!
So wir, des alten Meisters Söhne,
Der eine Kunst in's Leben rief,
Die, wie das Hohe stets und Schöne,
Gewaltsam in das Weltrad griff;
Wir feiern heut' mit frommer Weihe,
Ein Jubelfest der deutschen Treue! — —
Das Wissen war in Nacht begraben,
Vermodert alle Himmelsgaben;
Die rohe Kraft nur für und für
Des Volkes blutig Kampspanier,
Und Recht und Unrecht, Krieg und Frieden,
Ward nur durch sie allein entschieden;
Nacht hier und dort und überall,
Durchbebte nie ein Sonnenstrahl
Den dichtgedrängten Menschenschwarm,
An Kraft so reich, an Wissen arm. — —
Da brach ein ernst bedachter Mann,
Hanns Gutenberg, der Welt die Bahn,
Auf der sie rastlos fortgeschritten!
Sich Geistesfreiheit kühn erstritten!
Drum Freunde hoch das Glas erhoben
Und bringt ein dreimal Lebehoch!
Ist *seine* Asche gleich zerstoßen,
Sein Geist, sein Werk lebt ewig doch!

Az örömnünnepet rendezett két személyzet névsora is meg van örökítve az emléklapon. E névsorból megtudjuk, hogy a két személyzet felerészben magyar honosokból, felerészben idegenből származottakból állott, úgy mint:

Magyar honosok :

Deville János (Temesvár),
 a Belnay-nyomda művezetője.
 Bierbauer Mihály (Székesfejevárvár),
 betűöntő-faktor.
 Bendiencr Gáspár (Pozsony).
 Céray Bapt. János (Zágráb).
 Dalmady Mihály (Pest).
 Deutsch Adolf (Pozsony).
 Dill Mihály (Pozsony).
 Goldscheider Henrik (Pozsony).
 Hergesell György (Pozsony).
 Hórák Egyed (Esztergom).¹
 Kappenstein Nándor (Buda).
 Kilgk Jakab (Rajka).
 Kilianowitsch Ferencz (Buda).
 Király Mihály (Pest).
 Litzenmayer Ferencz (Pozsony).
 Raffenzeder G. (Czegléd).
 Sláma Ferencz (Sopron).

Külföldiek :

Kaliwoda József (Brünn).
 a Schmid-nyomda művezetője.
 Baudisch Antal (Prága).
 Dicks Henrik (Erfurt).
 Fischer Nándor (Donau-Eschingen).
 Gärtner Antal (Leitmeritz).
 Gleitsmann Károly (Kl.-Zschocher).
 Grenzhofor József (Bécs).
 Hartmann Ede (Königsberg).
 Hermann Henrik (M. m. Frankfurt).
 Jost Jakab, litográfus (Caub).
 Mitschka Jakab (Slatnig).
 Thalhammer Pál (Salzburg).
 Thomas Ármín (Hallein).
 Tschammer Antal (Bécs).
 Tyrakowski Bálint (Krakkó).
 Woelffel Dániel (Strassburg).

Nemzetiség tekintetében tehát Pozsonyban Budapesttel egyforma viszonyok észlelhetők, mert a többi pozsonyi nyomdák személyzeteiről sincs okunk ettől különböző állapotot feltételeznünk.

* * *

Mint könyvnyomtató góczpontot, Pozsony mellé sorakoztathatjuk *Debreczent* is, bár itt csak egy műhely, az oly fényes és viszontagságos multtal dicsekvő *városi nyomda* szolgáltatja a közművelődést. Nagy jelentőséget adott a debreczeni nyomdászatnak az a körülmény, hogy alapításától fogva 1561-től egész a mai időkig, első sorban a protestáns hitvallás érdekeit mozditotta elő, a mi, ha a hajdani politikai és társadalmi

¹ Tudunkkal *Hórák Egyed*, a későbbi esztergomi nyomdatulajdonos, az alírtak közül egyedül van még csak életben.

viszonyokat veszszük közelebbi szemügyre, egyértelmű volt a magyarságnak és a nemzeti létnek fentartásáért való küzdelemmel. A nyomda derekasan meg is felelt e nagy feladatának, a mi kiviláglik ama tényből is, hogy — ha Erdély különleges helyzetében sokkal szabadabban működhető nyomdászattól eltekintünk — Debreczen produkálta az 1711-ig évig terjedő időszakban, *Szabó Károly* nagy bibliográfiai munkája szerint, a legtöbb magyar nyelvű könyvet, rugván azok száma 282-re, 110 idegen (latin) nyelvű munka mellett, míg a katolikus egyház *nagyszombati* nyomdája ez idő alatt csak 174 magyar munkát bocsátott közre, 521 idegen (latin és német) nyelvű mellett.

A nyomdászatot tudvalevőleg *Huszár Gál* protestáns pap honosította meg Debreczenben 1561-ben, s ettől fogva szünet nélkül működött az az emberiség üdvére és hazai kulturánk dicsőségére. Időrendben a következő érdemes férfiak állottak a nyomda élén:

Huszár Gál (1561—1562).	Miskolczy Ferencz (1705—1723).
Török Mihály (1563—1567).	Viski Pál (1723—1735).
Hoffhalter Ráfiel (1565—1566).	Margitai János (1736—1752).
Komlós András (1569—1575).	Biró Mihály (1752—1754).
Hoffhalter Rudolf (1576—1587).	Kállai Gergely (1756—1759).
Csáktornyai János (1590—1593).	Margitai István (1759—1784).
Lipszai Rhéda Pál (1596—1619).	Husztai Riskó Sámuel (1788—1797).
Uj. Rhéda Pál és Péter ¹ (1620—1630).	Szigethi Mihály (1798—1804).
Fodorik Menyhért (1632—1663).	Csáthy György (1804—1815).
Karancsi György (1663—1675).	Tóth Ferencz (1816—1832).
Rosnyai János (1677—1683).	Tóth Lajos (1832—1842).
Töltési István (1683—1686).	Tóth Endre (1845—1853).
Kassai Pál (1686—1694).	Fodor Ruben (1853—1859).
Kassai özvegye (1694—1696).	Fries József ² (1859—1899).
Vincze György (1697—1704).	Ember Lajos (1899 óta, ideigl.).

A debreczeni nyomda száz év előtti viszonyairól nagyon érdemes munka maradt reánk *Ács Mihály*³ remek tollú szak-

¹ Ezekről átvette a város a nyomdát és mint városi nyomda lett az azután következők által »provizor« minőségben kezelve.

² *Fries József* 1899. június 1-én ment nyugalmába.

³ Meghalt Budapesten, 1896. évi június hó 19-én, 55 éves korában, mint a Franklin-nyomda korrektora.

íronktól, mely munkát a következőkben nagyrészt fel is használjuk.

Legtöbb gondot adott a tanácsnak a személyzet járandóságainak meghatározása. A tanonczok teljes ellátásban részesültek, míg a segédek, vagy mint abban az időben nevezték: a »szocziusok«, havi fix fizetést húztak (még ma is havonként díjazták a városi nyomdában a személyzetet) és a mellett természetbeni fa- és gabonailletményt is élveztek. Így megtörtént, hogy a nyomda négy tanulója, mint »a T. N. Tanácsnak legkisebb szolgálói«, 1792. január 12-én ruhabéli illetményük teljes kiszolgáltatásáért folyamodnak. E szerint lett volna, öt évi tanulás mellett, a többek között az első két esztendőre egy guba, egy pokrócz, harmadikra dolmány és lájbli, negyedikre mente és öv, ötödikre 30 rénus forint.¹ A művezető azonban úgy informálta a tanácsot, hogy a 30 r. forint mellett a mente elesik, mivelhogy ő is ott tanult és neki sem járt. A folyamodók tehát újolag, még pedig nem is valami meghunyászkodó hangon, keresték a tanács előtt igazukat. Újolagos vizsgálat után, visszafelé menve a számadásokban 1762-ig, 1792. július 30-áról keelve, a tanács megbizottai a következő jelentést tették:

Ugy látszik, hogy az Inasok Ruházattya esztendőnként közönségesen volt 2 pár Fejér Ruha, 2 pár tsizma, 1 nadrág, mely nekik az 5 Esztendő alatt adódott minden Esztendőben, az egész öt esztendőre pedig felső Ruha adódott: 1 mente, 1 dolmány és egy Guba, hol in natura, hol pedig az ára, az ötödik Esztendő vége felé pedig az Inasságból felszabadulván, szabaduló köntösre 30 Rhfrt, mint p. o. Anno 1762 Inas Bentsik Jósefnek Mentére 10 Rhfrt. Anno 1770 akkori Inas Almási Jósefnek az Esztendőnként adódni szokott Ruházattján kívül 1 Mentére 13 Rhfrt 36 xr. Dolmányra 6 Rhfrt 48 xr. övre 2 Rhfrt 16 xr. — Ismét Szabaduló Köntösre 30 Rhfrt, szabadulására 3 Rhfrt, mint ez a Perceptionalis Documentumokból megtetszik. Hogy pedig Huszti Sámuel Uramnak Inas korában mente nem adódott, az abból az okból eshetett, hogy ő kegyelmének akkori Provisor Margitai István uram két pár Fejér Ruhával és egy Leiblival többet committáltatott.

¹ Egy rénus forint = 40 mostani krajczár; száz poltura ment egy rénus forintra.

Az irat hátán: »Az eddig való szokás szerint az Inasoknak az 5-dik Esztendőben adódott mente, már pedig az az esztendő az Inasoknak elengedődött; azért arra az esztendőre mente sem jár. Debr. 1792. aug. 1. Per Jur. Prima Georg Komáromi.«

E két irat élénk világot vet egyrészt az akkori konvencziós világ tekervényes viszonyaira, másrészt a nemes város gondoskodására, mely nyomdájának tanulóit, a tisztességnek megfelelően — még pedig a kollegiumi tanulókhoz hasonlóan, övvel is — ruházta.

1798-ig a nyomdai munkások egész évre készpénzben 161 rénus forint és 20 kr. fizetést kaptak, a mi, egy rénus forintot 40 mostani krajczárba számítva, jelenlegi bérvisszonyainkhoz képest bizony nem valami tekintélyes összegnek mondható. Igaz, hogy a lakás, élelem akkor nagyon olcsó volt, s igaz az is, hogy a szocziusok a várostól némi gabonában és exemplárbeli obtingenciában is részesültek. Ez az exemplárbeli obtingencia akkor nemcsak Debreczenben, de másutt is, kivált állandó személyzettel bíró nyomdákban, szél-tében divatozott s abból állott, hogy minden szedő és nyomó, ha valamely önálló mű előállításában részt vett, abból a saját papirosára 25 példányt készíthetett és a maga hasznára értékesíthette. Később e járandóságot egy átlagösszeggel pótolták, melyet a németek Aushänge-Geldnek, Debreczenben pedig exemplárbeli obtingencia bonifikációjának neveztek, s a mely szerint a művezető évenként 100, a szocziusok pedig egyenként 25 rénus forintban részesültek ily cím alatt.

A jelen század elején a város már a természetbeni járandóságok mértékét véglegesen megállapította, s így az öt segéd mindegyike évenként 186 rénus forint 20 krajczár készpénzt, egy köből tiszta búzát, hat köből kétszerest és három öl fát kapott. Még az inasoknak is egy köből tiszta búza és három köből kétszeres járt. A munkaidő — természetesen a déli megszakitással — reggeli 6 órától esti 6 óráig tartott.

A folytonos háborúk előidézték egyik elmaradhatatlan következményeket, a drágaságot, melyet a jómódú Debreczenben is mindinkább kezdettek érezni. Nemcsak az élelem, de a

lakások is megdrágultak s így a szocziusok kénytelenek voltak 1804. augusztus 22-én fizetésemelésért folyamodni.

Éppen akkor vette át a művezetést Csáthy György, kinek helyesen számító, jeles szakképzettségét tanúsítja az, hogy keze alatt a nyomda nemcsak terjedelemben, de munkáinak

III-dik éret
DEBRECZEN.
II-dik szám.

Kedden, Mártius' 22-dik napján 1836.

A DEBRECZENI SZÍNÉSZ TÁRSASÁG által
előadatik:

A' HIVATLAN KÉPIRÓ.

Vigjáték 3 felvonásban. — Eredetileg írta Telepi György.

SZEMÉLYEK.

Ledinszky Fridrik, lengyel nemes	-	-	-	Baranyi.
Henriette, leánya	-	-	-	É. Aloysia.
Lizi, ennek szobaleánya	-	-	-	G. Victoria.
Moll Fridrik, erinburgi volt hajós kapitány	-	-	-	Hubay.
Horne Adolf	-	-	-	Székfi.
Valter van de Bellout, képiro	-	-	-	László.
Janko,	} Ledinszky családja	-	-	Chiabay.
Pista,		-	-	Kiss.
Idegen	-	-	-	Zsivora.
Marton, inassa	-	-	-	Arany.
Ferencz, Moll' legénye	-	-	-	Hegedős.

A' történet Sileziái határszéleken foly.

Beménetar:

Első osztálybeli zártaszékre	—	—	—	24 kr.
Második osztálybeli zártaszékre	—	—	—	20 kr.
Földszinti helyre	—	—	—	16 kr.
Kiszátra	—	—	—	8 kr. e. p.

Kérdete 7 orakor, vege 9 kor.

Debreczeni nyomtatvány 1836. évből. 1

kiállítására nézve is jelentékenyen haladt; humánus, igazság-szerető jellemét pedig az a tény bizonyítja, hogy a tanácsnak ama kérdésére, megérdemlik-e a szocziusok a kért fizetéseme-

¹ Érdekes e színeződula abból az okból is, mert a szereplők közt ott találjuk *Arany János* nagynevű költőnk nevét is. Arany János tudvalevőleg éppen úgy, mint Petőfi, mindenáron a színpadon akart magának hírt és dicsőséget szerezni: ő is beállt vándorszínésznek. A mint tudjuk, Aranynak

lést, erélyes hangon válaszolja: »Igenis, megérdemlik!« ... Mert az ő részletezése szerint »február első napja oltá 2830 Rhft 40 xrt érő nyomtatványokat nyomtattak; és így, ha csak felét vesszük is purum Lucrumnak, fél esztendő alatt Ezer négyszáz Tizenöt Rhftot 20 xrt kerestek«.

E lelkiismeretes nyilatkozatra a folyamodók helyzete — legalább egyelőre, a gabona-járandóság fölemelése folytán — csakugyan némi javulást nyert, de a pénzbeli javításból, a kamara halogatása miatt, évekig nem lett semmi.

Akkoriban ugyanis a városok minden finanziaális ügyét jóváhagyás végett a királyi kamarához kellett előbb felterjeszteni, a honnan aztán, a fontolva haladás elve szerint, nagyon

A debreczeni városi könyvnyomtató-intézet
régí nyomdajele

mostani nyomdajele

sokára — gyakran több izbeni sürgetések után — nyert csak elintézt.

Igy történt a jelen alkalommal is. Hiába folyamodott a személyzet a tanácshoz, hangsúlyozva, hogy 50—60 forint

se ez a pálya szerezte meg a halhatatlanságot, mert ő, mint vándorszínész, bizony csak olyan »ötödik kerék« volt a »komédiás truppnál«. Nem is erről akarunk szólni, kimerítően megírja azt Gyöngyösy László: *Arany János ifjúsága* című munkájában, a melyben a többi között azt is olvassuk, hogy Arany volt rendszeren a társulat színlapírója és »még nyomdásznak is kellett lennie, ha a színlapokat megírni megunta. Nagy-Károlyban csak nagy keresés után akadt a nyomdász házára. Az udvarra lépve, annak közepén egy fehérgubás, öreg emberre talál, a ki fát vagdalt. Arany eselédnek gondolja, megkérdi hát tőle, hol találja meg a nyomda tulajdonosát. Az öreg ember a baltát le sem tévé kezéből, azt feleli, hogy ő volna a nyomdatulajdonos

csak a házbérre kell s így a 186 forintból a megdrágult élelem s a ruházat előteremtése egy-egy családos embernek mily nagy gondjába kerül; míg végre megint a derék művezető vette kezébe az ügyet s 1807 elején egy emlékiratszerű fölterjesztésben kérte az ügynek lebonyolítását.

Ez irat oly érdekes világot vet az akkori viszonyokra, hogy helyén valónak találjuk azt, legalább nagy részében, itt közölni.

Mindjárt a megszólítás után főlemlíti, hogy »a Nemes Város Typographiájának betse már annyira terjedt, hogy számos érdemes Auctor Urak kívánnák a magok munkájakat itten kinyomtattatni, azok pedig mind olyan munkák, hogy még sokkal nagyobbra nevelnék hírét s betsét a Typographiának; ilyenek a T. Diószegi Ur két darab munkája, Tiszt. Budai Esaiás Uré 3 darab, T. Varga Uré négy darab és a Magyar Telemak, s többek ilyenek; de a mostani Personáival a Typographiának, kik tsak heten vagynak, nints mód benne, hogy ennyi munkának megfeleljek, e mellett a Ferlagomban is naponként szaporodnak a Defectusok, mellyek kisebbitik a Cassára leendő administratiomat; ilyen Defectusok: Rudimenta, Utmutatás, Phaedrus, Cornelius, Cellarii Liber Memorialis, Halottas, mellyek sehol sem nyomtatódnak, e szerint ezek nem létek miatt a Tanuló Ifjuság a tanulásban akadályoztatik, és ebből az lesz, hogy öszveadják egy-néhány Compactorok magokat és más Typographussal kinyomtatattják, a mi nagy Praejudiciumára lesz a Typographia Proventusának,¹ hogy tehát ez meg ne essen, szükséges az individuumoknak szaporítása.« Mondja továbbá, hogy tanulók szerzése végett már ajánlatot küldött a kollegiumba, de »mind ez ideig egy Ifjú sem ajánlotta magát; mert mind azt veti, hogy ha az Inasságból felszabadul, soha sem élhet abból a Sociusi fizetésből, a melly most van. Más Typographiából is invitáltam Legényeket, de egy sem acceptálta a Conditiot; kevesellette a Salláriumot, mert az Legalább való Legény is kereshet egy héten más Typographiában hét Rhfrtot, mivel minden

(Gönyei Gábor). Arany elmondja erre, hogy szini czédulát akarna nyomtatni. Az öreg nagy immel-ámmal dünyög, mondván, nem tudja lesz-e elég betűje a nyomtatáshoz? Azzal elindultak egy kamaraforma helyiségbe s ott nagy keresgélés után sok fiókból ügygyel-bajjal szednek össze annyi betűt, a mennyi egy szini czédulához szükséges. De így eltöltve az időt, Arany segített a nyomás mesterének a festőket is elkészíteni s egyesült erővel szedték és nyomtatták ki a szini czédulákat.«

¹ Rövidségére a nyomda jövedelmének.

munkát jobban fizetnek mint azelőtt; itten pedig csak az a fizetése a Sociusnak, a mi volt azelőtt a boldog időbe. Hogy tehát a Nemes Publicumnak a Debreczeni Typographiáról való bizodalma meg ne tsalattasson, a Cassára leendő administratio is meg ne tsüggedjen, alázatosan instállok a Ttts Nemes Tanátsot, méltóztasson olly határozatos rendelést tenni, hogy a Sociusoknak mostani 186 Fl. és 20 xr. Salláriumok 240 Rh. frtra eleválódjon,¹ a 8 köből búzabéli Deputátumok és négy ölfa Competentiájok augealtasson;² így van reménységem, hogy mind Tanítványokat, mind sodalisokat³ elébb kaphatunk, melly szerint osztán mind a Typographia Ferlagjának Defectusait kipótolhatjuk, mind a megkereső Auctor uraknak szolgálhatunk és a Cassára leendő administratio is jól fog menni.«

A fölhozott indokok meggyőző hatással voltak a tanácsra s mindjárt a benyújtás napján teljes ülésen a következő végzést hozta: »A belől irt okokra nézve a Typographiae Sociusok fizetése a 1a Novembris 1806. lészen 200 Rf., 6 köből tiszta búza, 4 köből Ros és 6 öl tűzi fa«.

A városi tanács ezeken kívül a személyzet elaggott és munkaképtelen tagjait rendes nyugdíjban is részesítette; e jótétéményt élvezte még egészen 1899. május 28-án bekövetkezett haláláig a »szocziusok« utolsó Mohikánusa is, a 89 éves kort elért *László Lajos* -- ki 48 esztendőn át mint nyomó állott a város szolgálatában -- havi 25 forint segély képeben. Hogy mennyire gondoskodott a tanács alattvalóinak sorsáról, kitűnik ama latin nyelven fogalmazott kísérlévléből is, melyben a város szülöttjét és nyomtató-műhelyében felszabadult főntnevezett László Lajost részesítette, mikor az 1833-ban hazulról elindult hosszabb vándorútra Ausztriába és Németországba. Ez iratban a tanács nagyon rokonszenves hangon nyilatkozik László személyéről és szüleiről, s annak vándorútján való istápolását kéri a külföldi hatósági közegek részéről.

1845-ben a következő egyének voltak a nyomdában alkalmazva: Tóth Endre mint művezető; Mezey József ellenőr; Konrád János és Fodor Ruben mint betűraktárnokok; szedők voltak: Fábíán Antal, Gulyás Mihály, Hegedüs István, Kiss Ferencz; nyomók (hat fasajtó mellett): Csontos Ferencz,

¹ Emeltessék. ² Növeltessék. ³ Segédekot.

Juhász Károly, Kardos István, Kuttor Sámuel, László Lajos, Pintér Károly, Szarvas László, Szőke Ferencz, Ujvárosy József és Veszprémy Lajos. Tanoncok: Hegedüs Lajos, Kardos István, Kenderessy Lajos,¹ Kovács Pál, Kuttor László, Nagy József és Pálfalvai Károly.²

A fentebb érintett *Csáthy György* mint szakmáját alaposan értő nyomdász volt ismeretes, provizorsága alatt csinosság és technikai szabatosság tekintetében a városi nyomdából kikerült könyvek vetélkedtek a Budapesten előállítottakkal. Kezünk közt forgott a Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály által kiadott és 1807-ben megjelent *Magyar fűvészkönyv*, egy 608 lapra terjedő vaskos kötet.³ Címlapja ugyan szintén, az akkori divat szerint, verzálbetűből van szedve, elejétől végig spácziумozva, a szöveg komplikált szedése azonban és tördelése, melyet a nagy számban előforduló jegyzetek és oszlopszedések tettek bonyolódottá, kifogástalan. Dicséretet érdemel a szövegbetűk szépsége, a sűrűn felhasznált kurziv- és kapitelen-betűkkel. Egyenesen feltűnő azonban, hogy ezen 1807-ben napvilágot látott könyvben már nem az akkor még általán használt ő és ű ékezetes betűkkel találkozunk, hanem a mai ö és ü betűkkel. Utóbbiakat abban az időben tudtunkkal még csak a budai egyetemi nyomda használta, hol azokat *Falka Sámuel* metszette és öntötte legelőször, mint az a munkánk 17-ik oldalán látható stereotíplemez hasonmásából kivehető. Világos tehát,

¹ *Kenderessy Lajos*, a debreczeni nyomdászok egyik vezérembere, kinek a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének országossá tétele körül is vannak nagy érdemei, 1898. január hó 9-én hunyt el 70 éves korában. Kenderessy 1895. december 7-én — *Frics József* művezetével együtt — ülte meg nyomdászágának ötvenéves öröminnepsét, mely alkalommal mindkét jubiláns úgy szaktársaik, mind Debreczen városának polgársága részéről a közbecsülés és szeretet számos tanubizonyosságával lett kitüntetve.

² *Pálfalvai Károly* jelenleg az országos nyomdász-egylet rokkant-segélyét élvez.

³ A kérdéses könyv teljes címe ekkép hangzik: Magyar [Fűvész Könyv. | Melly [A' két magyar hazában | találatható | növényeknek | megismerésére | vezet. | A' | Linné alkotmánya | szerint. | Első rész. | Egyhimesek — Sokhimesek. | Készült, és nyomtatódott | Debreczenbenn. | Nyomtatta Csáthy György. 1807.

hogy Csáthy betűanyagát a budai egyetemi nyomda betűöntőosztályából fedezte.

Három alkalmi gratulációs díszlap is fekszik előttünk, melyeket a debreczeni nyomdászok adtak ki. Az első fekete nyomásban költeményt tartalmaz *Tóth Ferencz* nyomdai provizor tiszteletére, annak ötvenedik születésnapjára, 1830. január 4-éről kelezve.

Egy másik emléklap, nagy folio-alakban, 1845-ik évből származik s *Széchenyi István grófot* üdvözli. Tartalma következőkép hangzik :

A' MAGYAR HAZA' DICSŐ FIÁNAK

nagyméltóságú

sárvári felső-vidéki

gróf

SZÉCHENYI ISTVÁN

úrnak

Ő császári 's apostoli kir. Felsége belső titkos tanácsosa 's aranykulcsosa 's a' nagyméltóságú királyi helytartótanács' tanácsosának, Orosz császár sz. Vladimir-rend' IV-dik osztályú, a' porosz királyi katonai érdemrend, a' sardiniai Móricz- és Lázár-, a' siciliai sz.

Ferdinánd érdemrendek' vitézének,

a' magyar tudós társaság' másod- 's az országos bizottság elnöke

Ő Excellentiájának,

A' király, hon és alkotmány' legszilárdabb hívének,

A' szeretett 's viszont szerető magyar nemzet' ébresztőjének,

A' magyar tudós társaság' egyik fő alapítójának,

A' honi ipar, szorgalom és kifejlődés' magasztos előmozdítójának,

A' törvény' és közjog buzgó pártfogójának,

A' magyar irodalom 's jelen haladott korunk egyik teremtetőjének,

A' tudományok és szépművészetek' atyjának 's barátjának,

Dicső családja' díszének 's kedves képviselőjének,

'S minden igaz hazafi' méltó szerelmének 's barátjának,

'stb. 'stb.

Országos bizottsága tárgyában

SZ. KIR. DEBRECZEN VÁROSA' TANÁCSÁVAL

tett értekezése alkalmávali jelenlétekor legmélyebb hódoló tisztelet' jeléül

's emlékül

emeltetett sz. kir. Debreczen városa' könyvnyomdája által 1845.

A harmadik díszlap, nemzeti színű kerettel nyomtatva, *István* főherczegnek szól s lelkes hangon tartott költeményben üdvözli azt az országban tett körútja alkalmából, 1847. szeptember 11-én Debreczenbe történt megérkezésekor.¹

A debreczeni nyomdászok társas élete 1848 előtt meglehetősen idillikus csendben folyt le máskülönben; vasárnaponként vagy ha szünet állott be a munkában, ki-ki hóna alá fogta puskáját és az ismeretes debreczeni Nagyerdőben keresett szórakozást, végtelen pusztitást vive véghez (?) a négylábú vagy szárnyas apróvad között. Egyébiránt abban az időben éppen csak a halászat és vadászat képezte másutt is a nyomdászok egyedüli sport-élvezetét, melynek úgy a főnökök, mint a segédek módjuk szerint hódoltak.

* * *

Erdély értelmi középpontjának, kincses *Kolozsvárnak* nyomdászata egyenrangú a debreczenivel. 1550-ben ottan történt meghonosítása *Heltai Gáspár* tiszteletreméltó nevével van egybeforrvá. Kolozsvár a fejlettség magas fokán álló értelmiségének köszönheti első sorban, hogy Gutenberg mestersége falai között olyan korán tudott állandóságra szert tenni. Szépen virágzó iparosélete mellett gyülekezőhelye volt a királyhágotúli főnemességnek, egy ideig rezidenciája a nemzeti fejedelmeknek és később is a kormány székhelye; itten központosultak a vallási és politikai áramlatok száalai és itten történt nem egyszer az ez áramlatokból származó érdekellentétek összezsapása. Mindezeket a viszontagságos mozzanatokat tünteti fel a kolozsvári nyomdászattörténet is. Látunk egyes

¹ Hogy a kedélyes patriarchális viszony a debreczeni városi nyomda személyzete és főlebbvalói közt még az újabb időben is háborítatlanul fennállott, erre bizonyosságul szolgál a következő jellemző eset: A *Debreczen-Nagyvárad*i *Értesítő* című lap, jelenkori hírlapjaink legöregebbikje, 1842-ben történt alapításától fogva a debreczeni városi nyomdában lesz előállítva. Alapítója *Balla Károly* volt (meghalt 1881-ben, 78 éves korában), a régi jó világnak jeles színigazgatója s 1842-től fogva szintoly jeles hírlapírója. 1863-ban történt aztán az az eset, hogy a nyomda személyzete Balla szerkesztőt »húszra terjedő inasévei után« betűszedőnek felszabadította s ezen aktust egy tréfás versben örökítette meg. Balla bácsi mindig büszke volt az ő tiszteletbeli betűszedői állására!

nyomtatóműhelyeket feltűnni, másokat pedig nyom nélkül elmerülni; három hitfelekezetnek hívei: katolikusok, protestánsok és unitáriusok nagy buzgalommal vették igénybe a nyomtatósajtót, ügyeik előbbrevitelére.

Ily — lehet mondani — kedvező körülmények közt csak természetes, hogy Kolozsvár az 1711-ig tartó időszakban a falai közt előállított magyar nyelvű nyomdai termékek számát tekintve, első helyen áll mindkét magyar haza nyomdászhelyei közt, megjelenvén ugyanis itten 360 magyar munka és 195 idegen (túlnyomóan latin) nyelvű. Sajnos, a későbbi időről még nem rendelkezik a hazai irodalomtörténet oly pontos kimutatásokkal, mint a milyennel a már említett, *Szabó Károly* tudósunknak köszönhető jeles munkában birunk.

Századunk elején Kolozsvárnak könyvnyomtató-műhelyei roppant elhanyagolt állapotban tengődtek. A szépműtű református egyházi nyomda *Török István* vezetése alatt volt 1787-től fogva 1831-ig, kiről az van följegyezve, hogy nyomdai termékeit »izléstelen technikai kiállítás, aránytalan beosztás s anyaghiány jellemzik«. A jezsuiták hajdani nyomdája e papi rendnek eltörlése (1773) óta több kézen ment keresztül, mindjobban sülyedve, migsem 1829-ben fölszerelése 12.000 forint áron beolvadt a liceumi nyomdába.

E szegényes állapotban megemlítésre méltó fordulatot képez *Hochmeister Márton* szebeni nyomdásznak ama tette, hogy 1790-ben, mikor a kormánysház áthelyezte hivatalait Szebenből Kolozsvárra, szintén áttette működésének javarészét ide és itten fióknyomdát állított föl, mely élénk tevékenységet fejtett ki. E műhelyben jelent meg a Hochmeister által megindított *Erdélyi Magyar Hírvivő* című első magyar nyelvű hirlap Erdélyben. Becsületes szász atyafi létére Hochmeister azonban visszakiváncoszott Nagyszebenbe, kolozsvári nyomdáját és könyvkereskedését 1809-ben a kath. liceumnak ajándékozta, s ezzel létrejött Kolozsvárnak amaz időbeli második nyomdája *liceumi könyvnyomda* czég alatt. Ekkor a kegyes tanítórend vette át a nyomdavezetést, melynek kebeléből 1809-től 1812-ig *Gegő József Adolf* szerepelt mint igazgató; 1813-tól 1831-ig *Körös Imre*, 1832-től 1834-ig *Buzna Lázár*, 1835-től 1841-ig

Bonda Bencdek és 1842-től 1846-ig *Lézó Ferencz*. Ekkor a kormány intézkedése folytán *Szentpéteri Imre* irnok lett a nyomda igazgatója, ki 1868-ig állott annak élén. Mint technikai vezetők fungáltak 1831-től 1837-ig az ev. ref. nyomdától visszalépett *Török István*, ezután 1838-tól egész 1871-ig pedig *Bartók Lukács*. A nyomdával kapcsolatban állt egy könyv-árúrs bolt és egy könyvkötő-műhely, melynek vezetője (magister) volt 1835-ig *Papp Sándor*, 1836-tól 1871-ig *Nagy-Ajlai Kovács Sándor*, ki egyszersmind guberniális könyvkötő is volt.¹

A személyzet időnkinti álladéka volt:

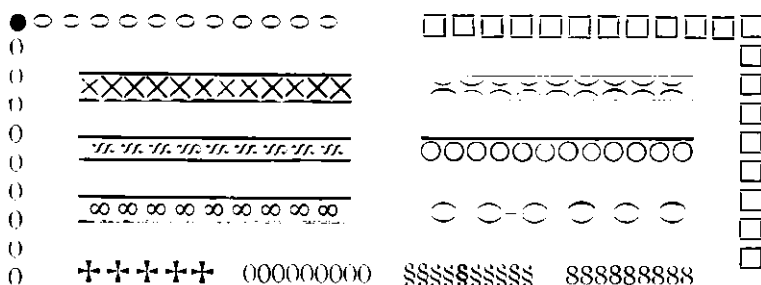
1834. évben	4	szedő,	5	nyomó.	1838—41-ben	5	szedő,	4	nyomó.
1835.	»	3	»	3	»	1842. évben	6	»	6
1836.	»	4	»	3	»	1842—44-ben	9	»	4
1837.	»	4	»	4	»	1848. évben	6	»	2

1814-ben lett a liceumi nyomda igazgatására egy 119 pontból álló terjedelmes szabályzat kiadva, melynek szószerinti szövegét *Gombos Ferencz* szaktárs a *Typographia* 1887. évi 9—12. számaiban közli. E szerint a munkaidő napi 13 (!) órában volt megszabva, u. m. reggel 5 órától fogva 12-ig és ebéd után 1 órától esti 7 óráig, heti 5 rénus forint fizetés mellett. Különórák ünnep- és vasárnapon nappal 5 váltó-krajczárért, éjjeli munka pedig óránként 10 krajczárral kárpótoltatott. *Gombos* szaktárs ezt, a kolozsvári nyomdász-»legények« helyzetét éppen nem rózsás színben feltüntető rendszabályt a következő enyhítő megjegyzéssel kíséri: »Annyit meg kell említenem, hogy az öreg szaktársak, kik e regulák hatályai alatt még dolgoztak, némi tekintetben vágytak vissza e regulákat alkotta korszakba. Hisz ezek inkább csak papíron voltak meg s a »Director«-nak kinevezett rendesen öreg piarista inkább tekintette ez állását nyugalomba helyezésnek, mint az előirt köteleességek szigorú órének s így a személyzet jó vagy rossz helyzete is nem annyira az igazgató, mint a »Factor« egyéniségétől függött.«

Mint már említettük, a század első negyedében Kolozsvár nyomdai művészete nagyon siralmas állapotban volt. Elmaradt-

¹ *Ferenczi Zoltán*: A kolozsvári nyomdászat története.

ság és az üzletek fogyatékos berendezése meglátszott akár-
mily természetű nyomtatványon; ütött-kopott betűanyag, rossz,
piszkos nyomás jellemezte azokat. A diszítóanyag a lehető
legprimitívabb vala: záródiszketet, körzeteket sokszor ily anyag-
ból látunk összetákolva:

Azonban igazságtalanság volna részünkről, ha azt állitanók,
hogy csupán Kolozsvártt állították ki ily módon a nyomtatvá-
nyokat; használták ilyen diszítóanyagot kényszerűségből még
újabb időben is kisebb vidéki nyomdáink egyre-másra. Tudva
van, hogy 1848 előtt éppen csak a budai egyetemi nyomda
betűöntő-osztálya volt oly helyzetben, mikép a fejlettség maga-
sabb fokán álló betűanyagot állíthatott elő, valamint ha tekin-
tetbe vesszük amaz időnek kezdetleges közlekedési alkalma-
tosságait, melyek a mai gyors forgalomnak még minden alapját
nélkülözték, úgy könnyen megmagyarázhatjuk magunknak a
vidéki nyomdák egynémelyike hátramaradottságának okát.

Az akkori munkálkodási módra nézve ekkép nyilatkozik
Imrech Sándor jóemlékű szakírónk: »Mikor a nyomdászati
pályára léptem (1843. évben), a technika nem volt annyira
kifejlődve, mint mostanság. Ha lineákra volt szükségünk, ké-
szített az asztalos fából, melyek ha a szisztéma szabályainak
nem feleltek meg: papírt, rongyot, csepűt s forgácsdarabokat
dugdostunk ide-oda a tabellás formába, hogy a vonalak ösz-
szepászoljanak. Ha a durchschussra volt szükségünk, azt is
készített az asztalos fából, sőt mi is faragtunk ilyeneket zsen-
dejből. E mellett megéltünk tisztességesen.« *Bendtner József*
ismert szakferfiú meg ezeket írja ugyanerről a témáról: »Midőn

Burger Zsigmond 1855-ben Szegeden Grün Jánostól a nyomdát megvette, az a megelőző évtizedek kíváncsiakhoz képest elég jól volt ugyan felszerelve, de az újabb kor követelményeinek már egyáltalán meg nem felelt. Rendszer volt benne a régi nyomdák *rendszeretlensége*. Hogy ez mi, a mai nyomdásznemzedék alig fogja már megérteni. A mostani szedő alig tudná elképzelni, hogyan lehet például táblázatot szedni, mikor négy térső nem tesz egy petitet, öt nem tesz egy garmondot, hat pedig nem tesz egy cicerót. Mikor rézvonalaknak még híre sincs, hanem hosszú, félpetitre jól-rosszul kimenő ólomlineákat kellett késsel szétvagdalni a szükségelt hosszúságra nemcsak, hanem a táblázat fejéhez szükségelt keresztbenálló vonalakat még kétfelől alá is kellett metszeni, hogy a hosszvonalakhoz közelebb érjenek s minél kevesebb hézagot hagyjanak. El lehet képzelni, hogy ily körülmények között a kártyaszeleteknek mily fontos szerep jutott az akczi-denzs-szedésnél, stb. stb.«

Újra visszatérve az *ev. ref. főiskola nyomdájára*, arra csak 1831-ben, Török István lelépte után, virítottak szebb napok. Ekkor ugyanis *Ákos Barra Gábor* került annak élére mint igazgató, s eszélyes vezetésével újabb lendületnek indította a sokat hányatott nyomdát. Barrával ismét fölvette a református status azt a gyakorlatot, hogy segítette képzésében s e tekintetben ő volt az utolsó. Barra a Szilágyságban, Ákoson született 1799-ben, tanulmányait Debreczenben kezdte, Zilahon folytatta és Kolozsvárt a ref. gimnáziumban végezte. Szépirása már Zilahon kitűnően, az akkor létesített nagyszebeni litográfiai intézetbe ment, hol hat évet töltött. Ekkor a református egyház némi segélyével másfél évet töltött Német-, Francia- és Angolországban, s hazajövén, 1831-ben a kolozsvári ev. ref. kollégium könyv- s utóbb állított könyomdájának lett az igazgatója. Könyomtatványai ha nem is álltak még a külföldiek színvonalán, de a legjobbak voltak a hazában s különösen sokat ígértek a jövőre. Akadályai voltak: a kezdet nehézségei s a tőke hiánya. Általában erős akarata, kitartása sok jót birt volna teremteni, ha ebben kora halála meg nem gátolja. Tüdővészben halt meg 1837. december 17-én.

Később a nyomda az elhalt Barra sógorának, *Stein János-nak* kezére került, ki azt haláláig, 1886. augusztus 14-éig, birta bérben. Stein szintén nagy érdemeket szerzett magának a nyomda fellendülése, mint egyáltalán az erdélyi könyvkiadás terén; minthogy azonban tevékenységének fősúlya az 1867 után bekövetkezett legújabb időszakra esik, így annak bővebb részletezésébe e helyütt nem bocsátkozhatunk.

Kolozsvár nyomdászatának egy másik kiváló alakja volt a jelen század harmadik évtizedében *Kis-Szántói Pethe Ferencz*, kinek személye élénk emlékezetünkbe hozza nekünk a múlt századok könyvnyomtató nagyjait, a milyenek voltak Abádi Benedek, az öreg Heltai Gáspár, Szenczi Kertész Ábrahám avagy Szenczi Molnár Albert, kik a könyvnyomtatást mint nélkülözhetlen segédeszközt gyakorolták népoktatási és közművelődési eszméik megtestesülése érdekében.

Pethe Ferencz 1762-ben született Szent-Mihályon Szabolcs-megyében; mint theologus 1794-ben Utrecht városában Hollandiában tartózkodott s az ő felügyelete alatt készült ott az Alther János-féle nyomdában a Károli-bibliának kiadása, Ebbeli korrektori minősége mellett megszerezte a könyvnyomtatás körüli mesterfogásokat is. Később mint nemzetgazdasági író fejtett ki nagyobb tevékenységet Bécsben és Pesten, s a keszt-helyi Georgikonnak felállításában is volt része. Élete végén Kolozsvárra költözött s itt alapította 1827-ben a második kolozsvári lapot *Hazai Híradó* cím alatt. Lapját saját nyomdájában adta ki s ez volt akkoriban a harmadik nyomda Kolozsvárott. Megtörtént aztán elég gyakran, hogy a 65 éves tiszteletben megőszült tudós maga is odaállott a betűszekrény mellé, vagy pedig nyomójának adott útbaigazításokat a sajtón való munkálkodásban. A lap később *Erdélyi Híradóra* változtatta címét és 1831-ben a nyomdával együtt átment Méhes Sámuel tulajdonába. Pethe azonban visszavonult Szilágy-Somlyóra, s 1832. február 23-án halt meg ottan.

A túloldalon közzétett hasonmás egy kétkötetes munkának címlapját ábrázolja, mely munka nemcsak mint kereskedelmi földrajzunk egyik zsengeje, de tipografiai csín és korrektség szempontjából is teljes figyelmünket kiérdemli. Szerzője és

nyomtatója egy személyben *Pethe Ferencz*, ki daczára magas korának még mindig nagy gonddal kísérte a nyomdájából kikerülő munkák minél hibátlanabb kiállítását. Érdekes, sőt naivnak mondhatni, mint indokolja Pethe a »Tapasztalt Olvasó«-hoz intézett előszavában amaz újítását, hogy a szövegben az akkortájt még széltiliben használt verzálbetűk alkalmazását mellőzte. Erre nézve ekkép nyilatkozik: »A' mely szókat némely nemzet, mint nevezetesebben a' Német. nagy betűvel kezdve ír, én azt, mint magyar könyvben, többnyire kis betűvel írtam, azért, hogy a' sorban annál könnyebben férjen. A' kis fejü portrait-ra szintűgy rá lehet esmérni, mint a' nagy fejüre, ha a' physiognomiára igyelünk.«

A kezünk közt levő első kötet 390 oldalra terjed és alfabetikus sorrendben a kiválóbb kereskedelmi fontossággal bíró városoknak hossz-, súly- és ürmértékeit meg egyéb szakbavégő adatait közli, terjedve egészen London városáig. Nyomdászati szempontból azért is érdekes e munka, mert nagy terjedelme daczára az egyes ívek nincsenek szignaturával ellátva, azaz sem számokkal, sem betűkkel nincsenek jelölve, a mely hiány éppen csak annak a körülménynek tudható be, hogy az üzlet élén nem állott praktikus nyomdász és hogy abban nagyon is patriarchális ügykezelési rendszer lehetett honos, mert rendes vezetés alatt álló nyomdákban — mint tudjuk — a szedők és nyomók díjazása rendszerint a készen levő ívek számai, a szignaturák, alapul vétele mellett történt.

* * *

Kolozsvárról újra visszatérve szűkebb hazánkba, Magyarországra, elsőbben *Kassán* állapodunk meg, a felvidék szép és érdekes főhelyén. Itt is már jó régen (1610 óta) gyakorolják művészetünket. A század elején két szépen berendezett üzletet találunk itt működésben, a Landerer-félét, mely *Landerer Ferencz* vezetése alatt áll és az 1786-ban *Ellinger János József* által alapítottat.

Midőn *Werfer Károly* a Landerer-nyomdát 1822. november 29-én birtokába vette, az üzlet három sajtóból, 43-féle fraktur-antiqua-szekerényből s mintegy száz mázsa betűből állott, a,

E U R Ó P A I
MÉR TÉK T Á R

v a g y

Európa' minden Tartományaiiban
 forgó és szokásbá vett
 Pénz', Hosszaság-, Teher- és Üreg-Mérték'
 szoros

E G Y B E H A S O N L Í T Á S A
 Mindenütt fejedelmi vagy országlószéki
 Végzések által megállapítva.

Jäckel József' mérsékléseit követve
 írta és kiadta

Kisszántói
 P E T H E F E R E N T Z

K O L O ' S V Á R O N
 saját nyomtató eszközeivel
 1829.

hozzá való festéktörési berendezéssel. A Werfer-család Dél-Tirolból származott Magyarországra s Lugoson honpolgári jogot nyert. Legidősebb férfi-tagja, Werfer Károly, ki a kassai nyomdát átvette, az 1805-ki napoleoni nemes-fölkelésben résztvett. Midőn a nyomda új gazdát kapott, Kassán a nemzeti irodalom élénk lendületnek indult. Így *Kazinczy Ferencz* s irodalmunk több jeleseinek működése is Kassához s a *Minerva* szépirodalmi lap s egyéb mű kiadásával e nyomdához fűződik. Máskülönben Werfer maga is nagy tevékenységet fejtett ki s 1833-ban litografiával bővítette üzletét; 1838-ban megalapította a ma is fennálló *Kassa-Eperjesi Értesítőt*.¹ 1834-ben a személyzet tiz főből állott, hat szedőből és négy nyomóból, névszerint: *Bäck József, Hegedűs Károly, Jamnigg József, Kopeczny Péter, Meixner Tamás, Neuner Ferencz, Springer Kristóf, Staudy Antal, Tóth Endre* és *Werner András* szak-társakból.²

A Werfer-nyomda 1848—49-ben is játszott nevezetes szerepet, melyről később lesz szó.

Kassának másik nyomtató-műhelye, az *Ellinger-féle*, szintén egyik kiváló kiinduló pontja volt a felsőmagyarországi szellemi életnek, melyből számos hazafias irányú nyomdai termék került napvilágra.

* * *

Közművelődésünk egy másik nevezetes gyűpontján, *Sárospalakon*, szintén föléled újra művészetünk, miután a *Lorántffy Zsuzsánna* fejedelemasszony protektorátusa alatt állott nyomdának 1671-ben történt elpusztulása óta Sárospatak ilyennel nem birt. *Szentes József* cs. kir. főstrázsamester állított itt újlag nyomdát 1807-ben.

¹ E lap most egészen német nyelvű és *Kaschauer Zeitung* címet visel s hetenkint háromszor jelenik meg.

² Ezek közül háromtól birunk közelebbi adatokkal, úgymint: *Jamnigg József* szaktárstól, ki 1879-ben hunyt el Budapesten, mint a fővárosi nyomdász-egylet rokkant-segélyt élvező tagja; *Staudy Antal* pedig mint az eperjesi nyomda tulajdonosa halt meg 1875. június 17-én élete 74. évében. Végre *Tóth Endre* valószínűleg azonos az 1840—42-ig a pápai nyomda és ezen időn túl 1853-ig a debreczeni városi nyomda élén állott Tóth Endrével.

Ebben az időben a debreczeni collegium után Sárospatak főiskolája volt a legnépesebb az országban, a mennyiben — mint *Ballagi Géza* írja — 1807-ben 1260 tanuló látogatta a pataki ref. tanintézetet. Valószínű, hogy a főiskolának a fellendülése hirta nevezett derék hadfit arra, hogy nyomdát állítson.

A nyomdanyitásról hirt ad nekünk a csupán két tagból álló személyzet által a tulajdonosnak átnyújtott díszlap szövege, mely következőkép hangzott: »Sr. Hochwohlgeboren dem Herrn Obristwachtmeister Joseph v. Sendesch, überreicht bey Eröffnung dessen in Patak errichteten Officin den 31. July 1807. Patak, in der v. Sendischen Buchdruckerey.« Aláírva voltak *Schubert János Liebegott* és *Fleischer Frigyes Ágost*, kik nevük után ítélve és az után, hogy milyen garázda módon eltorzították gazdájuk nevét, némethoni legények lehettek. 1810-ben Szentes uram már Obristlieutenant rangban állott, mint ezt *Kazinczy Ferencznek* egy Sárospatakon nyomtatott folióalakú költeményéből megtudjuk, melynek ez volt a címe: »A nagyság és szépség diadalma Napoleonnak és Luizának menyegzőjöknel. Sárospatakon, 1810. Cs. k. Obristlieutenant Szentes József könyvnyomtató műhelyéből.« Szentes különben már 1811-ben felhagyott a nyomdászkodással. Mi okból, megint nem mondhatjuk; talán újra visszatért a katonai élethez. Ezután sok-sok ideig, egészen 1853-ig, *Nádaskay András* állott a nyomda élén, elég szép tevékenységet fejtve ki.

* * *

Szeged városában 1801-ben honosodott meg a nyomdászat. *Grünn Orbán* volt itt annak első gyakorlója, ki csakhamar jó hirnevet szerzett a nyomdának messze Alföldön. Szeged akkortájt Pest és Győr után legnagyobb forgalmú vizmenti városunk volt, a tiszai és marosi hajózásnak főhelye, tekintélyes kereskedelmi összeköttetésekkel. 1805-ben megalapította Grünn a Szegedi Naptárt, melynek példányszáma idővel 40—50 ezerre rugott. Volt alkalmunk látni a Grünn-nyomdának több könyvét működésének első idejéből, melyek csinosan kiállítva, a szöveg elején mint fejdísz, Szeged városának látóképét

hozták. Saját könyvtárunkban pedig a következő című munkát birjuk: »Zentai | ütközet. | Irta | Ugróczi Ferentz | Kegyes Oskolabéli Pap. | Szegeden | Nyom. Grün Orbán betűivel | 1816.« E címen szembeötlik a *c* betűnek *cz* és *tz*-vel történt egymástól eltérő kinyomtatása, a mi érdekes előzménye a ma is még vitás *c* és *cz* betű kettős használatának. — E munka is mutat fel fejdísz, még pedig egy férfialakot, a mint egy antikyszerűen épült díszkapuból kilép, a mi talán a törökverő Savojai Jenő herczeg személyére enged következtetni.

1844-ben 12 fapréssal dolgozott a nyomda; ekkor az alapító fia, *Grün János*, volt annak birtokosa.

* * *

Temesvártt csak *Klapka Károly Józsefnek*, Klapka György honvédtábornok édes apjának föllépte adott valódi lendületet a nyomdászatnak; odáig Temesvártt alig birt jelentőséggel művészetünk. Klapka Józsefnek 1807-ben első felesége, Dávid Teréz révén jutott a nyomda osztályrészül és ezt kibővítvén, könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárt is alapított. Később, 1826-ban átvette az *aradi* nyomdát is *Michek Antaltól*. 1828-ban megindította az első hirlapot Temesvártt *Banater Zeitschrift* cím alatt, azután a *Temesvárer Wochenblattot* szerkesztette egészen 1842-ig. 1830-ban úgy temesvári, mint aradi üzletét átadta *Beichel Józsefnek*, ő maga pedig mint Temesvár követe tagja lett a pozsonyi országgyűlésnek s közhasznú nyilvános tevékenységeért 1841-ben magyar nemességet kapott. Meghalt Aradon 1863. május 11-én 77 éves korában.

* * *

Kecskemét 1840-ben kapott nyomdát, melyet *Szilády Károly* nagyképzettségű ottani polgár állított fel. — Szilády Bécsben tanulta a nyomdászmesterséget és 1830-ban berendezte a *pápai* ref. főtanodai nyomdát, melynek 1840 ig volt igazgatója. Tíz évi vesződség után sikerült neki nyomda nyithatására szabadság-levelet kinyerni szülővárosában, Kecskeméten. Kitűnő szakférfi volt, ki művészetünk haladását minden kínálkozó alkalommal buzgón felkarolta.

Két ránk maradt okmány élénk tanúságot tesz e nyomda életrevalóságáról; mindkettőt fiatal irodalmunk irányadó férfiai adták ki. Tartalmuk következő:

I.

Mi alulírottak teljes meggyőződésből oda nyilatkozunk, hogy a Budán és Pesten levő nyomtató műhelyeket elégteleneknek tapasztaltuk arra, hogy egyfelől az irodalom szükségének, másfelől az ízlés jelen kívánatainak teljesen megfelelhessenek. Bizonyítja ezt azon környüállás, miszerint több könyvárusok és magányos írók kénytelenek más városokba küldeni munkáikat; így köztudomás szerint jelenleg is Geibel és Kilian Bécsben, Hartleben Bécsben és Kőszegen, Eggenberger Kecskeméten, mások Pápán és Pozsonyban stb. kénytelenek cikkeik egy részét nyomtatni. Maga a' kir. egyetem' műhelye sem képes e hiányt pótlani, a' miért legújabb időkben több kiadókat elutasított, 's általában a' közönségnek ígért munkák késelmessen jelennek meg 's a' csekély versenynél fogva nem is oly díszben, mint illenék: annyira, hogy typographiai csín tekintetében Pozsony, Kőszeg, Kecskemét, Pápa, Kassa stb. nemcsak utólérték, hanem részint jóval felül is haladták már a középponti könyvnyomtató műhelyeket.

Ezeknél fogva alulírottak őszintén óhajtják, bár a' budapesti typographiák száma neveltetnék; minélfogva mind csín és ár dolgában hasznos verseny támadjon, mind a hasznos munkák kijövele sebessebben eszközölthessék. Örömmel értették ennek folytában, hogy Szilády Károly császári királyi szabadalmazott könyvnyomtató, ki először Pápán, majd Kecskeméten olly jeles műhelyeket állított, mi szerint ezeknek termékei a két főváros nyomtatványával méltán versenyezhetnek; 's kit személyes férfias tiszta jelleme is igen ajánl: legfelsőbb helyen aziránt szándékozik folyamodni, hogy Kecskeméti műhelyét Pest városába áttehesse; 's ugyanezért őt azok előtt, kik ügyére befolyással lesznek, ezennel tisztelettel ajánlani bátrak vagyunk.

Pesten, aprilis és május hónapban, 1843.

Aláírva: Id. Schedius Lajos, Fáy András, Tasner Antal, Schedel Ferencz, Jerney János, Nagy Ignác, Gaál József, Antal Mihály, Fogarasy János, Erdélyi János, Luczenbacher János, Győry Sándor, Bajza József, Török János, Szenvey József, Rupp János, Frommholz Károly, Toepler Theophil, Komonkai Korponai János, Lukács Mór, Garay, Széchy Ágost Imre, Szigligeti Eduard, Felső Eöri Bertha Sándor, Flór Ferencz, dr. Pólya József.

II.

Magyar Tudós Társaság. Azoknak, akik ezt olvassák, üdvözlét Szilády Károly cs. kir. kiváltságos könyvnyomtató Kecskeméten, Pestre óhajtván műhelyét áttehetni, s e szándéka elősegélése végett a Magyar Akademiától magának bizonyítványt kérvén adatni az iránt: hogy a budapesti nyomtató műhelyek szaporítása a literaturára nézve hasznos, sőt kívánatos: az Akademia, folyó 1844 évi febr. 5. tartott ülésében e tárgyat figyelmére méltatta s róla a következő nyilatkozást adja: Pest városa 65 év óta folyvást három, Buda két nyomtató műhelyre van szorulva. E szám elégséges volt az irodalom olly szakában, mellyben egy-egy könyv megjelenése irodalmi ünnep volt, s a két városban egy ujság jelent meg; de most az másképp lévén, mert mintegy húsz hírlapon és folyóíraton kívül számos nagyobb kisebb munka fárasztja Budapest sajtóit, annyira, hogy mint közönségesen tudva van, nem kevés könyvtáros és író kénytelen Kecskemétre, Pápára, Kőszegre, Pozsonyba, Bécsbe stb. folyamodni, nehogy nyomtatandók a kiadók pénzbeli s a szerzők és közönség szellemi kárával, igen sokára, vagy épen bizonytalan időre elhaladjanak. Hogy pedig a távol helyen —, sőt a Pesten lakókra télen még a Budán nyomtatás is nem csak kényelmetlen, költségesebb és késedelmesebb, hanem — a mennyiben a kijavításra nehezebb a felügyelés — a célznak eléggé meg nem felelő is, könnyen átlátható. Ez okból az Akademia oda nyilatkozik, hogy a budapesti sajtók megszorodása nem csak hasznos a literatura fő tényezőire, az írókra és kiadókra, sőt magára a literaturára s a tudományos mozgalom gyorsabbítására: hanem egy naponként kinosan érzett, valóságos szükség; s különösen Szilády Károly jól elrendelt kecskeméti műhelyének áttétele, azok után, miket nyomtatványai közül láttunk, felette óhajtható. Mellyről, az igazság úgy hozván magával, az ülési elnök és titoknok aláírásával s az Intézet pecsétjével ellátott bizonyítványlevél kiadása elhatároztatott. Pesten, a fent irt évben, hónapban és napon. P. H. Id. Schedius Lajos kir. Tanácsos, több nem. V.gyék táblabíró és tud. társ. tagja, mint ülési elnök. Dr. Schedel Ferencz titoknok. P. H.

Azonban az engedélyt nyomdájának Pestre való áthelyezésére Szilády nem kapta meg. Kecskeméten maradt. Itt keresték fel azutánra is a kiadók, sok esetben pedig maguk az írók.

Szilády Károly 1871. május 26-án hunyt el élete 77-ik, nyomdász pályájának 62-ik évében.

Szabadkán 1844-ben nyitott nyomdát *Bittermann Károly*, egy, amaz évi márczius hó 7-én kelt királyi szabadalomlevél alapján. Bittermann 1805-ben született Ó-Budán és a Trattner-Károlyi-nyomdában képezte ki magát szedőnek. Felszabadulása után hosszabb vándorútra kelt Németországba és Ausztriába; visszajövele után 1842-ben a magyar kir. helytartótanácshoz kérvényt adott be nyomda nyithatására.

Míg kérvénye Bécsben elintézészt nyert, addig ő Budapesten dolgozott, hol legnagyobb gondja volt könyvnyomdájának mikénti felszerelése, mert pénzösszege, melylyel rendelkezett, nagyon szerény volt, de kitartása mégis célhoz vezette. A m. kir. egyetemi nyomdából vett két kiselejtezett fa-sajtót, Schmidl Károly betűöntő Budapesten pedig tiz-tizenkétfajta betűt, valamint két-háromféle körzetet és ólomvonalakat öntött, ehhez vágatott magának kétféle fabetűt hirdetményekhez. Ezzel a felszereléssel, valamint a szükséges betű-szekerényekkel és állványokkal elindult többtagú családjával két kocsin Szabadkára. Összes vagyona megérkezése alkalmával három huszasból állott. Megérkezése után néhány napra az akkori polgármesterhez, Szárics Józsefhez ment s magát id. báró Rudits József főispántól nyert ajánlattal bemutatá, ki is azt a kérdést intézte hozzá: hogy ért-e a böllér-mesterséghez? vagyis: tud-e disznót vágni? mert ez -- úgymond -- télen igen jövedelmező mellékereset Szabadkán. E kérdés ugyan nagyon lehangolta, de azért el nem csüggedt, mert a város azonnal adott neki némi csekély megrendelést. Fokról-fokra mindig több és több lett munkája, úgy hogy 1846. évben már egy vas kézi sajtót is hozatott.

Igy jött létre a szabadkai nyomda, melynek fejlődését azért mondtuk itt el körülményesebben, mivel abban az időben a legtöbb vidéki nyomda hazánkban így indult meg. Bittermann Károly 1869. évben hunyt el nagyszámú nyomdászcsaládnak hátrahagyásával, mint Szabadka városának köztisztviselőben állott polgára.

* * *

Ugyanily szerény viszonyok közepette alapította nyomdáját *Réthly Lipót* 1847-ben *Szarvason*. Réthy L., jelenleg Arad városa legtekintélyesebb nyomdásza, 1817. évben született Szarvason.

1833. évben mint betűszedőinas kezdte pályafutását Beimel József pesti nyomdájában. Felszabadulása után bejárta Németországot s 1846-ban kapta engedélyét Szarvason való nyomda-nyitásra, mely üzletét 1855-ben B.-Gyulára, majd 1858-ban Aradra tette át, hol az ma is virágzik.

* * *

Az ország dunántúli részében legtekintélyesebb nyomda-helynek volt mondható még a múlt századtól fogva Győr városa, hol a *Streibig*-családban szállott a nyomda ágról ágra, mig nem 1847-ben annak birtokosa, özvegy Streibig Klára, művezetőjének, *Sauervein Gézának*, adta azt négy évre bérbe, mely idő leteltével a nyomda végkép az utóbbi kezére került.

1846-ig hat kézi sajtót foglalkoztatott a győri műhely, ekkor felállították abban az első gyorsajtót s ezzel a faprések lom-tárba vándoroltak.

Sauervein Géza egy budai családnak volt ivadéka s való-szinűleg az egyetemi nyomda kitanultja. Kiképeztetésére nagy utakat tett, melyekről volt alkalmunk több bizonyítványt kéz-hez kapnunk. Egyik munkabizonyítvány Nagy-Enyedről van keltezve, 1830. november 28-ról, hol Sauervein egy évig és 26 héten át állott kondiczióban. Ime a bizonyítvány:

Nachdem Vorzeiger dieses, das Edel und Kunsterfahrne Buch-drucker-Subject, Namens Victor Sauerwein von Ofen aus Ungarn gebürtig, 23 Jahre alt, R. Katholischer Religion, Ledigen Standes, in der Buchdruckerey des Edlen Reformirten Collegiums 1 Jahr 26 Wochen lang in Condition gestanden, und sich während dieser Zeit also ver-halten hat, wie es einem jeden dieser Kunst verwandten Mitglie-de wohl anstehet und geziemet: Als habe ihm Victor Sauerwein da Selber von hier der Ordnung gemäss entlassen worden, gegenwärtig glaubwürdiges Testimonium seines Verhaltens hiemit ertheilen, und bey Jedermann nach Standesgebühr, zu dessen Besten und weiterem Fortkommen anempfehlen wollen. Nagy-Enyed, den 28. November 1830. (L. S.) Samuel Köteles m. p. Rector Collegii Refor. Albi N. Enyedensis. (L. S.) Gottfried Fiedler m. p. Factor.

Német világ volt akkor mindenfelé. E bizonyítványt is a kétfejű sas díszíti, szívpaizsában Erdély címerével, daczára annak, hogy *Köteles Samuel* jeles bölcsészettani írónk írta azt

alá mint az enyedi ev. ref. kollegium rektora. — Egy másik hasonlóan szövegezett bizonyítványa Sauerveinnak 1837-ben Pozsonyról való a Belnay-nyomdából, melyet Lindau Gottfried János irt alá mint művezető, míg egy harmadik, szintén 1837. évből, a budai egyetemi nyomdából való, melyen mint gondnok (curator) Sághy van aláírva, Pichlmayer József mint művezető és Krünner L. mint adjunct.

Érdekes Sauervein Gézának a győri polgárság kebelébe való fölvételi okmánya is, mely következőkép hangzik:

Mi Szabad 's Királyi Győr Városának Fő Birája, Polgármestere, és Tanácsa adjuk tudtára mindeneknek, a' kiknek illik, hogy ezen Levelünknek Előlmutatója Érdemes Szauervein Géza úr gazdálkodó minekutánna mindazokat, melyekre egy Polgár köteleztetik, rendesen elvégezvén, a' tartozó hűség és felcendő Polgári kötelesség eránt, a' szokott esküvést letette volna, ezen Szabad, s Királyi Győr Városának Polgárjai sorába, mai napon felvétellett légyen.

Mire való nézve Mi említett érdemes Szauervein Géza urat, gazdálkodót, ezen hitelyes peccsétünkkel megerősített Levelünknek erejénél fogva, mindennémű törvényes Igazainknak, Szabadságainknak, Mentességeinknek, és Kiváltságainknak részessévé, és köztulajdonossává tesszük, kérvén ezen Levelünket, minekutánna megolvastatott, az Előlmutatónak vissza adatni. Történt a' Szabad, 's Királyi Győr Városa Tanácsában Február Hava' 24. napján az 1847. Esztendőben. Kiadatott Korbonits István főjegyző által. (P. H.)

Sauervein Géza 1868-ban hunyván el, üzletét özvegyére hagyta. Fia, ifj. *Sauervein Géza*, a hatvanas években, mint a budapesti nyomdász-segédek vezére szerzett magának kegyeletos emléket, apját már 1871-ben követte a sírba.

* * *

Szombathelyen az 1776-ban nyitott Siess-nyomdát 1806-ban *Perger Ferencz* vette át, ki azt 1840-ig birta. Ebből az időből maradt reánk Vas vármegye következő határozata a megyei nyomtatványok biztosítása ügyében, melyet már abból az okból is egész terjedelmében közlünk, mivel az körülbelül magában foglalja ama munkakört, melylyel a megyei nyomdák abban az időben rendelkeztek. Szól pedig a határozat ekképen:

Az 1833. Esztendei Februarius 8-án Szombathelyen tett T. K. Vas Vgye kis Gyűlése Jegyző Könyvéből.

488. Ezekután Perger Ferencznek Szombathelyi Könyvnyomtatóval a Vgye számára megkivántató Nyomtatványok eránt 1833-ik Katonai Esztendőre Minekutánna az azokat oltsóbban elkészíteni nem akarta, a Gazdálkodó Választmány által az eddig 800 ftból álló V. Cz. álló esztendei fizetésének 200 Vftal való megtoldásával 1000 Vftban tételt alk helyben hagyatott. Melly summáért irtt könyvnyomtató minden hivatalos meghívó leveleket, hirdetményeket, másféle végzéseket, ujjéttó Szék Rendszabásán, Adó Szedői, s Biztosi Számadásokhoz, ugy Raboknak való Tabellákat az erántok a Vármegye által vezetendő Jegyző Könyveket, Utazó Leveleket, Zab, Széna, és Kenyér Nyugtatóványokat, Hadfogadói Forspont Quietantiákat, Assent Lisztákat, Posta Protokollomokat, Vám Tariffákat, és azokról szóló Limitatio Hirdetményeket, a Vgye által nyomtatás alá rendelendő innepi Beszédeket, szóval minden a Vgye számára megkivántató rendes Nyomtatásbéli Munkákat, kivévén ha különös esetekben valamelly egész munkát kellene kinyomtatni, melyről különösen ki fog fizettetni, köteles Iészen az Al Ispányi vagy főjegyző hivatal assignatioja mellett serénnyen, és pontosan telleséttetni, megjegyeztetvén, hogy ebéli nyomtatványok alá a szükséges papiros Mindenkor a T. Ns. Vgye Cancellariajából Nékie ki fog adattni.

Hodásszy Ignác Al Adó Szedő Urnak meghagyatván, hogy azon 1000 Vft summát irtt könyvnyomtatónak annak idejében kifizetni el ne mulassa. Kiadta Tóth István aljegyző.¹

Perger tönkre menvén, nyomdáját 1840-ben *Reichard Károly* kőszegi nyomdatulajdonosnak adta el, kitől azt viszont 1846-ban *Bertalanffy Imre*, a soproni *Kultsár*-nyomda művezetője vette át; utóbbinak családja ma is birtokosa a nyomdának.

* * *

Magyar-Óvárt egy fapréssel kezdte működését 1836-ban *Czéh Sándor*, kortársainál jó hirben állott szakférfiú. El nem lankadó szorgalmával és kitartással elérte, hogy üzlete 1848-ban már három fa- és egy vassajtóval dolgozott. Hasznos és munkás földi pályafutását élete 70-ik évében 1883. szeptember 1-én fejezte be. Virágzó üzletének fia, *Czéh Lajos*, a vidék egyik legképzettebb nyomdásza lett örököse. Egy másik fia, *ifj. Czéh Sándor*, ki Győrben állította föl a második nyomdát 1867-ben, 1880. április 14-én hunyt el 41 éves életkorában.

¹ *Kováts S. János*: A könyvnyomtatás története Vas megyében.

Vácznak nyomdászati történetét két jó leírásban birjuk. Az egyik *Nagy Ferencz*, korán elhunyt tehetséges szak-társunktól¹ ered és a *Typographia* 1872. évfolyamában jelent meg, a másik pedig önálló alkalmi munka *Karcsú Antal Arzéntól* és 1875-ben jelent meg az első váczi nyomdának százesztendős emlékünnepekor.

Ambró Ferencz Ignác, Vác első nyomdása, ugyan már 1770-ben kezdett itt működni, azonban csak 1775-ben kapta Mária Terézia királynőtől az erre jogosító szabadalomlevelet, melyet *Mayer Sándor* nyomdatulajdonos ma is kegyelettel őriz. Ambró származását eddig még homály fedi; életéből is igen kevés adatot birunk felmutatni, más-különbén Karcsú csak dicséretet tud róla írni.

Az 1793. április 16-án tartott városi tanácsülésen Ambrót már mint elhunytat említik, azzal a hozzátevással, hogy nyomdáját minden kellékével és házával *Gottlieb Antal* művezetője örökáron megvette 3441 forintért. Gottlieb — úgy látszik — Mármaros-Szigetről származott, mert ott egy ideig nyomdája volt s impresszumán is ezt a jelzést használta: »Marmarosi Gottlieb Antal«, avagy latinul: »Typis Antonii Gottlieb Marmarosiensis«. Néhány évig (1804—1806.) a nagyvárad-i szeminariumi nyomdát is bírta bérben. Gottlieb alatt a nyomda szép lendületet vett és saját betűöntő-műhelylyel volt ellátva. 1802-ben az alispán Gottlieb személye felől erkölcsi bizonyítványt kért a várostól, mely felhívásnak a tanács a következő átiratban felelt meg:

Tekintetes és nemzetes alispán ur! Alólirottak a jelen évi jan. 12-én kelt nmlgú m. kir. htvó-tanács kegyes intézménye folytán, melyet tek. uraságod oly végből közölt velünk, mikép az idevaló Gottlieb Antal kiv. nyomdász személyes tulajdonai és erkölcsi jellemről tudósítást tegyünk, a legalázatosabban így felelünk: Hogy ugyanazon Gottlieb Antal polgártársunk és külső tanácsbeli, azon 9 év alatt, mióta itt lakik, a közöttünk történt többszöri érintkezés szükségességénél fogva előttünk igen ismeretes, a társalgásban komoly és békés, a becsületes ember teendőit úgy szokta végezni mindig, hogy mi sem hiányzik abból, a mi egy példás és jó keresztény

¹ Meghalt 25 éves életkorában Vácson 1873. évben.

emberben megkívántatik. Mesterségét pedig fáradhatlan serénységgel és iparkodással gyakorolja, és azonfölül végre a magyar, német, tót, oláh és latin nyelveket is birja. Ezen legalázatosabb és hivatalos tudósításunk mellett magunkat tek. Uraságod kegyeibe ajánlottan teljes tisztelettel vagyunk Váczott márczius 10-kén 1802-ben legalázatosabb szolgálói: Drobny Antal város bírása és a tanács.

Ugyanebben az esztendőben állittatott fel Váczon a siket-némák országos intézete, mely alkalommal Gottlieb azzal a nemeslelkű ajánlattal járult az intézet szervezésével megbízott királyi biztos elé, hogy kész a siketnémákat minden külön kárpótlás nélkül a könyvnyomtatás mesterségében oktatni, mire aztán a helytartó-tanács meleg hangon tartott átiratban elfogadta Gottlieb ajánlatát. Ime e leirat szószerinti szövege:

22,985. Mlgos, Földő stb. Az itt visszacsatolt, föntczimzett uraságaitok által folyó évi jun. 21-én ide áttett, valamint másik, ezen kir. httö-tanácsbeli titkár, és a váczi siketnéma-intézet szervezésével legfelsőbb helyről megbízott királyi kiküldött Almássy Antalnak Gottlieb Antal váczi nyomdász által tett nyilatkozatából különös elégtétellel és tetszéssel értesült ezen királyi httö-tanács azon nemes ajánlatáról, miszerint minden, részére különös kedvezés nélkül, a nevezett siketnémákat azon időköz alatt is, melyet az érintett intézetben kellend tölteniök, az ő nyomdászati mesterségében oktatni fogja, és valamint Gottlieb Antalnak ezen nemes ajánlata a siketnémákra nézve igen hasznosnak lenni találtatik, ezen m. kir. httö-tanács által, ugy fönttisztelet Uraságaitokat megbizza, mikép az ismételten említett Gottlieb Antalt, mind ezen királyi httö-tanács érintett tetszéséről, mind pedig az általa tett nemeskeblű ajánlat elfogadásáról értesitse. Kelt és adatott 1802. sept. 6-kán Pozsonyban tartott kir. httö-tanács ülésből. Föntczimzett Uraságaitoknak jóakarója, szolgálatra legkészségesebbjei: gr. Brunswick József mk., Darvas Ferencz mk., Bisztritzey József mk.

Gottlieb egyébként is közkedveltségnek örvendett Vác közönsége előtt, mely őt idővel második szószóelőjének választotta meg; egy másik alkalommal, 1818. márczius 13-án, midőn Gottlieb már tiszteletbeli tanácsosi czímet viselt, a városi tanács, a városnak sokféle ügyeiben tett ingyenes szolgálatai viszonzásául és buzgalma élénkítéseül egy hordó sörrel tisztelte meg. Kedélyes képe a régmúlt kisvárosi életnek!

Gottlieb Antal 1823-ban elhalván, utóda a nála foglalkozásban állott *Plöszl (Plessel) Lipót* lön, ki azt jó és rossz viszonyok közt egész 1864-ig birta, mikor a nyomdát roppant visszamaradt állapotban 4000 forintért *Robonyi Géza* székesfejérvári könyvkereskedő vette át.

* * *

Esztergom nyomdászattörténetét *Sennowitz Adolf* könyvkereskedő és kiváló szakíró tolla ismertette a *Magyar Nyomdászlat* 1895. évfolyamában. E szerint Esztergomban már a mult század közepén működött nyomda (1761—65-ig). Ennek utóbbi esztendőben történt megszűnte után csak 1820-ban nyitott ismét ilyent *Beimel József*, kiről már e munka 45-ik és következő lapjain megemlékeztünk. Az új nyomda szép tevékenységet fejtett ki és idővel négy fasajtót foglalkoztatott. Sennowitz összeállította a Beimel-nyomdából kikerült munkákat; e szerint termelt a nyomda:

1820—1834-ig	14 év alatt	164	nyomtatványt,
1835—1850-ig	16 » »	114	»
1851—1855-ig	5 » »	40	»
évnélkül		7	»

tehát 35 év alatt 325 nyomtatványt.

Minőségi (tartalmi) főcsoportok szerint állítva össze a kimutatott össztermelést, következő képet nyerünk: A kath. theologia köréből 81 nyomtatvány; a világi szakok köréből 58, naptárak és almanachok 94, alkalmi ünnepélyekre vonatkozó 92 nyomtatvány.

Nyelvek szerint csoportosítva, az esztergomi Beimel-nyomda termelt magyar nyomtatványt 175-öt, németet 86-ot, latint 58-at, tótót 6-ot, magyar-latint 7-et, magyar-németet 1-et, összesen 325 nyomtatványt.

1848—49-ben csaknem szünetelt Beimel esztergomi üzlete. 1849-ben, a szabadságharcz legyőzése után történt, hogy *Hórák Egyed*, a budapesti Lukács László-féle nyomda művezetője, folyamodványt nyújtott be az amaz időbeni mindenható katonai kormányhoz önálló nyomdának Pesten való nyithatására, de e kérelmével azzal a kurta indokolással utasították

el, hogy Budapesten amúgyis a szükségesnél több nyomda van. Ekkor Hórák, mint a Beimel-nyomda kitanultja és Esztergomnak szülöttje, elhatározta, hogy bérbe veszi Beimel veszteglő esztergomi üzletét. Beimel ráállott az alkura, mely hat évre szólott, 500 pengőforint és 12 arany évi bér mellett; az inventáriumot két faprés és ötven mázsa avult betűanyag képezte. Hóráknak csak a nyomda-üzhetési engedély kellett és nem vette igénybe Beimel készleteit, hanem új betűkkel és egy gyorsajtóval kezdte meg működését. Időközben (1854-ben) felbontotta Hórák a szerződést Beimellel és visszaadta neki két faprésével együtt az ócska anyagot; ő maga pedig azalatt szerzett magának engedélyt egy második esztergomi nyomdának felállíthatására, mely 1856-ban Hórák czége alatt létre is jött.

Beimel üzletét ezután rövid időig *Sógor György* birta bérben, de ez csakhamar belebukván a bérletbe, Beimel készletei lomtárba kerültek és elkótyavetyéltettek.

* * *

Visszatérve Erdélynek nyomdaviszonyaira, elsőbben is szemünkbe ötlék *Maros-Vásárhely*, hol 1785-ben alapította az első nyomdát *Kapronczai Nyerges Ádám*, ki mint nyomdász és betűöntő egyaránt a képzettség nagy fokán állott. Életéről — sajnos — még igen hêzagos adatokkal rendelkezünk. Mindössze csak azt tudjuk, hogy Nagy-Enyeden végezte iskolai tanulmányait a Bethlen-kollégiumban és Kolozsvárrt képezte ki magát szakmájában. Hogy Kapronczai már mielőtt Bécsben foglalatoskodott volna, elég ügyes szakismerettel birt, erről a Pozsonyban megjelent *Magyar Hirmondó* 1780. évi november 11-iki száma ad tanuságot, mely Kapronczai ritka tehetségeiről ekkép nyilatkozik:

Ama hazája díszére élt néhai Tótfalusi Kis Miklós híres betűmetszőnek s öntőnek halála után, azaz az 1702-dik esztendőttől fogva nem találkozott hazánk fiai között senki, a ki annak nyomdokaiba lépett volna. — Hanem e mostan mulandó tíz esztendőnek forgásában támasztott a jó szerencse viszont nemzetünkbe egyet, kivel ezentúl más nemzetek előtt méltán dicsekedhetünk, hogy a betűmetszésnek, öntésnek és nyomtatásnak dicső mesterségére nézve sem

vagyunk náloknál alább-valók. — De ezen dicsőséget is főképpen Mária Theresia Király Asszonyunknak köszönhetjük. Mert ő Felségének adakozó kegyelmes jóvoltából taníttatott és tanult Bécsben Kaprontzai Ádám. Jeles munkájának egy-néhány rendbéli próbáját s remekét láttam. — Az elsőt még 1771-ben adta világ eleibe, mineklőtte mástól oktattatott volna. Már akkor s csak abból is nyilván megtetszik vala, hogy a természeti hajlandóság, vagyis inkább valamely dicséretes példának (hihető, hogy Tótfalusinak. Szerző.) ösztöne és a szorgalmatos gyakorlás, kiváltképpen a betűmetszésre, öntésre és rakásra (e három dologból áll az egész könyv-nyomtatásbéli mesterség) készítette. S ugyan az szerzette volt kétségkívül ő Kegyelmenek azon jó-akarókat, a kik felsőbb helyeken ajánlván, arra segítették, hogy 1772-dik esztendőttől fogva 1774-dikig, másoknak út-mutatások és tanítások szerint még többre mehetett. — Az alatt az idő alatt a Deák betű metszésben magát jobban gyakorlotta, nemcsak, hanem a Német, Arab, Zsidó, Görög, Orosz és Örmény, s ahoz képest egyéb betűknek metszését is megtanulta. — A szemem előtt lévő remek munkája, melyet 1774-ben¹ közrebocsátott, eléggé mutatja, mit lehessen a két hazának utóbb tőle reménylenie. — Az Arab és Örmény betűi mások felett igen gyönyörűek; — az Anglusoktól és Hollandusoktól metszettek ugyan, nem különbek azoknál, sőt annyiban alább-valók is, hogy nem szerkesztethetnek úgy egy-más mellé, mint Kaprontzai Uramnak Arab betűi, melyek is mint egy folyvást és egyhúzamban írottaknak láttatnak. Már pedig ez különös szépségnek tartatik az Arab, Török és Persa nyomtatásban. Az őrta hihető, hogy sokkal többre vitte ebbéli mesterségét. Ugy hallani, hogy vissza fog rövid nap Erdélybe, hazájába menni. Melynek nemcsak becsületére, hanem nagy nyereségére is lehet; kívált, ha néki is, mint hajdan Tótfalusinak, a szerencse s alkalmatosság úgy talál szolgálni, hogy más nemzeteknek számokra betűket készíthet. S arra nézve vagyon Erdélynek minek örvendenie.

Bécsben való tartózkodása idejében Kapronczait Mária Terézia királynő azon ritka kitüntetésben részesítette, hogy vele rendbeszedette Triesztben az örmények nyomdáját, midőn az Velenczéből oda áttétetett.

Koncz József tanárnak »A marosvásárhelyi evang. ref. collegium könyvnyomdájának százéves története 1786—1886«

¹ E remek munka alatt Kapronczainak azon próbakönyvét kell értenünk, melynek címlapja kisebbitett alakban munkánk 16. oldalán be lett mutatva.

czímű munkája szerint Kapronczainak első nyomdaterméke 1786-ban jelent meg következő címmel:

TEMETÉSI OSZLOP. | Mellyet | A' Néhai Méltóságos Liber Bárá Losontzi |
BÁNFI KATA | UR-ASZSZONYNAK | Mint Kedves Emlékezetű Házastársá-
nak, | Nem csak Kövekből, mint régen | JÁKOB RÁCHELnek, | Hanem az
Annak el-temettetésének | alkalmatosságával el-mondattatott | Prédikációknak
kinyomtattatása | által | mint meg szomorodott FÉRJ, emelni | kívánt | MÉLT.
GROF N. ERTSEI | TOLDALAGI FERENTZ UR | Az Erd. Mélt. K. TÖRV.
TÁBLÁNAK | Egyik érdemes ADSESSORa. | MAROS VÁSÁRHELYEN | Nyomt.
Kaprontzai Adam *Priv.* Könyv-Nyomtató által.

Fájdalom, még ugyanaz év július 17-én meghalt és 19-én eltemettetett a székely főváros Gutenbergje legszebb idejében 42 éves korában.

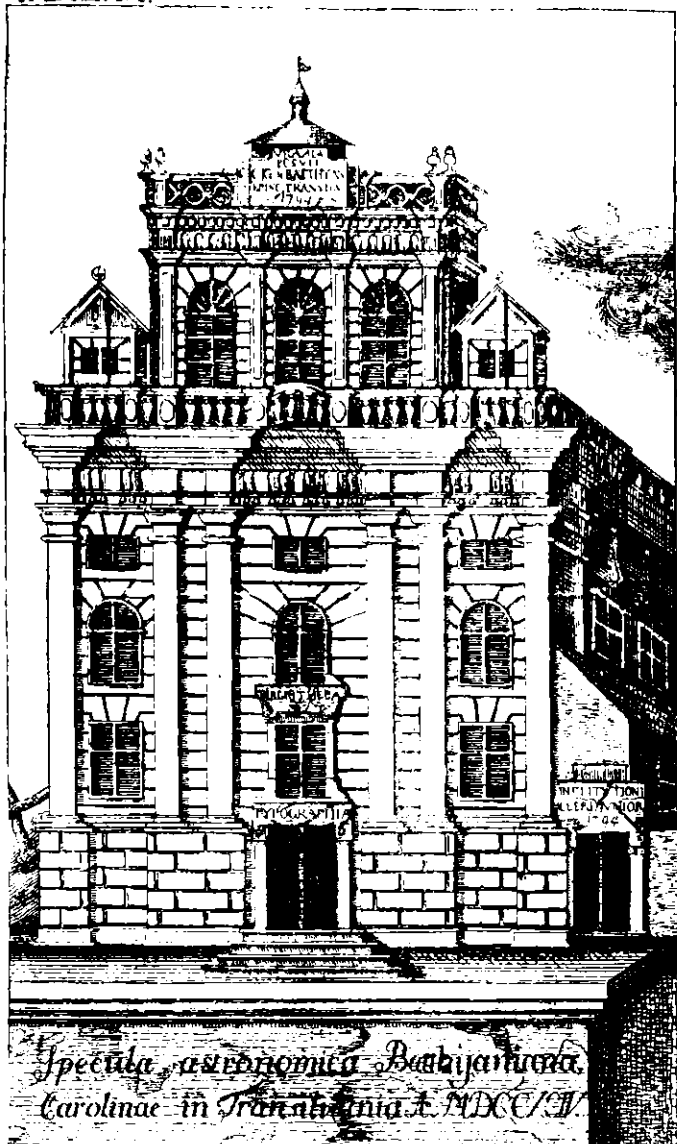
A következő években már *H. Gál László* és *Huszár Antal* nyomdavezetők kezei alól került ki pár mű 1795-ig bezárólag.

Huszár Antal után *Györffy István* nyomdászcodott Maros-Vásárhelyt 1804. október 4-től 1808. augusztus 2-áig; innen-től fogva *Fiedler Gottfried* kezelte a nyomdát 1828. április 25-éig. Ekkor *Kali József* jött annak élére, kit 1835-ben testvére, *Kali Simon* váltott föl. Utóbbi 1866-ig igazgatta a nyomdát, ekkor vakság fátyola borítá el szemeit s nyugalomba helyeztetett havi 14 forint kegydíjjal, melyet 1870. október 24-én történt haláláig húzott. Harmincz évi működés után ez bizony elég keserves kenyér!

1829-ig évente egy-két könyvnél több alig került napvilágra Maros-Vásárhelyt (kivételesen 1794. és 1805-ben öt-öt, meg 1806. és 1817-ben négy-négy); 1829-ben azonban létrejött a nyomda-felügyelő tanárok (typographiae inspector) intézménye, — mely felügyelők a nyomda jövedelméből 1869-ig tisztelet-díj fejében 7⁰/₀-ot élveztek — ezzel fellendült annak termelő-képessége is s 1829-től egész 1847-ig bezárólag 5—15-re szökkent fel az évenként megjelent munkák száma. A nyomda-felügyelők közt ott találjuk hazai jelesünket, *Bolyai Farkast* is, kinek világraszóló aritmetikai s egyéb elméművei e nyomda sajtói alól kerültek ki.

Itt tanulta mesterségét *Imreh Sándor* jóhírű szakirónk is. Imreh 1830. április 11-én született Nagy-Esküllön és 1844-ben

TABULA I.

A gyulafejevári Bathyanicum 1794-ben.

lépett a nyomdászpályára. 1848. június havában a 15. számú Mátyás-huszárezredbe vétette föl magát s Bem apó táborában küzdött egészen 1849. márczius 17-éig, a mikor Sárkány községben Fogaras mellett egy roham alkalmával megsebesült. Büntetésképen 1849. december havában besorozták s mint közember, tizedes és őrmester szolgált Olaszországban 1857-ig. Ekkor kiszabadult s Kolozsvárrt, majd Budapesten mint szedő foglalatostkodott 1865-ig. Ez évben Maros-Vásárhelyen nyomdát nyitott, melyet a kollégium 1867-ben megvett s az új szerzeménnyel bővített nyomda vezetését Imréhre ruházta át, ki a benne helyezett bizalomnak egészen 1895. december 25-én bekövetkezett haláláig derekasan megfelelt. Szakbeli dolgozatain kívül mint a Petőfi Sándor elestének helye és körülményei fölött támadt irodalmi vitában is résztvett szép sikerrel és elismerésre méltó hazafias buzgalommal.

Imreh Sándor volt egyik utolsó képviselője a régi magyar nyomdásztípusoknak, kik mérhetetlen kedélyjóság mellett művészetük emelése körül el nem lankadóan buzgólkodtak. E munka szerzőjének tanonczkorában volt alkalmá egy darab ideig Imreh keze alatt magát szakmájában gyakorolhatni és tanítómesterének egyszerű és humánus bánásmódja iránti hálaérzete adja tollára e szerény elismerő sorokat.

* * *

Gyulafejevárott 1784-ik évben alapította *Batthyány Ignác* gróf, Erdély nagyérdemű püspöke,¹ a még fennálló typographia episcopalist. A *Magyar Könyvszemle* 1899. évi folyamának II. füzetében érdekes leírását találjuk a Batthyány által püspöki székhelyén alapított közhasznú intézeteknek, mely czikkből átvettük az előző lapon látható képet is. Az ábrázolt épületben volt elhelyezve a híres püspöki könyvtár, a könyvnyomtató-intézet és a csillagvizsgáló apparátusai, mely alapítások a Batthyaneum épületével együtt kerek nyolczvanezer forintjába kerültek a bőkezű egyházfejedelemnek.

Alig hiszszük, hogy a század elején működött volna a budai egyetemi nyomdán és a debreczeni városi nyomtató-intézeten

¹ Meghalt 1798-ban, élete 57-ik évében.

kivül más nyomda Magyarhonban oly előkelő intézetek keretében és oly díszes épületben, mint a gyulafejevári püspöki tipografia.

* * *

Nagy-Szeben városa újabbkori nyomdászai közt éppen csak a két *Hochmeister* emelkedik ki. Mindkettő — az apa és fia — épp oly szerencsével, mint erélylyel párosult kalmárszellemmel vitték vállalkozásaikat és öregbitették jó hirnevöket az akkori időben elérhető legmagasabb fokig. — Az öreg *Hochmeister Márton* 1740. január 6-án született Nagy-Szebenben, mint egy odavaló ősrégi család sarja. Korán elárulván, könyvkötő lett, később a nyomdászatot is megtanulta. Mint *Sárdi Sámuel* szebeni nyomdász csendes czégtársa, ennek halála után a nyomda ő reá szállott és életrevalóságával csakhamar jólétre tett szert. Mária Terézia királynőnél nagy kegyben állott, mely később, midőn Hochmeister fiával együtt visszatért a római katolikus egyház kebelébe, módfelett növekedett. 1784-ben alapította az első hirlapot Erdélyben *Siebenbürger Zeitung* czím alatt. 1786-ban József császár Szebenben történt átutazásában megtekintésre méltatta üzletét. Hochmeister e látogatást megörökítendő, nyomdahelyisége fölé egy emléktáblát helyezett e felirattal: »Josepho Secundo Augusto Typographeum, Bibliopoliumve die XVI. Kal. Aug. 1786. Visenti et probanti in grati animi significationem. M. H.«

Hochmeister üzleti elfoglaltsága mellett talált még időt polgártársai és szülővárosa érdekében is közhasznú tevékenységet kifejthetni, egészen 1789-ben bekövetkezett haláláig.

Jóhirét és nagy munkásságát örökölte hasonnevű fia, ifj. *Hochmeister Márton*, ki 1767. április 19-én született. Az apának — úgy látszik — magasabb röptű tervei valának fia jövő életpályájára nézve, mert 1779-ben Bécsbe vitte őt, és Mária Terézia királynő ezzel az anyai intelemmel: »Szorgalmasan imádkozzál és tanuljál, hogy vallásodnak és hazádnak lehessél hasznára«, személyesen vette át az ifjút szülőjétől, hogy új pályájára, a Váczon létező nemes ifjak nevelő-intézetébe küldje. Itt harmadfél évig tölté idejét, részesülvén félig úri, félig katonai

nevelésben. Ifj. Hochmeister mindig, későbbi éveiben is, a lelkesedés, hála és szeretet érzelmeivel gondolt vissza a Theresianumban töltött s kiképeztetésére a legjobb hatással volt idejére. Ámde édes anyja nem akarta, hogy fiából katona legyen s valami ürügy alatt hazahozatta azt Vácra. Ezután Kolozsvárra folytatta a fiatal Hochmeister tanulmányait, melyek bevégeztével külföldön tett nagyobb körutat. Apja halálával átvette az üzletet és széles terjedelmű könyvkiadói vállalatokba fogott, egyebek közt megalapítva az első magyar nyelvű hirlapot *Erdélyi Magyar Hir-Vivő* cím alatt, mely 1790. évi április hó 1-je óta hetenként kétszer jelent meg.

E lapot Hochmeister, midőn Kolozsvárra is alapított üzletet, oda vitte át, s ott később *Hiradó* címen tovább adta ki. Erdélyországnak akkori politikai átalakulása nagy csapás volt Szeben városára és érzékenyen sújtá annak közgazdasági viszonyait, sőt a lakosságot is. Ezt pedig az országos kormányzat s annak összes hivatalainak Kolozsvárra lett áthelyeztetése okozta. Mint dikasztériális nyomdászra e nagymérvű átköltözködés Hochmeisterre s üzleti viszonyaira is nagy hatással volt. De mint gyakorlati eltökélt üzletember legott ő is arra határozta el magát, hogy üzletei egy részét Kolozsvárra teszi át, s midőn a gubernium 1790. évi november 24-én Kolozsvárra indult, ő is már akkor hureczolkodóban volt nyolcz kocsival — kocsijáért száz forintot fizetvén fuvarbért — magával vive elégséges nyomdai s könyvkötészeti fölszereléseket és hatezer forintra rugó könyvárusi készletet.

1809. évi február 15-én Hochmeister kolozsvári nyomdáját hálája gyanánt a váczi Theresianumban nyert neveltetése fejében a liczeumnak ajándékozta. E nyomda képezte aztán a későbbi liczeumi nyomtatóműhely magvát. Hochmeister pedig újra egészen szebeni üzletének és Szeben városa közügyeinek szentelte életét és tevékenységét. Valóságos szerencsefia volt, minden vállalata sikerült, sőt a lutrin is háromszor-négyszer nyert nagyobb összegeket. Polgártársai és a kormány nagy kitüntetésekkel halmozták el; 1811-ben Szeben városa bírájának választották, 1818-ban pedig polgármesternek. Bánffy gróf gubernátor ajánlására az iránta mindig kegyes I. Ferencz

királytól már 1813-ik évi június havában »bokros érdemeiért, hazája s uralkodójának tett számos jó szolgálataiért« az erdélyi magyar nemességet kapta; miután azonban abban az időben alkotmányos országgyűlést nem tartottak, nemesi levelét csak 29 év letele és halála után, az 1842-iki országgyűlés alkalomával hirdették ki és iktatták törvénybe.

Polgármesteri s egyszersmind a szász grófi helynökségi hivatalát Hochmeister páratlan buzgalommal és bölcseséggel 1818-tól egészen 1829-ig, tehát tizenkét éven át viselte; ekkor nyugalomba vonult. Egészsége hanyatlani kezdett, miért is üzletében *Binder Ferencz* mostoha fiát vette maga mellé segítségül; a nyomda ekkor még mindig szünet nélkül hét sajtóval működött; több szabadalommal védett munkától azonban elesett, így az elemi iskolakönyvek nyomtatásától. Végre 1837. évi január 9-én nyugodtan elszenderülve, befejezte munkás életét, siratva özvegyétől, harmadik élettársától és hat gyermekétől, kiknek legkisebbje még csak másfél éves volt. Polgártársai mély részvéte kísérte sirjába.

Nyomdája még egy darab ideig megmaradt a már érintett *Binder Ferencz* vezetése alatt, 1842-ben azonban eladta a család *Steinhausen Tivadarnak*, a németországi Kassalból bevándorolt könyvkereskedőnek, ki 1877. évi szeptember hó 30-án, élete 63-ik esztendejében bekövetkezett haláláig birta azt. Jelenleg *Reissenberger Adolf* a czégtulajdonos.

Szeben második ősrégi nyomdája, a *Barth-féle*, 1830-ig állott fenn e cég alatt. Ekkor *Closius György* birtokába került és megmaradt e családban egészen 1892-ben történt megszűnéséig. Utolsó tulajdonosa *Stutterheim báróné*, szül. *Closius Fr. A.* volt.

A harmadik nyomdát 1825-ben *Filtsch Sámuel* alapította; ma *Krafft Vilmos* cég alatt áll fenn.

* * *

Brassóban, — mely városban a Királyhágón túl legelsőbb vert gyökeret a könyvnyomtatás művészete a lelkes *Honterus János* föllépésével, 1534. évben — a benszülött *Schobeln*-családtól *Gött János*, szintén idegenből (a hesszeni fejedelemség *Boden-*

heim községéből) heszárniazott nyomdász veszi át 1832-ben a nyomdát, s ezzel — a szebeni Hochmeister-nyomda mellett — a szászság mindkét legelőkelőbb könyvnyomtató-intézete kerül a régi patriczius birtokból idegen kézre. Gőtt alatt föllendült a nyomda; több német és oláh lapon kívül 1838-ban a két évig fennállott *Erdélyi Hírlapot* is adta ki. Meghalt 1888. október 17-én élete 78-ik évében.

* * *

Ime, ezekben bemutattuk az 1848 előtti kiválóbb hazai nyomdáknak állapotát, a közelebbiről nem említettekről azért nem történt megemlékezés, minthogy azok csak vajmi szerény viszonyok között mozogtak, a min éppenséggel nem csudálkozhatunk, ha az akkori sivár politikai helyzetet figyelemre méltatjuk.

Meg kell emlékeznünk azonban egy, a mai Hazafi Veray Jánoshoz hasonló vándorpoétáról, ki újra igazolja ama mondás helyességét, hogy nincs semmi új a nap alatt. E különös ember *Farkas András* vala, ki maga magának nagyhangú címeteket adva — melyek közt a legközönségesebb volt: Hod mezei berei Farkas András az erdélyi múzsák (farkasok) barátja, A vén Rózsáné bajnoktársa stb. — bekalandozta a hazát és felhasznált minden kedvező alkalmat, nevezetesen vásári sokadalmakat, búcsúkat, vármegyei és országgyűléseket, melyekről kisebb vagy hosszabbra terjedő verses leírásokat készített és hogy élelmére pénzt gyűjthessen, előkelő családoknak és tehetősraknak ajánlá föl verses férczműveit, melyeket többnyire saját kis fasajtóján nyomtatott és ő maga kötött be, és így azokkal házról-házra járván, az általa eleve kifürkészett hazafias magyar családoknál eladogatott. A rézmetszést megtanulván diákkorában Debreczenben (hol akkor az a felsőbb tanulók közt virágzott), verseit többnyire ily rézmetszetekkel látta el; valószínűleg ugyanottan sajátította el a betűszedési és nyomói fogásokat is.

Id. Szinnyei József után közöljük mutatóul két nyomtatványának címét. Ezek egyike Pozsonyban látott napvilágot 1812-ben, ily címmel:

Farsangi muzsika. A vén szeretet és a házasság, a vén leánynak a pártától való elbúcsúzása. Szegedre való Tsapdi Klára leánysága. A szegény kevély vagy a szolgából lett úr. Egy Bécsből szakadt, Kassán e világból csúfosan kimúlt, sidóból lett boldogtalan keresztény porcellán fabrikánsné. Trési asszony élete. Módi vagy mostani viselet.

A másik nyomtatvány a magas politikával foglalkozik, a következő címmel:

A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége, és a harmadik a három szövetséges fejedelmek által szerzett 1813-ban ama világgal vetélkedő párisi vár megvételével. Irtá Hód viz parton Szinyei Farkas (András) haza tudóssa, és a két magyar haza becsületbeli szolgálja. Eperjes, 1822. — Két színes réznyomattal. Külső címe: A három béke fejedelem. (Ferencz császár és király, a porosz király és az orosz czár.)

Farkas András Hódmező-Vásárhelyt született 1770. április havában. Felsőbb kiképzését a debreczeni kollégiumban nyerte. Ezután Pestre ment, hol jurátussá lett. Mint ilyen Szoboszlón ment keresztül kiküldetésben, midőn a jegyzővel, ki neki forspontot adni nem akart, összekapott és az megütlegelte, irta a Lói (szoboszlói) tanácsról szóló versét, melyben a szoboszlói tanácsot meghurczolja. Ezzel felhagyott hivatalával és vándorköltő lett. Meghalt 1832. szeptember 13-án szülőhelyén. Mint Farkas maga írja, húsz év alatt 180 ívből álló poétai munkákat adott ki, melyek ma mint nagy ritkaságok igen keresett bibliográfiai cikkek.

Ezek után még ide iktatjuk a magyar birodalom területén 1848. január 1-én létezett nyomdák jegyzékét; összesen volt ekkor Magyarországon 55 helyen 70 nyomdaműhely található, melyek a következő városokra oszoltak szét:

<i>Arad :</i>	<i>Buda-Pest :</i>	<i>Csik-Somlyó :</i>
Beichel József	Bagó Márton	Szt. Ferencz-rendi ny.
Schmidt József	Egyetemi nyomda	<i>Debreczen :</i>
<i>Besztercebánya :</i>	(művezető : Krünnér Lipót)	Városi nyomda
Machold Fülöp	Landerer és Heckenast	(műv. Tóth Endre)
<i>Brassó :</i>	Kozma Vazul (Beimel J.)	<i>Eger :</i>
Gött János	Trattner-Károlyi	Érseki liczeumi nyomda
		(műv. Joó János)

<i>Eperjes :</i>	<i>Marmaros-Sziget :</i>	<i>Sárospatak :</i>
Redlitz Ede	Kincstári nyomda	Főtanodai nyomda
<i>Eszék :</i>	(műv. Kádár József)	<i>Selmeczbánya :</i>
Diwald Károly	<i>Maros-Vásárhely :</i>	Lorber Ferencz
<i>Esztergom :</i>	Ev. ref. főtanoda nyomd.	<i>Sopron :</i>
Beimel József	(műv. Kali Simon)	Lenk Sámuel
<i>Fiume :</i>	<i>Miskolcz :</i>	<i>Szabadka :</i>
Karletzky testvérek	Tóth Lajos	Bittermann Károly
<i>Győr :</i>	<i>Nagy-Becskerek :</i>	<i>Szakolcza :</i>
Özv. Streibig Klára	Pleitz F. Pál	Skarnitzl és fiai
(nyomdabérlő : Sauer-	<i>Nagy-Enyed :</i>	<i>Szarvas :</i>
vein Géza)	Kollegiumi nyomda	Réthy Lipót
<i>Gyula-Fejérvár :</i>	(szünetelt)	<i>Szatmár :</i>
Püspöki nyomda	<i>Nagy-Károly :</i>	Fuchs József
<i>Kaposvár :</i>	Gönyi József	<i>Szeged :</i>
Knczevits István	<i>Nagy-Szchen :</i>	Grünn János
(szünetelt)	Closius György	<i>Szegzárd :</i>
<i>Károlyváros :</i>	Kraft Vilmos	Perger Sándor
Prettner János	Steinhausen Tivadar	<i>Székesfejérvár :</i>
<i>Kassa :</i>	<i>Nagy-Szombat :</i>	Özv. Számmer Pálné
Ellinger János	Spanraft Mihály	<i>Szombathely :</i>
Werfer Károly József	<i>Nagy-Várad :</i>	Bertalanffy Imre
<i>Kecskemét :</i>	Tichy Alajos	<i>Temesvár :</i>
Szilády Károly	<i>Nyitra :</i>	Beichel József
<i>Kolozsvár :</i>	Neugebauer József	<i>Ujvidék :</i>
Ev. ref. főtanoda nyomd.	<i>Pápa :</i>	Kaulitz testvérek
(műv. Szathmáry Mih.)	Ev. ref. főtanoda nyomd.	Medakovits Dániel
Liczeumi nyomda	(műv. Magda Lajos)	<i>Ungvár :</i>
(műv. Bartók Lukács)	<i>Pécs :</i>	Ellinger János fiókny.
Méhes Sámuel	Liczeumi nyomda	<i>Vác :</i>
<i>Komárom :</i>	(műv. Nagy Benjamin)	Plöszl (Plessel) Lipót
Weinmüller Francziska	<i>Pozsony :</i>	<i>Varasd :</i>
<i>Kőszeg :</i>	Belnay örökösei (Lande-	Platzer József
Reichard Károly fiai	rer és Heckenast)	<i>Veszprém :</i>
<i>Lőcse :</i>	Schmid Antal	Ramazetter Károly
Werthmüller János	Weber Simon Lajos	<i>Zágráb :</i>
<i>Magyar-Óvár :</i>	(szünetelt)	Dr. Gaj Lajos
Czéh Sándor	Wigand Károly Frigyes	Suppan Ferencz
	<i>Rozsnyó :</i>	<i>Zala-Egerszeg :</i>
	Kék László	Megyei nyomda
		(műv. Tahy Gyula).

Ezek közt van azonban a pozsonyi Weber-féle, a kaposvári és a nagyenyedi teljesen szünetelő nyomdákon kívül még vagy tíz-tizenöt olyan, melyek — mint az eszéki, eperjesi, lőcsei — alig számbavehető működést fejtettek ki. Egy csapással változott ellenben a helyzet 1848. márczius 15-ével; ekkor kevés lett a nyomda, kevés a szedő és minden egyéb munkaerő, mely nyomtatványok előállításával foglalkozott. Új nyomdák keletkeztek, szedők meg nyomók seregestől jöttek külföldről. Erről azonban majd munkánk második részében szólunk.

A rokon iparágak köréből.

A grafikai művészetek egyéb ágairól is meg kell rövid vonásokban emlékeznünk, mivel a nélkül nem volna teljes ségében áttekinthető az előbbieken ecsetelt kép.

Első sorban a könyvek illusztrálását véve szemügyre, látjuk, hogy azok ugyan szedés tekintetében sablonosan készültek, az ezt a kort egész 1848-ig jellemző száraz osztrák és német modorban, mindazonáltal Kazinczy és mások azon voltak, hogy kiadásaikat mindig valamely rézmetszetű portrét vagy egyéb tárgyú kép díszítse; Vörösmarty első munkái is rézmetszetekkel jelentek meg. Orosz Józsefnek Pozsonyban 1834-ben megindult *Fillértára* vegyesen kőrajz- és rézmetszet-melléleteket közölt. Nagyon szépek voltak a negyvenes években Landerer és Heckenastnál készült, aczélmetszetekkel ékesített almanachok is.

Abban az időben Magyarország igen sok rézmetsző művészszel dicsekedhetett, kik közül kiválik a jeles *Karacs Ferencz*.¹ Kivüle Budapesten még vagy tíz rézmetsző és réznyomó birt műintézettel. Kolozsvárt Nagy Sámuel rézmetsző működött, *Magyari Lajos* pedig kőmetsző volt. *Czetter Sámuel*, Orosházáról származó rézmetsző 1787-től 1806-ig működött.

Érdekes mozzanatot képez a *debreczeni* kollégium tanulóinak

¹ *Karacs Ferencz* 1771. márczius 22-én szül. Püspök-Ladányban; † Pesten 1838. április 14. Mint debreczeni tanuló a rézmetszés iránti szenvedélyével elsőrangú rézmetsző- és térképésznek nőtte ki magát.

a rézmetszés terén a század elejétől egészen 1812-ig kifejtett tevékenysége, midőn nemcsak a tanulmányaikhoz szükséges ábrákat, hanem teljes atlaszokat, földgömböket és száznál több állatalak mintáit maguk állították elő. E munkásságról tesz tanuságot a következő című tankönyv is: »Oskolai magyar új Átlás. Kidolgozta és a mennyire lehetett a Nemzet Nyelvében alkalmaztatta Budai Esaiás. Metszették és nyomtatták Endrédi Jó'sef és Szoboszlai Sámuel segítségével Erős Gábor, Pap Jó'sef és Pethes Dávid Debreczenbenn, 1804.«

A műkedvelő debreczeni ifjak közt legtöbb tehetséget *Erős Gábor* árult el a rézmetszésben.

* * *

A *fametszés* művészete a Nürnbergből beszármazott *Riedel Károly Ágost* személyében talált a negyvenes években hivatott ápolóra. Keze alól egész sereg képzett fametsző került ki. Köztük két nyomdász is kitüntette magát. Ezek egyike *Huszka Lajos*, a másik *Potemkin Alfonz* volt.

Huszka Lajos Farkasdon (Nyitra-m.) született 1826-ban, s mint szedőtanonc 1841-ben Trattner-Károlynál lépett a nyomdász-pályára. Főnöke, Károlyi István, észrevette a fiatal Huszkában a fametszés iránt érzett hajlamát és ügyességét, saját költségén kiképezte Riedelnél, kinek felügyelete alatt anyyira tökéletesítette magát Huszka, hogy Heckenast a később megindított *Üstökös* és *Vasárnapi Ujsághoz* szerződtette őt mint fametszőt és azóta állandóan e műág terén működik a fővárosban. Most, hogy az ábrák többnyire kemigrafiai uton készülnek és ezáltal a fametszéssel való foglalkozás teljesen elvesztette jövedelmezőségét, Huszka csendes visszavonultságban éli öreg napjait.

Riedel másik szedő-tanítványát, *Potemkin Alfonzt*, Bucsánszky Alajos képezte ki a fametszésben. Potemkin 1891. július hó 10-én hunyt el végelgyengülésben, élete 70-ik évében.

* * *

*Senefelder*¹ lángeszének szüleményét, a *könyomást*, feltalálása után nálunk is csakhamar kultiválták. 1806-ban lépett

¹ *Senefelder Alajos* 1771. nov. 6-án szül. Prágában; † 1834. febr. 26-án.

Senefelder Münchenben találmányával a nyilvánosság elé, s 1815-ben már Pesten is működik egy *Richter* nevű litográfus, még pedig elég szép sikerrel. Ezután hamar elszaporodtak emez új sokszorosító eljárás művelői hazánkban. Budán *Szakmáry József*, Pesten *Grimm Vincze*, *Szerelmey Miklós* és mások gyakorolják azt. Nagy-Szebenben 1822-ben *Bicz Mihály* (szül. 1787-ben, † 1866-ban) alapítja az első litográfiai intézetet, melyben *Barra Gábor* elsajátítja az új művészetet, hogy azt mint nyomdabérlő Kolozsvárt művelje. Ugyancsak abban az időben a kolozsvári ref. kollégiumi nyomda is rendezett be könyomdát. Egyéb helyeken is, mint Pozsony, Kassa, Szeged és más városokban korán gyakorolják és megkedvelik Senefelder nyomtató eljárását, melyet ugyan szintén a cenzura békóiba szorítottak, de azért aránylag mégis szépen haladt.

Kezünkbe akadt egy 1848-ban Emich Gusztáv kiadásában megjelent *Balatoni Album* című díszmű, mely Batthyány Lajos grófnak ajánlva, *Szerelmey Miklós* pesti »műkönyomdájából« került ki, s a Balaton vidékét mutatja be szépen sikerült kromolitográfiai tájképekben, míg a leíró rész ötvenhatvan oldalra terjedőleg tipográfiai uton van előállítva. E képek a hazai könyomtató művészet igen dicséretes előhaladt-ságáról tanuskodnak.

* * *

A grafikai műágak legfiatalabb hajtása, a *fényképészet*, szintén elég korán talált nálunk lelkes felkarolókra. Habár a daguerrotípiát¹ csak 1839-ben találták fel Franciaországban, már a negyvenes évek elején Magyarországon is ismeretessé lett a fényképészet.

¹ A daguerrotípiia feltalálója, *Daguerre Lajos*, született 1789. november 18-án, meghalt 1851. július 10-én Párisban.

Most hatvan esztendeje (1839. augusztus 19-én) történt, hogy Daguerre találmányát Párisban a tudományos akadémiában bemutatták — miután a francia állam azt előzőleg a feltalálótól vétel útján megváltotta — s *Arago Ferencz*, a híres fizikus, ezekkel az emlékezetes szavakkal adta át az új találmányt a nyilvánosságnak: »Franciaország adoptálta e találmányt és büszke arra, hogy azt az egész világnak ajándékképen átadhassa«.

Ez időben Nagy-Enyeden élt a híres tudós *Zeyk Dániel*, a ki nemcsak daguerrotipirozni tudott, a mihez a gépet is maga készítette, hanem az öreg Niepce Nikeforusnak¹ ugynevezett »photogalvanographie« eljárását is tanulmányozván, sikeres műveket állított elő ezen az uton Kolozsvárt, hová Nagy-Enyednek az oláhok által való felégetése után költözött. Míg Niepce és utána az angolok sikeres fotogalvanografiákat nem tudtak létrehozni, addig Zeyk Dániel tudott ily fotogalvanografiákat készíteni.

A negyvenes évek elején Nagy-Enyeden Zeyk Dánieltől *Budai Károly* jeles ékszerész és *Buda Elek* földbirtokos tanulták meg a Daguerre-féle eljárást.

A negyvenes évek közepén *Apor Károly* báró és *Kornis Zsigmond* gróf kezdtek a Daguerre-féle eljárással amatőrösködni és pedig nem csekély sikerrel. Az első, miután a rendes fényképészeti téren, különösen a »nagyítások«-ban tűnt fel, 1877-ben meghalt. A második, mint valóságos lángész, a ki Veress Ferencz mesterével dolgozván, a »jodbrom-ezüstemulzió«-ról már gondolkozott, meghalt 1854-ben.

Az ötvenes évek elején *Veress Ferencz* a »talbotypie« eljárását Budai Károlytól tanulta meg Kolozsvárt, mely eljárást Budai Bécsben tanulta meg. Ez időben Budapesten három különösen jeles fényképező létezett: Cavalki, Strelisky és Kramolin. Az első kettő eredetileg aranyműves-segéd, az utóbbi gyógyszerész volt. Elsőnek Cavalki sajátította el a daguerrotípiát két angoltól, kik 1843. tavaszán jöttek Pestre. Ő avatta be Streliskyt is, úgy hogy azután együtt hozattak gépet és folytatták tanulmányaikat.

Streliskyhez járt akkoriban egy Kramolin nevű gyógyszerész, ki szintén a daguerrotípiával foglalkozott és ki legelőször készített Magyarországon papírlemezket 1847-ben; később mint fényképész önállósította magát Bécsben.

Veress Ferencznek a nagyon kezdetleges Talbot-féle eljárást csakhamar annyira javítani sikerült, hogy a fényképészettel, mint kenyérkeresetével léphetett fel Kolozsvárt.

¹ *Niepce Nikefor*, a fotografálás művészetének feltalálója, született 1765. márczius 7-én Chalonsban, elhunyt 1833. augusztus 3-án.

Folytatjuk e rovatot azzal, a mivel tulajdonképen kezdeni kellett volna: a *papirgyártással*.

Mint tudjuk, hazánk már a XVI. és XVII-ik században szépen fejlődött papiriparral dicsekedett, míg a folyó évszázad első negyedében a géppapirgyártás nálunk is meghonosult. Az első ilyenmű angol mintára berendezett géppapir-gyárat 1827-ben állította fel a *Smith és Meynier* czég Fiumében; sok kedvezőtlen, visszás körülmény daczára a vállalat nagy virágzásnak indult és már a század közepén gyártmányaival a legtávolabbra eső tengerentüli helyeken is becsületet szerzett a magyar iparnak.

Kevéssel azután alakult a Beszterczebánya mellett levő Hermádon a *hermaneczi* papirgyár, szintén nagyobb szerű berendezéssel, a mely számot tevő faktorrá lett a hazai papirgyártás terén s már az e század közepe előtt rendezett hazai ipari kiállításokon elsőrangú kitüntetésekben részesült.

Ugyanebben az időben a *nagyszabolosi* és *másznikói* gyárak is berendezkedtek géppapir készítésére és kitűnő gyártmányaik fentartván régóta szerzett jó hírnevüket, tovább is nagy kelendőségnek örvendtek.

* * *

A *könyvkötés* mestersége szintén már igen korán virágzott Magyarhonban. A magyar könyvkötészet bölcsőjét, a mint a rendelkezésre álló adatokból megállapítani lehet, Pozsonyban, Nagyszombatban, Kolozsvárott, Brassóban, Gyulafejevárott és Debreczenben ringatták, a hol is a legrégibb keletű (XV. századból származó) bőrkötések készültek. A festett pergamentkötéseket még a mult században is nagy becsben tartották, úgy annyira, hogy a debreczeni ref. kollégiumban még mindig több, abban az időben remekelt mesterek kötéseit őrzik.

Szép hirre tettek szert Kolozsvártt *Lötsi Sámuel*, *Guttmann János*, *Tiltsch János* és mások, kik részint mint kompaktorok, részint mint könyvkiadók fejtettek ki nagy tevékenységet.

A könyvkötés egy rokonága, az *üzleti könyvek gyártása*, nálunk kezdetben lassan haladt. A harminczas években szegény diákok foglalkoztak a könyvek vonalozásával. A diákok

konkurrencsei gyanánt nemsokára a már lerombolt Újépületben levő tűzterek léptek föl, a kik a könyvek vonalozását üzletszerűen folytatták. Külön üzletet e célra *Schuller* nyitott Budapesten a Nyár utczában 1837-ben, mely műhely azonban csak kezdetlegesen volt felszerelve.

A negyvenes évek elején váratlanul fordulópont állott be a készítmódban. *Schnierer Károly*, nyug. hadnagy, ugyanis oly szerkezetű vonalzógép eszméjével foglalkozott, melynek segítségével a vonalozás az addiginál gyorsabban volna fogantatosítható. Eszméjét *Bachmayer József* asztalosmesterrel, a későbbi lipótvárosi előljáróval közölte, kinek a kifejtett eszme annyira megtetszett, hogy Schnierer benne lelkes munkatársra talált. Hosszas kísérletezés után végre sikerült a gépet megalkotni, mely az akkori időben egyedül állott a maga nemében és a legtökéletesebbnek ismerték el.

Schnierer ezután megalapította az első modern vonalzó-intézetet, mely örvendetes virágzásnak indult. Főtörökvése volt gépje számára fiatal erőket nevelni; első tanoncza *Vayda Frigyes*, a második pedig *Marnitz Frigyes* volt. Az intézet kereskedelmi ügyeinek vezetésére a Spitzer Gerzson czégnek könyvvezetőjét, *Posner Károly Lajost*,¹ sikerült megnyernie, a kinek néhány év múlva az egész intézetet át is adta. Ismeretes, hogy Posner kiváló üzleti tulajdonságai mellett ez az iparág mily nagy lendületnek indult Magyarországon. Schnierer gépei pedig külföldön is forgalomba jöttek, új irányt adva az üzleti könyvek gyártásának.

* * *

A könyvnyomtatásnak utolsó, azonban fontosságra elsőrangúnak mondható rokonága, a termékeinek életet adó forgalmi és közvetítő tényezőként szereplő *könyvkereskedői szakmában* — ha eltekintünk a Mátyás király korabeli Budának

¹ Lovag *Posner Károly Lajos*, budapesti nagyiparos, a hazai ipar fejlesztése terén hosszú időn át tanusított sikeres ügybuzgalmaért számos kitüntetésekben részesülve, 1887. december 7-én hunyt el élete 65-ik évében. Posner, mint egy nagy grafikai intézetnek tulajdonosa, szakmánk technikai előhaladására is elismerésre méltó befolyást gyakorolt, maradandó becsű emléket biztosítva ezzel magának a magyarhoni nyomdászat terén.

könyvkiadóitól — a törökvilág kíséretében járt zavaros idők megszűntével csupán csak a könyvkötőket látjuk tevékenykedni. Ezek voltak egyuttal kiadók is, kolportőrök is, kik portékájukat vásárról vásárra, községeket és uri kuriákat fölkeresve, terjesztették.

A folyóiratokra és egyéb irodalmi termékekre történt előfizetéseket is rendszeren vásárok alkalmával bonyolították le. Így egy 1797-ben Váczon megjelent prédikációs könyvben a következő figyelmeztetést olvassuk: »Tudósítás. A kik ezen Prédikázióknak 2-ik Darabjára előre-fizetni kívánnak, a jövő József-Napi Pesti vásárra elő-fizetéseket az-az: 25 garasokat vagy hozzám el-küldeni, vagy a' tudósításban említett előfizetéseket bé-szedő Uraknál bé-fizetni méltóztassanak.«

Lassan-lassan kifejlődött nálunk is a rendszeres könyvkereskedő-üzlet. Pozsonyban 1715-ben volt könyvesboltja *Kämpf Sándornak*, ki a bajorországi Schweinfurtból származott oda.

Budán is, Pesten is a múlt század közepe táján látjuk a könyvkereskedőket feltűnni. Így Pesten már a múlt század első felében fejtett ki szép tevékenységet *Mauss János Gellért* könyvkereskedő mint kiadó; *Köpf György* könyvárus 1769-ben a városi igazgatásban mint centum viratus vett részt, 1777-ben pedig külső tanácsosa lett (exterior senatus) Pest városának. Ugyanitt nyitott könyvesboltot 1768-ban *Weingandt János György*, mely üzletet később (1800-tól fogva) az Eggenberger-czég bírja.

A jelen század elején három nagy czég keletkezett egyszerre Pesten, ugymint a *Müller József, Kilián testvéreké* és *Hartleben Konrád Adolfé*. Utóbbi Mainzban született 1778-ban s Bécsből került hozzánk 1802-ben. Itt megnősült, nőül véve egy ó-budai gyógyszerész leányát, kinek hozományával birtokába jutott Ivanics budai könyves-üzletének, melyet aztán Pestre tett át. Miután itt összeszedte magát, 1847-ben megint visszament Bécsbe és ottan 1863-ban elhunyt.

Régi keletkezésű a mai *Wodianer F. és fiai* czég is, melyet 1795-ben *Leyrer József* alapított, kinek fia 1848-ban Lantossy-ra változtatta nevét.

1841-ben két nevezetes czég jött létre: *Geibel Károly Frigyes* és *Emich Gusztáv*. Míg azonban Geibel külföldi létre tiz-tizenöt évi ittlét után újra kiment Lipcsébe, addig az Emich-czég alapítása a legjobb hatással volt nemzeti irodalmunkra nézve.

Emich Gusztáv régi nemes család ivadéka. Elődei Boroszló környékén éltek, honnét Ausztriába származtak át. Apja, Emich Ferencz Farkas, szegény, de művelt ember, Bécsből Budára költözvén, itt megnősült, hozományul a Pascal-féle péküzletet kapta. Emich Gusztáv Pesten született 1814. november 3-án s szülői házában gondos neveltetésben részesült. Iskolái bevégeztével a könyvkereskedői pályára lépett. Tapasztalatai gyarapítására Bécsben, Lipcsében és Párisban segédkezett. Ezután visszatérve Pestre, 1841-ben önálló könyvkereskedést nyitott, s innentől fogva — mint Sennowitz Adolf írja — addig nem ismert széles kiterjedésű tevékenységet fejtett ki, mint könyvkiadó. 1842 től 1868-ig, midőn üzletét valamennyi ágával az *Athenaeum* részvénytársulata'nak átadta, nem kevesebb mint 663 művet adott ki 850 kötetben, melyből 629 magyar nyelvű volt, s így csak 34 mű esik a többi nyelvekre, u. m. 32 német, 1 latin és 1 franczia.

Legnagyobb érdemet szerezte Emich *Petőfi Sándor* műveinek kiadásával. Hogy mint lótt-futott eleintén Petőfi verses füzeteivel a hóna alatt könyvárústól könyvárúshoz, hasztalan kínálva nekik verseit, eléggé ismeretes. De bizony Petőfi verseire nem akadt kiadó, miglen Emich Gusztáv rá nem szánta magát azok kiadására. Ő már jól észlelhette, mily rohamosan emelkedik a költő hite és kedveltsége, tapasztalván azt Petőfinek egyes apróbb munkáinak kiadása által. Ambíciójának az a gondolat, hogy midőn Petőfi Sándor költeményeinek kiadójaként lép föl, egyszersmind az ő saját neve hírét örökíti meg, nem engedé őt habozni s megszerezte Petőfitől versei ama gyűjteményét, mely a költő 1842—1846-ik szerzeményeit foglalta magában. E kiadás Kozma Vazul nyomdájában¹ már 1847. márczius 15-ére elkészült és a könyv-

¹ E verskötet előállításánál mint szedők működtek: *Dobrowszky Máttyás* és *Verss József*, mint nyomó: *Pamperl Ede* (most a magyarországi nyom-

piaczon történt megjelenése irodalmi eseményt képezett. A lapok vetélkedtek a verskötet — mely a költő rézmetszetű arczképével volt ékesítve — elismerésében és dicséretében. Szerző és kiadó e szerint meg lehetett elégedve ez első teljes kiadás erkölcsi és anyagi eredményével, s létrejött köztük az alábbi szerződés, melyet irodalom-történeti fontosságánál fogva szószerint iktatunk ide:

Szerződés.

Alulírottak következő szerződésre léptünk:

1-ször. Én, Petőfi Sándor összes költeményeimet, melyeket Emich Gusztáv könyváros *1847-ben egy kötetben* kiadott s melly kiadásnak címlapja és tartalma ide mellékeltek, örökre eladtam, minek következtében a fentebbi kötet ezentúl az ő kizárólagos sajátja.

2-ször. Én, Emich Gusztáv mint kiadó fizetek a szerzőnek egyszer mindenkorra (semel pro semper) 1500 — mondd egy ezer öt száz — pengő forintot három egyenlő rátában és pedig a folyó 1847 ik évi június 27-én 500 — mondd öt száz, 1847-ik október 1-én 500 — mondd öt száz és 1847-ik november 20-án az utolsó 500 — mondd öt száz pengő forintot.

Id. Emich Gusztáv

3-szor. Én, Petőfi Sándor ezen szerződés következtében egyszer-smind kötelezem magamat az ezentúl irandó költeményeimet egyes kisebb darabokban, vagy kötetekben ki nem adni, hanem azokat összegyűjteni, míg egy olyan kötetet képeznek, mint ezen első nagy kötet (tudniillik nagy nyolczadrétben 35 ívet körülbelül) s ezen második folyamat nem másnak adni el, mint Emich Gusztáv kiadó

dász-egylet rokkantságélyét élvezi Aradon); mint szedőtanoncz: Wodianer Fülöp (utóbbit, a későbbi előkező fővárosi nyomdatulajdonost és könyvkiadót, e munka mellett szabadították fel segédnek).

könyvárosnak, az előre meghatározott díjért, egyszer mindenkorra (semel pro semper) 2000 mondd: kétezer pengő forintért.

Ezen szerződést két egyenlő példányban elkészítettük és saját aláírásunkkal s pecsétünkkel megerősítettük.

Kelt Pesten junius 26 1847.

Emich Gusztáv, könyvtáros.

Petőfi Sándor.

Áttérve Emich Gusztáv nyomdászati működésére, minthogy az már könyvünk tulajdonképeni keretén kívül esik, csak röviden foglalkozhatunk azzal. E szerint Emich az 1848. nyarán *Eisenfels Rudolf* által Pesten nyitott nyomdát 1850. szeptember 25-én vette meg s azt üzleti vállalkozásaival csakhamar a főváros egyik elsőrangú nyomda-intézetévé alakította át. Nyomdájának híre 1867-ben érte el tetőpontját, midőn a párisi világkiállítás számára készült Márk krónikája a magyarok viselt dolgairol című munkával lépett a nyilvánosság elé. A könyvsajton előállított színnyomásnak ezzel a remekével, mely a bécsi császári könyvtárban őrzött eredeti kézirat aranyban díszlő, tüzes festésű miniatürjeit híven adja vissza, Emich könyvkiadói és nyomdászati pályájának mintegy zárókövét rakta le, el nem enyésző hírnevet szerezve magának e nagyszerű kiadványával.

Az elismerés nem is maradt el. A párisi kiállításon e nagy munkát a legnagyobb kitüntetéssel, a grand prix-vel, jutalmazták, Magyarország királya pedig »emőkei« előnévvel a magyar nemességgel ruházta fel Emichet. 1868. október 1-én átadta kiterjedt üzleteit az *Athenaeum* részvénytársaságnak, hogy megrongált egészségét helyreállítsa és huszonhét éves fáradalmas munka után nyugalomban élvezhesse fáradozása bő gyümölcsseit, de — fájdalom — már késő volt. Egy régebben szerzett baj ágyba döntötte s 1869. április hó 3-án meghalt.

Nagy kihatással volt a Göttingából származó *Wigand Ottó* és *Károly Frigyes* testvéreknek megjelenése is serdülő irodalmunk fejlődésére. *Wigand Ottó* (meghalt 1870. október 10-én Lipcsdben) 1816-ban telepedett le Kassán mint könyvtáros, honnét 1827-ben Pestre helyezte át üzletét.

Kazinczynak barátsága nemes hatással volt a fiatal göttingai könyvárusra, a ki azonnal megszerette új hazáját és irodalmát, sőt annak csakhamar számot tevő tényezője is lett s rohamosan hódította meg magának az irodalmi körök és a nagy közönség rokonszenvét. És méltán, mert az első magyar lexikon, az *Esméretekek tára* kiadása, az akkori szerény viszonyok közt vakmerőség-számba ment. A fiatal német példát adott a magyar hazafiságból s a nemzeti ébredésnek ő volt irodalmi szócsöve. Számos kis és nagy munka hirdette tevékenységét; Széchenyi, Kisfaludy Sándor, Majláth János és sok mások munkái, köztük nem egy politikailag kompromittáló irat is. A cenzura nem is nézte jó szemmel ezt a »rebellis könyvkiadót«, a ki a legszigorúbb tilalom daczára elég vakmerő volt Lipcsében kinyomatni a Wesselényi Miklós *Bal-ítéletek* című könyvét (a címlapon »Bukarest 1833«) s azt be is csempészni, sőt azon túl is adni. Nem csodá tehát, ha az 1833. év egyik napján Wigand neszét vette, hogy ellene elfogatási parancs adatott ki. Üzletét rögtön átadva *Heckenast Gusztáv* sógorának, még az éjjel menekült s Lipcsében telepedett le.

A fiatal Heckenast az átvett üzletet épp oly erélylyel folytatta, mint elődje és nagy virágzásra is emelte. 1840 óta a vele társaságban levő Landerer nyomdájának kereskedelmi vezetését is magára vállalta, míg Landerer a nyomda technikai vezetését tartotta meg. 1848-ban Heckenast könyvkereskedését *Edelmann Károlynak* adta el, de a Wigandtól átvett kiadóüzlet kizárólag az övé maradt azontúl is. Ennek czége *Heckenast Gusztáv*, a nyomdái pedig *Landerer és Heckenast* volt.

Wigand Károly Frigyes előbb Sopronban, aztán Pozsonyban nyitott könyvkereskedést, utóbbi helyen nyomdát is állítva, mely maig is fennáll.

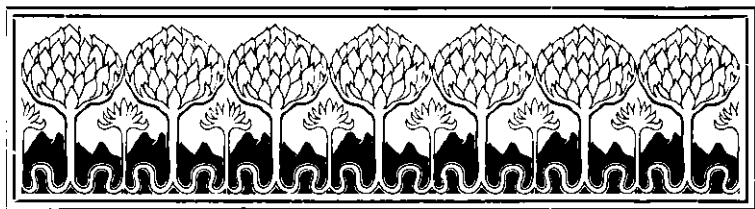
Említésreméltóbb könyvkereskedések és kiadóhivatalok létesültek még a század első felében: *Debreczenben* (1805-ben) *Csálthy György*; (1842-ben) *Telegdy K. Lajos*; *Kolozsvártn* (1835-ben) *Barra Gábor*; *Pozsonyban* (1831-ben) *Bucsánszky Alajos*, a mely czég 1847-ben Pestre telepedett át. Ugyanitt alapítottatott 1848-ban a Sz. István-társulat könyvkiadó vállalata is.

1848-ban Budapesten következő könyvkereskedő czégek léteztek: Bucsánszky Alajos, Edelman Károly, Eggenberger József, Emich Gusztáv, Geibel utóda (Grill), Heckenast Gusztáv, Kilian György, Lantossy József, Magyar Mihály, Müller József; végre a Trattner-Károlyi czég.

* * *

Munkánk ezzel elérte *első részének* befejezését. Befejezhetjük ezt itt már azért is, mert 1848-czal kezdik a modern alkotású gyorsajtókat lassan-lassan kiszorítani a még Gutenberg mesterrünktől ránk maradt kézi nyomtatósajtókat.

MÁSODIK RÉSZ.

1848—49 magyar nyomdászata.

Visszatekintés az előzményekre.

Munkánk első részének bevezető soraiban az általános helyzettel foglalkozó szemlénket ott hagytuk el, hogy végre a harminczas évek beköszöntésével szép reményekre jogosító fordulat állott be hazai közviszonyainkban.

E fordulat nem kis részben a külföldön végbement jelentős eseményekre vezethető vissza. A közvélemény ébredése folytán a szent-szövetség zsibbasztó ólomsúlya fokozatosan elveszté hatalmát; először is Franciaországban történt a szabadság szellemének megnyilatkozása az 1830-ban végbement júliusi forradalommal, midőn ugyanis a Bourbonokat elűzték és a liberálisabb gondolkozású Orleans-ház került a királyi trónusra. Ezt követte 1831-ben Lengyelországnak az oroszokkal való élet-halál küzdelme; végre futótűzszerűen látjuk terjedni a »fiatal Olaszország« propagandáját az olasz egység eszméjeért. Szóval, majd egész Európában kezdtek a népek felocsudni álomszerű csüggedésükből.

Ez események kölcsönhatása alatt hazánk szabadelvű elemei is újabb erőt és lelki bátoriséget nyertek a bécsi kormány és

aulikus (meghunyáskodó) híveinek alkotmányellenes intézkedéseivel szemben kifejtendő védelmi harczra. Már az 1825-re behívott országgyűlésen, de még inkább az 1832—36-iki diétán látjuk *Széchenyi István* korszakalkotó személye körül csoportosulni ama hazafiak sorát, kik karöltve a »legnagyobb magyarral« újra rakják le Magyarország ezeréves életalapját. Az 1832—36-iki országgyűlésnek egyik jellemző vonása volt az alsó tábla harcza a cenzura megszüntetése érdekében. Erre a diétára a vármegyék már követi utasításaikba foglalták a sajtó szabadságának sürgetését. De mindhiába, megakadt bíz az eziránt hozott javaslat a főrendek csökönyösségén, kik egyszerűen megtagadták az ahhoz való hozzájárulást.

Az első kísérlet tehát meddő eredménynyel járt, a mi azonban *Kossuth Lajost* nem gátolta abban, hogy a tettek terére lépjen. Ekkor adja ki az általunk már említett *Országos Tudósításokat*, mely irott ujságot az országgyűlés berekesztésével a szintén így előállított *Törvényhatósági Tudósítások* követte. Midőn azután az abszolutisztikus hatalom erőszakoskodni kezdett és Kossuthot merész vállalkozása miatt elítéltette, az elkeseredés oly általánossá lőn, hogy végre Bécsben is belátták a cenzura enyhítésének szükséges voltát. Megengedték a hirlapoknak, hogy az országgyűlésekről terjedelmesebb tudósításokat közölhessenek s utasításul adták a cenzoroknak, hogy a szerkesztőkkel szemben szelidebb eljárást tanusítsanak. Nagyon ravasz intézkedése volt ez a kormánynak, mely a jóakarat színében tündökölt ugyan, valósággal pedig csak az volt a czélja, hogy a teljes sajtószabadság további sürgetését megakadályozza. És e számítás teljes mértékben sikerült. A rendek, látván, hogy a sajtó most már szabadabban mozoghat, elejtették a sokszor sürgetett sajtószabadság ügyét, s midőn 1840-ben a cenzura enyhébb szervezetet nyert, az elégtelenség oszladozni kezdett s úgy látszott, hogy legalább e kérdésben a béke a kormány és a rendek között helyreállt.

Időszaki sajtónk a szigorú cenzura miatt egész 1840-ig nagyon kezdetleges állapotban volt. Folyton az úttörés jellege látszott meg rajta, alig haladt valamennyire. Hirlapjaink csak anyagot kölcsönöztek a külföld, különösen a fejlett francia

és angol hirlapirodalomból, de nem irányt és szellemet, ezért voltak oly száraz tartalmúak lapjaink. Hirlapszerkesztőink még nem tudták megválasztani az anyagot, melyből az ujságnak tájékozódnia kell, összeszedtek mindent válogatás nélkül, hogy a szükséges mennyiség meglegyen, a minőségre nem sok figyelemmel voltak. Nem is találunk hirlapjainkban egyebet hírek csoportosításánál. Ügynevezett politikai lapjainkban nincs politikai kérdés megvitatva, semmi politikai eszme fejtegetve.

1801 és 1830 közt a lapok általában hetenkint kétszer jelentek meg és alakjuk is, mely a mult században a magyar lapoknál többnyire nyolczadrét volt, a politikaiaknál kis negyed-rétre változott át. 1801-ben volt négy magyar, három német, egy latin, összesen nyolcz; 1830-ban már tíz magyar, kilencz német, három szláv, egy latin, összesen 23 lapunk. 1840-ben a magyar hirlapok száma meg már 26 volt.

1841. január 2-án indította meg Landerer Lajos *Kossuth* szerkesztése mellett a *Pesti Hirlapot*. E lap korszakot alkotott a magyar hirlapirodalomban; a szerkesztő népszerű egyénisége, még inkább pedig élénk, páratlan irálya, mely utóbbi éppen úgy értette az érzelmeket feltüzelni, mint a szárazabb vitatkozásokat is vonzó módon az olvasók elé adni: e körülményeknek tulajdonítható, hogy e lap nálunk addig szokatlan elterjedést és kedveltséget szerzett magának. Rövid idő alatt ötezernél több példányban kelt el, s nemcsak tükre, hanem fő mozgatója is lett a szabadelvű nemzeti törekvéseknek. Egy év mulva Kossuth lemondott a szerkesztésről, s 1844 közepétől *Szalay László* alatt, ki nem bírván oly népszerűséggel, az előfizetők száma ötszázra apadt; egy évvel később azonban, *Csengery Antal* szerkesztése mellett, megint ötezerre emelkedett.

A *Pesti Hirlap* eleinte hetenkint kétszer, később (1845-től) négyszer jelent meg. Alakja ívrét volt, három-három hasábra osztva, számszerint két ívnyi terjedelemben, melyhez ritkán még külön félív hirdetés volt csatolva.

A technikai kiállításra nézve *Szabó Dezső* szaktársunk egyik idevágó dolgozatában a következőket mondja: Mig a mult század végén s e század elején megjelent hirlapok és folyó-

iratok, az akkori körülményekhez képest, meglehetősen technikai beosztással bírnak, addig — elég csodálatos — a negyvenes évek egyes nagyobb alakú politikai lapjai e tekintetben a lehető legprimitívebbek. Ilyen a többi között a Landerer és Heckenast nyomdájában hetenkint négyszer megjelent *Pester Zeitung* (kettős finom hasábléniakkal!), melyhez képest a *Magyar Hirmondó* remek munka volt.

Kossuth lapjának ellenlábas a konzervatív *Világ* volt. A közvélemény Kossuth-tal tartott s kivéven a *Méhes Sámuel* által szerkesztett *Erdélyi Hiradót*, a többi összes lapokat gyanus szemmel tekintette. A magyar hírlapirodalom első virágzását ekkor érte el.

Párhuzamos föllendülést mutat a lapokkal a könyvirodalom is. Míg a XVIII. század utolsó három évtizedében csak harmincz-negyven magyar könyv jelent meg évenként, addig 1801—30-ig azok száma évente 80—100-ra tehető vagyis, hogy majdnem háromezer magyar nyelvű nyomtatvány látott napvilágot jelen századunk első harmincz esztendejében, azonkívül még 500 latin, 300 német és 22 szláv nyelvű. Még hatalmasabb arányokat vett a hazai könyvnyomtató-sajtó produkciója 1831-től 1847-ig, mely időközben négyezer magyar nyelvű, az idegen nyelvűekkel együtt pedig hétezer nyomtatvány jött forgalomba Magyarországon.

A nyomdászatnak e rendkívüli emelkedését azonban csak a nemzetnek a százados tespedtségéből való föleszmélése tette lehetővé; a népnek valamennyi rendje és kasztja öntudatára ébredt a benne élő őserőnek és vállvetett egyetértésben iparkodott az elődei mulasztásait kulturális fejlődésünk terén helyreépíteni. Kiinduló pontja volt e nagyratörékvésnek a *Magyar Tudományos Akadémiának* 1831-ben történt létrejötte. Örökké el nem enyésző fénynyel fog honi évtapjainkon ragyogni az a momentum, midőn a fiatal *gróf Széchenyi István* délczeg huszártiszti uniformisban az 1825-iki pozsonyi országgyűlés alsó házában, a Tekintetes Karok és Rendek (a nyilvános üléseket az akkori rend és szokás szerint előkészítő) kerületi gyűlésében, november 3-án felállott s engedelmet kért, hogy szólhasson a tárggyhoz, mely az Akadémia létrehozása

körül folyt, ezeket mondva: »Nekem (a főrendnek) e helyen (a követek kerületi gyűlésében) szavam ugyan nincs, de ha oly intézet állittatik, mely a magyar nyelvet kifejti, s azzal segíti nemzetünk magyarrá tételét: birtokaim egy esztendei jövedelmét áldozom reá«. Széchenyi nem mondotta mennyi az, de barátai, kik vagyonát ismerték, 60.000 pengő forintban állapították azt meg s ez összeg lett tényleg az első alapító alapítványa.

A lelkes példa gyűjtött és midőn az 1827. évi XI. törvény-cikkben letéve lőn az alapítás köve, az Akadémia alapja 250.000 forintra volt kiegészítve, 1831. február 14-én pedig már megnyílt első rendes nagygyűlése.

Hazai közművelődésünk egy másik kiváló tényezője, a *Magyar Nemzeti Múzeum*, szintén gyarapodott abban az időben a Jankovich Miklós nagyhírű gyűjteményével, melyben száz-ezernél több nyomtatvány, kétszáz kódex, hatezer okirat, háromezer érem és több ezer magyar műipari vagy történeti becsű régiség volt, s melyet a nemzet vásárolt meg 125.000 forintért a muzeum számára.

1836-ban alakították meg a *Kisfaludy-Társaságot*, különben az üllői-uti Köztelken székelő *Országos Gazdasági Egyesületet* is, mely társulatok a maguk érdekkörükben intenzív tevékenységnek voltak kezdeményezői.

A közoktatás terén szintén tért kezdett foglalni a nemzeti irány. 1830-ig latin volt a felsőbb oktatás, ettől fogva magyarul is kezdtek tanítani, 1833-ban már teljesen megmagyarosodott a tanítás-rendszer. Az 1835. évben léptették életbe a szabályszerű rajztanítást, 1845 óta pedig a tornázást is rendszerezítették. 1844-ben jött létre a József-ipartanoda, a mai politechnikum. Humánus intézetek, mint árvaházak, vakok és siket-némák oktatása, szintén buzgón felkaroltattak.

Ugyanekkor kezdték az orvosok és természettudósok évi gyűléseiket rendszeresíteni. Ily gyűlések tartattak 1841-től felváltva minden évben vagy Pesten vagy valamely vidéki központon egészen 1847-ig. Ez évtől fogva szüneteltek egészen 1863-ig, mely évben újra feléledtek e gyűlésezések.

Az iménti szellemi újjászületéssel karöltve járt a nép széles

rétegeinek kenyeret és munkát adó ipar és kereskedelemnek nemzeti alapokra való fektetése, illetve a külföld gyámkodása alól való felszabadítása. E téren is Budapest képezte a tevékenység forráspontját. Az ez iránti fejlődési proceszusnak hatalmas lökést adott az a rettenetes elemi csapás, mely a fővárost, nevezetesen Pest városát érte. Értjük az 1838. évi árvizveszedelmet, mely márczius 13-ika és 17-ike közt pusztította a testvérvárosokat, gonoszabbul talán, mint a török. 4251 lakott ház volt Pesten, melyek közül az ár által 2231 egészen összeomlott, 837 jelentékeny és 1164 csekélyebb károkat szenvedett. Budán az alsóváros 762 háza közül csak 91 maradt sértetlen, 367 tökéletesen elpusztult s a többi többé-kevésbé megkárosodott. Pesten a házakban tett kárt egymagát, az akkor oly szerény árak mellett is 10,500.742 pengőforintra becsülték. A katasztrófa által keltett megdöbbenés világszerte igen hatalmas volt s az ennek megfelelő áldozatkész segély nem is késett mindenfelől nyilatkozni. De első sorban mégis csak a két város ifjonti rugalmassága volt, mi azok újjászületését oly bámulatos gyorsá, amerikai viszonyok szerint is ritkának becsülendővé tette. Szebben és tekintélyesebben magasult ki az új Budapest multjának romjaiból.

Az iparnak éltető eleme, a hitelügy és kereskedelem, a közlekedési erek megnyitása, már e megrendítő csapás előtt hajtott szép rügyeket, *gróf Széchenyi Istvánnak* ezen a téren kifejtett fáradhatlan munkássága folytán. Létrejött a dunai gőzhajózás, a folyón le egészen a Balkánig. 1835-ben épült az óbudai téli kikötő. 1836-ban megalakultak a vasútépítő-társaságok, melyek azonban csak a negyvenes években birtak eredményeket felmutatni, a mennyiben az első hazai vasút, Budapestről Vácra, csak 1846. július 15-én nyílt meg; 1847. szeptember 1-én pedig a budapest—szolnoki vonalrész jött forgalomba.

A pénzforrások és kereskedelem két főtényezője dolgában, nevezetesen a bankok és takarékpénztárak ügyében, 1839-ben jelent meg a felejthetlen emlékü *Fáy András* szózata: »Terve a Pestmegyei köznép számára felállítandó takarékpénztárnak« cím alatt. Szava nem hangzott el eredmény nélkül az or-

szágban. 1841-től fogva 1848-ig összesen 33 takarékpénztár és két bank állítottatott fel Magyarországon, mely pénzügyintézetek 1847-ig tizenegymillió forint betétet birtak.

Az ilyformán kellőképen megtört talajon megindult aztán *Kossuth Lajosnak* és nagynevű társainak: *gróf Batthyány Lajos, báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Deák Ferencz, Gorove István, Nyáry Pál, Trefort Ágoston* és másoknak iparteremtő munkája. 1842-ben létrejött az *iparegyesület* és ezzel kezdetét vette a rendszeres agitáció a hazai ipartermékek felkarolása érdekében. Nagyszabású iparvállalatok keletkeztek; így a hengermalom, selyemfinomítók, dohánygyárak stb., stb. A közönség érdeklődésének fölkeltésére azonban legalkalmasabbnak bizonyult a kiállítások rendezése; ilyeneket hármát-négyet rendeztek a negyvenes évek folyamán egymásután Pesten, egy-kettőt pedig a vidéken. Mindezeknek a mozgalmaknak *Kossuth* volt a lelke. Ő adott irányt a felmerülő eszméknek; programmszerű hatással voltak e tekintetben az első iparkiállítás berekesztésével, a díjak kiosztása alkalmával mondott gyönyörű beszédének eme befejező mondatai:

Vannak igen is, tisztelt gyülekezet, a műipar felvirágzásának oly kellékei, melyeket más nem adhat, mint a törvényhozás, mint a kormány; de vannak olyanok is, miket sem kormány, sem törvényhozás nem adhat, hanem csak mi magunk, a közméltánylat, a közrészvétel. A hol a nemzet egyénileg át van hatva azon érzettől, hogy ma már a béke szintoly hatalom, mint boldogtalanabb időben a harcz vala és át van hatva azon érzettől, hogy egy oly nép, melynek műipara nincs, tehát idegen szorgalomnak adózik, valódiságban szabad nem is lehet, s legyen bár óriás, mégis koldus, mert csak félkarú; a mely nemzet ezt érzi s ez érzetben ápolva fordul a honi műipar művei felé, ott, ha a törvényhozás gondjainak netalán balviszonyok útját állanak is, az óriásnak hiányzó félkarja mégis megnőhet; de a hol a nemzetben az ápoló részvétel hiányzik: ott a kormány és törvényhozás hiába hozná a legislegbölcsebb törvényeket, mert a műipar nem nőhet, miként a gomba nő.

Egy szóom van a közönséghez, melyet óhajtanék, hogy mindenkinek füleiben csengjen, valahányszor egy iparműczikket vennie kell, s ez a szó az, hogy a mit nekünk a honi műipar nyújthat, azt idegentől venni, valóságos önlonunk elleni bűn. Ismeretes a tisztelt egyesület

előtt a híres Franklinnak ama mondása, miszerint honának fiai és leányai abba helyezik büszkeségüket, hogy kopott, foltos ruhában járjanak, míg maguk lesznek képesek maguknak újat készíteni. Nálunk ily lemondásra, ily rezignációra nincs szükség; hogy nincsen, azt mutatá az iparműkiállítás, mutatja ez ünnepély; nekünk csak a külföldiesség hypochondriájából kell kivetköznünk és követnünk azon magas példát, melyet a honban már sok jelesek, különösen azon magasztos honleány is adott, ki elnökünk napjait boldogítja.¹ Azért hát, tisztelt gyülekezet, tűzzük ki magunknak ezt egyenként és összesen feladatul: méltányoljuk és védjük a honi műipart egyenként is, emlékezzünk meg, hogy minden garast, melyet külföldi szorgalomnak nyújtunk akkor, mikor vele honit jutalmazhatnánk, valódi megcsontítása a nemzet tőkéjének, melynek egy részben minden honpolgár rakományosa.

1844-ben vette kezdetét ama hatalmas iparpártolási mozgalom, melyet történetünkben *védegylet* elnevezés alatt ismerünk. E nagyszerű szövetkezet Budapesten székel és kiterjesztette főkegyesületei révén eszméit az egész országra; a kormánynak pedig annyira kellemetlen volt, hogy a cenzura még a *védegylet* szónak kinyomatását is megtiltotta a hírlapoknak. Persze, mindhiába! Az egyesület épp oly hazafias, mint közhasznú intenczióit rendkívül lelkesedéssel fogadta a nép. S ez természetes is volt, mert a védegylet vezérfőfiai, élükön Kossuth Lajossal, ritka szabadelvű alapon kívánták programukat megvalósítani.

Egy 1846-ban, a védegylet által kiadott körlevélben ez iránt a következőket olvassuk:

Munkásságunk a jövő évben főkép két tárgyra leend irányozva.

Egyik a műiparos-termelés szaporítása, s a műiparos törekvéseknek pénzerővel gyámolítása.

Másik a hazai műipar-cikkek kelendőségének előmozdítása. Mindkettőre nézve többszöri alkalmunk leend a vidéki osztályokkal értekezni, jelenleg főbb vonásait érintjük a nagyszerű tervezeteknek, melyeknek kivitelén dolgozunk.

A mi a műiparos-termelés szaporítását illeti: a műipar állapotja ekkorig Európában két bajban szenved, mely ha nem orvosoltatik, Európa jövődjét megrázkódtatással fenyegeti. Egyik baj az, hogy

¹ Gróf Batthyány Lajosné.

a műipar és földmívelés nincs egymással kellő viszonyba hozva; a földmives azon értékesítésben, melyre nyerstermékének ára a gyártás által emeltetik, nem osztozik; sőt a gyárnok természetesen azon törekszik, hogy a nyerstermékét minél olcsóbban vegye a földmívelőtől s a gyártmányt minél jobban adhassa el a földmívelőnek. Használ

1848. évi könyvomat hasonmása.

ugyan a virágzó műipar a földmívelésnek, mert vásárt, piacot nyújt s vevőül szolgál neki; de az árra nézve a két osztálynak érdeke egymással nincs kellő viszonyosságban. S ha egyik osztály érdeke a másik felett túlsúlyllyal bír, mint Angliában a földbirtoké, rázkódásokat idéz elő, minők a gabna-törvényi izgalmak Angliában. Másik baj az, hogy a gyáripari nyeréség egyes gyárvállalkozók javára szolgál,

míg a proletáriusok, a gyármunkások seregének sorsa máról holnapra sincs biztosítva, keresete és jóléte nehéz munkájával arányban nem áll, elégedett tehát nem lehet, mert a gyárvállalatnak az ő munkájával előidézett nyereségében nem részesül. Innen egy harcias állapot fejlett ki a munkás kezek és a pénztőke között, mely Európát elláthatlan bonyolodásokba keverheti.

Ilyen példákkal szemünk előtt azon kell lennünk, hogy nemzeti indusztriánk a jövődőnek ezer bajaitól ment legyen. Mert a hazafinak nemcsak a jelent kell szeretnie, hanem szeretnie kell azon hazát is, mely lesz, midőn mi többé nem leszünk. S mi e tekintetben némileg szerencsésebbek is vagyunk, mint más nemzetek, mert mások példáján okulhatunk, s könnyebb új dolgot jól alkotni, mint régi rosztat orvosolni.

Mi tehát oly gyárvállalatok létrehozásával szándékozunk a produkció növelését előmozdítani, melyeknek nyereségében a termesző, kinek termeszménye ott feldolgoztatik, s a gyármunkás, ki munkájával ezen nyersterméket értékesíteni segíté: aránylag szintűgy részesüljön, mint a tőkepénzes, ki pénzét fekteté a gyárvállalatba.

A dolog alapelvei röviden a következők. Megállapodván abban, hogy egy bizonyos vidék minő nemére a gyáriparnak nyújt, egyéb kellékek mellett, elegendő nyers anyagot, megtétetik a számvetés, mennyi pénz kell a gyáráépületre, gyárfelszerelésre s azon forgalomra, mely a következő második alapelv mellett szükséges. Ez összeszeretvén, ezen tőkepénz tulajdonosai részvényeik után a vállalat tiszta nyereségében osztoznak, de csak osztoznak, nem egyedül kapják azt. Sőt inkább második alapelvül állittatik fel, hogy azon mezei gazdák, kik időnkint a gyár minőségének megfelelő nyersterményeiket a gyárnak eladják, termeszményük alku szerinti árának kétharmadát, vagy háromnegyedét előlegezésül, vagy körülmény szerint egészen is, nyomban kikapják ugyan, de azért a gyárnak eladott termeszményük egész árával azon évben szintűgy részvényeseknek tekintetnek, s a mi nyereséget nyújtand az évi mérleg, abban arány szerint részesülnek. A gyártás általi értékesítésnek haszna tehát a földművelőre is közvetlen kiterjed. Harmadik tényezője a gyárvállalati nyereségnek a gyármunkás, ki a vállalatához sem pénzzel, sem termeszménynyel nem járulhat ugyan, de járul munkájával. Ez is oly becses, mint a két első, tehát ezt is kapitalizálni kell. Munkájának bére kifizettetik, de azon munkának értéke szintűgy részvénynek tekintetik, melynek aránya szerint a mérleg nyereségében osztozik.¹

¹ *Gelléri Mór*: Ötven év a magyar ipar történetéből. Budapest, 1892.

Ezután a körlevél körülményes, számadatokkal kidolgozott üzemtervét közli az ily alapon működő gyári vállalatoknak, melyek mérlegében a közreműködő munkásoknak is jut megfelelő rész az elért tiszta haszonból. Azt hiszszük, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az ilyen ideális, a valódi demokrácia elvéből meritett eszmék s az azokban nyilvánuló meleg rokonszenv a munkások mostoha sorsa iránt, képezik kulcsát annak a tüneményszerű nagy tiszteletnek s önfeláldozó ragaszkodásnak, melyeknek a magyar honi ipari munkások, vetélkedve a földműves néppel, oly számtalan tanujelét adták Kossuth személye iránt, midőn ez hatalmas szózatát hallatta a szorongatott haza és szabadság ügyének megvédelmezése érdekében.

Ez volt rövid vonásokban hazánk állapota az 1848. év küszöbén, mint oly államé, mely komolyan törekedett a multnak hosszas mulasztásait helyrehozni és mind közgazdasági, mind kulturális tekintetben a haladásnak oly biztosítékait birta felmutatni, melyek a legvérmesebb reményekre jogosítottak, midőn hirtelen elborulván a politika ege s százados fátuma újra kényszeríté a magyar nemzetet a békés fejlődés útjáról letérni és minden erejét a rákényszerített önvédelmi harcz szolgálatába állítani, azzal ismét hosszú időre megszakítva életének természetes folyását.

Márczius tizenötödike.

Nagy érdeklődéssel kísérte az ország közvéleménye az 1847. november 11-én Pozsonyban megnyílt országgyűlés tárgyalásait. Messze kiható reformtörekvések képezték annak munkaprogramját, melyet az ellenzék megbízásából *Deák Ferencz* állított össze a következő pontozatokban: A parlamentárizmus kibővítése s a kormány felelősségének megállapítása; alkotmányos biztosítéknak s a nemzet további kifejlődésére szükségesnek tekintetik a czélszerű törvényekkel körülírt sajtószabadság; továbbá a vallási szabadság kérdéseinek rendezése. A legsürgősebben megoldandó kérdések egyikének ismeri a közterhekben való osztakozást, valamint ezzel kapcsolatban a

törvény előtti egyenlőséget, a honpolgárok nem-nemes osztályainak úgy törvényhozási, mint helyhatósági jogokban való valóságos részesítését s végül a hazai ipar és kereskedelem megvédését, illetve előremozdítását. Mint tudjuk, e program minden pontja megvalósult az 1848. április 11-én szentesített törvényekben.

Az országgyűlés kedvező auspicziumok közt nyílt meg, a mennyiben *Ferdinánd* király hazánk nyelvén válaszolt az előtte megjelent országgyűlési tagoknak, a mi háromszáz esztendő óta először történt a királyi trónusról.

Ámde a külföldi események rohamosan fejlődtek. A vihar 1848. február 22-én Párisban tört ki legelőször és kétszer huszonnégy óra alatt a monarchikus Franciaországból köztársaság lett. A forradalom fergetege aztán csakhamar végigzúgott a kontinensen, Olaszországon, Berlingen, Brüsszelen, Svájczon át Bécsbe és Prágába csapott s a márcziusi szellő mindenfelé a szabadság zászlóit lengette.

Pozsonyban márczius 3-án tartá Kossuth az alsótáblán híres beszédét, melyben a bécsi politikát e szavakkal jellemezte: »Mi rajtunk egy fojtó gőznek nehéz átka ül, a bécsi rendszer csontkamarájából sorvasztó szél fú ránk, mely idegeinket megmerevíti s lelkünk röptére zsibbasztólag hat.« Majd alkotmányt kívánt az osztrák örökös tartományok részére is, mert »büro és bajonet — úgymond — nyomorú kapocs«. Végül pedig felelős miniszteriumot követelt Kossuth.

Az országgyűlési fiatalság — a lelkes beszéd hatása alatt — még aznap négyszáz aláírással az országgyűléshez kérvényt nyújtott be, melyben a sajtószabadság behozatalát sürgette.

Tíz nappal később kitört a bécsi forradalom, mely véget vetett Metternich kormányának. A történettudósok egybehangzó ítélete szerint Kossuth márczius 3-iki villanyvarázsú beszédének nagy része volt ez esemény bekövetkeztére.

Ritka mozgalmas élet uralgott abban az időben a vénhedt Pozsony falai között. Az országgyűlés és annak eleven szócsövei, a jurátusok,¹ vagyis az országgyűlési fiatalság, kar-

¹ Minden országgyűlési követnek két-három fiatal joghallgató kísérője — jurátus — volt. kik irodai teendők végzésével voltak megbízva.

dosan és nemzeti öltözetben járva-keelve, forrongásba hozták még a jámborlelkű pozsonyiakat is. Érdekes tudni, mint viselkedtek a mi öregeink e rendkívüli időben. Így a Landerer és Heckenast kiadásában, ezek pozsonyi üzletében megjelenő *Budapesti Híradó* című lapnál kettős személyzet, éjjeli és nappali, volt alkalmazva, minthogy az országgyűlési tárgyalások sokszor késő estig eltartottak. *Szentkirályi Márton*¹ szaktársunk tehát, csak hogy nappal jelen lehessen az ország-házban lefolyó vitáknál, az éjjeli személyzet tördelői állását vállalta magára. Ugyancsak az éjjeli személyzethez osztatta be magát hasonló okból e lapnál *Kovács Mihály*, jelenleg a rozsnyói nyomdának tulajdonosa. *Wodianer Fülöp*, ki 1899. január hóban húnyt el 79 éves korában, mint Budapest egyik legelőkelőbb könyvkiadója és nyomdatulajdonosa, ebben az időben a Schmid-féle nyomdában működött mint szedő az országgyűlési diarium, vagyis napló előállításánál; ezt a munkát is este végezték a szedők és nappal rendszeren a törvényhozás csarnokát keresték föl. E magukban véve csekélynek látszó vonások mindarról tanuskodnak, hogy az izzóvá vált politikai helyzet mily élénk benyomással volt a köznépre, a munkás-osztályra is. Az izgalom, az érdeklődés a szabadság ügyének miként történő fordulata iránt elfogta a kedélyeket, mindenki szinte át volt hatva attól az ösztönszerű érzettől, hogy nagy, világrendítő események bekövetkezése előtt áll a nemzet.

És ezek az események rohamosan fejlődtek.

Az öntudatra ébredt korszellem fuvallata keresztülszáguldozta egész Európát és csakhamar elérte az ország sz.vét, Budapestet is. Itt rendkívül feszült figyelemmel kísérte a nép a Pozsonyban lefolyó országgyűlési küzdelmeket; mohón várták a naponként estefelé a pozsonyi gőzhajóval érkező legújabb tudósításokat és midőn kitudódott, hogy a főrendek Kossuth Lajosnak márczius 3-án tett felirati javaslatát a független parlamenti kormány ügyében kitérőleg fogadták, az

¹ *Szentkirályi Márton* jó emlékb. álló kollegánk 1895-ben húnyt el Ujpesten, élete 67-ik évében, miután 1891-ben hivatásának ötvenéves jubileumát ülte és élete végén a magyarországi nyomdász-egyesületnek rokkant-ségélyét élvezte.

elkeseredés ez újabb huzavona fölött le nem írható mérveket öltött. Az izgatottságot még inkább szitották a napi sajtó heves kifakadásai s az év eleje óta fokozott tevékenységet kifejtő két ellenzéki klub.

Utóbbiak közül az ifjúságé volt az agilisabb; ennek élén a »tizek« társasága állott, melyet viszont a következők képeztek: *Petőfi Sándor, Jókai Mór, Tompa Mihály, Kerényi Frigyes, Pálffy Albert, Lisznyay Kálmán, Bérczy Károly, Pákh Albert, Obernyik Károly* és *Degré Alajos*. Iránytadó szerepet játszottak e klubban azonban más írók és művészek, valamint az egyetemi fiatalság vezérei is. Ennek a társaságnak az uri-utczai Pilvax-féle kávéház (a jelenlegi Schöja-kávéház a Koronaherczeg-utczában) volt összejövetei helyisége. A kávéház sötétes háttérében jobbra, közel a szögletfalhoz, egy nagyobb gömbölyű faasztal állott, körülötte nyolcz-tíz székkal. Ez az asztal képezte középpontját a Pilvaxbeli összejöveteleknek. Nem egy eszme, nem egy reformjavaslat, mely később, a mozgalmas időkben testté vált, ebben a kávéházban: a kerek asztalnál született. Mint szivból a vérkeringés, innen indult ki akkoron csaknem minden hazafias mozgalom. Mint akkoriban találóan mondták, ez volt a »közvélemény asztala«.¹

Egy másik középpontja a közvéleménynek az Uri- és a Zsibárus-utca sarokházában székelő Ellenzéki Körben kristályosodott ki. Első elnöke *Batthyány Lajos* gróf volt és inkább a középosztálynak szolgált találkozóhelyül. Itt találjuk *Klauzál Gábort, Nyáry Pált* és egyéb hangadó személyeket. Mindkét klub különben folytonos összeköttetésben állott egymással.

Márczius 14-én délután 2 órára hívott össze a két kör egy közösen megállapított népgyűlést az Ellenzéki Kör nagytermébe, hogy egy, az országgyűléshez intézendő petícióban sürgessék a közvélemény kívánságainak teljesítését. E kívánságokat abba az ismeretes tizenkét pontba foglalták össze, melyek másnap, márczius 15-én, a szabad sajtónak első termékét képezték. A gyűlés hangulata nagyon szenvedélyes

¹ *Gracza György*: 1848. márczius 15.

volt s csak Klauzál Gábor higgadt föllépése birta a háborgó fiatalságot féken tartani elhamarkodott cselekedetekkel szemben.

A gyűlés berekesztése után a zajongó ifjúság azután visszavonult rendes gyülekezőhelyére, a Pilvax-kávéházba, hogy ott a további teendőkről tanakodjon. Itt érte az egybegyűlteket a futó tűzként terjedő hír, hogy Bécsben az előtte való napon, 13-án, kiűtött a forradalom és hogy Metternich, a gyűlölt kancellár, menekülni volt kénytelen. A riasztó hirt a pozsonyi hajó hozta magával.

A bécsi hír meghozta márczius 15-ét!

Petőfi és társai nyomban, még az éj folyamán, megtették intézkedéseiket a következő napra nézve s valószínűleg beavatták terveikbe Landerer Lajos nyomdatulajdonost is, a mire azért is következtethetni, mert a nyomdát az események éppenséggel nem lepték meg.

Ilyen előzmények után virradt fel márczius 15-ike, egy szerdai napon, komoran, hóval vegyes esővel. Az éppen nem kedvező időjárás daczára a Belváros utczáin már korán reggel nagy élénkség mutatkozott. A Bécsből jött váratlan hír mozgósította az utcákat. A fiatalság vezérei megbeszélés szerint intézték a mozgalmat, melynek bevallott végczélját a már említett tizenkét pontnak és a Petőfi által még csak 13-án írott *Talpra magyar!* kezdetű költeménynek, a cenzura előleges beleegyezése nélkül történt kinyomtatása képezte.

Mielőtt e két nyomtatványnak a Landerer és Heckenast-üzlethez történt előállítását az általunk szerzett adatok alapján elmondanók, átengedjük az elbeszélés elsőségét Ács Mihály szaktársunknak, mint a ki kora ifjúságától e nyomdaintézet személyzete körében mozgott és így mindenesetre elég illetékes volt e történeti nevezetességű aktus leírására. Ez volt különben felejthetetlen emlékű Ács kollegánknak egyik legutolsó irodalmi terméke, a miért a kegyelet érzete is ösztökél bennünket e leírásnak e helyen való közlésére s így jelent az meg a *Vasárnapi Ujság* 1896. márczius 15-iki számában *Öreg nyomdászok a sajtószabadság első termékeiről* cím alatt:

Olyanoktól hallottam, a kik az emlékezetes márcziusi napon már élemedett emberek voltak s a Landerer és Heckenast-féle nyomdában

évek óta működtek. Igaz, hogy oly eseménynél, mint a sajtószabadság kimondása, a végeredmény a fődolog; azonban az előzményeknek, sőt azok részleteinek is megvan a maguk érdekessége.

Lehet, hogy azoknak van igazuk, a kik a részletekben eltérnek az én öreg szedőimtől; bár akkor, mikor ezek előttem elbeszélték — hét-nyolcz évvel az esemény után — az egyes mozzanatok még ő náluk is friss emlékezetben lehettek.

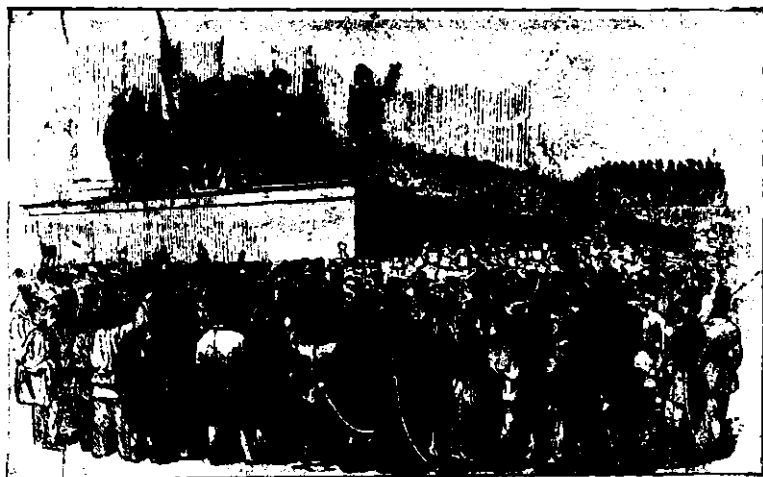

A szabad sajtó első termékét megmutatják a népnek.

Mindenekfölött tagadták azt, hogy a mozgalom mintegy meglepte s készületlenül találta az illető nyomdát. Landerer a mozgalmat intéző ifjakkal, ha egyéb úton nem, a nála megjelenő Életképek útján, mint e vállalat szerkesztőivel és dolgozótársaival évek óta szorosabb viszonyban állott s így nem lehetetlen, hogy a történetdökre nézve előleges értesítést is kapott tőlük. Gyanítható ez már abból az intézkedéséből is, mely szerint előtte való este összes munkásainak lelkére kötötte, hogy a zavaros idők mellett is reggel mindannyian

helyükön legyenek, mert minden egyesre szükség lehet; s a mi az akkori nyomdai állapotoknál lényeges dolog volt, már előre nagy mennyiségű papírt is áztattak.

Reggeli nyolcz órakor csakugyan mindenki helyén volt s az idő tiz óráig feszült várakozásban telt el. Ekkor azután, számos nemzeti színű zászlótól tarkítva, mint egy zúgó ár, közeledett az utcán a tömeg. Landerer a személyzetének élén a nyomda bejáratánál állott, mikor Jókai, Petőfi, Vasvári s a többi márcziusi ifjak magyar díszruhában, nemzeti színű vállszalaggal, oldalukon többnyire széles kardot viselve, a tömegből kiváltak, a nyomdába beléptek. Erőszakos lefogla-

A múzeum-kerti népgyűlés 1848. márczius 15-én.

lásról szó sem volt. A személyzet éljenzéssel, Landerer rövid beszéddel fogadta őket.

Mikor előadták kívánságukat, hogy a 12 pontot s a Nemzeti dalt, a *Talpra magyart* előleges cenzúra nélkül akarják kinyomtatni: Landerer inkább színel, mint komolyan, figyelmeztette őket az ezzel járó felelősségre; de az ifjak azon kijelentésére, hogy minden felelősséget magukra vállálnak, minden látszólagos nehézség elenyészett. A 12 pont kéziratát négy részre osztották, a *Talpra magyart* pedig, hogy a szedés gyorsabban menjen, Petőfi úgy diktálta az illető szedőnek. Mert nem igaz az, a mit a többek között Fischer Sándor Petőfi életrajzában mond, hogy a márcziusi ifjak maguk álltak a szekrényhez s szedték ki a szükséges sorokat. Nem lehet igaz ez

már azért sem, mert bár nem valami boszorkányság az a betűszedés, de azért az intelligens ember sem tanulhatja azt meg csak úgy egy pillanat alatt. Előbb a betűszekrény számos rekeszeivel kell egy kissé megismerkednie, hogy tudja, melyik betű hol van s akkor is még sokkal lassabban megy a munka, semhogy abból az időből kitelnék, mely a nevezetes két nyomtatvány előállítására fordítatott. A regényes színezetnek itt ellene mond már maga a technikai nehézség.

Bizony a szedést a nyomdának öt rendes szedője, mindenesetre a rendkívüli helyzetből kifolyólag, nem a rendes, gépies módon végezte, s a folytonosan behallatszó éljenzés közben először a *Talpra magyar* formája került a sajtóba, melynek első példányait riadó örömmel fogadta a tömeg.

Bár a nyomásnál a szükséges egyéneken kívül többen is szívesen segédkeztek volna, az előállított példánymennyiség nem volt arányban a künn levő tömeg türelmetlenségével, melynek minden egyese birni akarta a sovárogya várt sajtószabadság első termékét; így a *Talpra magyar* a 12 ponttal együtt a kézi sajtókból csakhamar a gyorsajtóba került, a honnan azután a szaporábban készülő példányokat a nyomda személyzete az ablakokból folyton szórta a lelkesült tömeg közé.

Hogy e képet kikerekítem s a legcsekélyebbnek látszó momentumra a valóság lehetőleg kiderüljön, ennek az újabb történetünkben oly nevezetes fordulópontot képező eseménynek még életben lévő négy szemtanújához, *Giersch Lajos*, *Malatin Antal*, *Prohászka József* és *Träger Endre* szaktársaimhoz fordultam írásbeli vagy szóbeli felvilágosításokért. Ők négyen erre a legkompetensebbek, minthogy ők akkor márczius 15-én tevékenyen részt vettek a magyar sajtó első szabad termékeinek előállításában.¹ A legnagyobb szíveséggel

¹ *Giersch G. Lajos* 1820-ban született a thüringiai Querfurt városkában és ugyanott tanulta a betűszedést. Felszabadulása után csakhamar vándorbothoz nyult és már 1840-ben Magyarországra került, mely neki második hazája lett. 1841-ben Pesten a Landerer-nyomdában kapott munkát és azóta itt tartózkodik. 1848—49-ben mint nemzetőr tett eleget honpolgári kötelemének. 1884. augusztus 30-án ülte nyomdászágának ötvenéves örömnépét és jelenleg Ujpesten él mint az országos nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Malatin Antal Gödöllőn született 1820-ban. Iskoláit Pesten végezte a piaristáknál. Ezután Landerer üzletébe lépett mint betűszedő-tanoncz. 1838-ban történt felszabadulásával nagyobb vándorútra kelt Németországba, Svájcba,

velem közlöttek után a fentvázolt képet a következőkkel egészíthetem ki.

Körülbelül tíz órakor érkezett a tüntető néptömeg az egyetem felől a nyomda elé, a hova az ifjúság vezérei azonnal bementek, kísérvé jurátusok és sok más egyetemi hallgató által. Miután néhány perczig Landerer irodájában zárt ajtó mögött előadták jövetelök célját, Landerer azt az utasítást adta Träger művezetőnek, hogy Petőfi és társai kívánságának a 12 pont és a Nemzeti dal kinyomtatása iránt tegyen haladék nélkül eleget. Erre Petőfi odaült Träger asztalához és inni kezdte *Talpra magyar!* című költeményét; Vidacs János, mások szerint Irinyi József ezalatt odalépett az egyik vas-sajtóhoz s kezét arra rátéve, e szavakat mondá: »Ezt a sajtót a nép nevében ezennel lefoglaljuk, követelve kézirataink kinyomtatását!«, a mely kinyilatkoztatást a jelenvoltak nagy tetszéssel fogadták.

Träger e közben magához véve a 12 pontnak már megírott magyar és német szövegét, intézkedett annak kiszedetése iránt, a mi rögtön meg is történt. A magyar szöveget *Potemkin Alfonz, Malatin Antal és Neumann Lajos* szedték ki hama-

Elszászba; innét Csehországon és Ausztrián át 1842-ben visszajött Pestre és újra a Landerer nyomdában vállalt munkát. Itten működött 1857-ig, ekkor Holmeyer Ferencz társaságában Kalocsán nyomdát nyitott, melyet 1898-ban vett át tőle Werner Ferencz, Malatin pedig visszavonult a magánéletbe.

Prohászka József Pesten született 1833-ban s lett betűszedő-tanoncz a Landerer és Heckenast czégnél. Miután több nagyobb fővárosi nyomdában dolgozott, 1875-ben a Franklin-nyomdában nyert alkalmazást, hol daczára magas korának, ma is főlebbvalói teljes megelégedésére tölti be hivatását. 1896. április 5-én ülte élethivatásának félszázados jubileumát, mikor szaktársai és a Franklin-nyomda igazgatósága részéről számos kitüntetésekben érde-
mesíték.

Träger Endre 1819-ben született Prágában, hol nyomdásznak képezte ki magát. Pestre már a negyvenes évek elején került és itt főnöke, Landerer Lajos felismerte benne jeles képességeit, további kiképzetése végett kiküldte 1844-ben Párisba. Innét 1846-ban visszakerülve, mint üzletvezető nyert alkalmaztatást a Landerer és Heckenast-czégnél, mely állásától 1867-ben vált meg. Ezután két évig Hornyánszky Viktor fővárosi nyomdatulajdonos üzlettársa volt, mignem 1869. július 1-én a magyar kir. egyetemi nyomda igazgatójának lett kinevezve, mely diszes állást 1887. év végeig viselte; ekkor a jól megérdemelt nyugalomba lépett, melyet ma is élvez.

rosan, míg a németet *Giersch Lajos* és *Weiss János* állították elő.¹

Ezzel egyidejűleg készült a *Nemzeti dal* szedése is. Mikor Petőfi megírta az első versszakot, a türelmetlen Vasvári azt rögtön ollóval levágta s odavitte Malatinnak, kit mint az Életképek szedőjét jól ismert. Hasonló módon tett Träger a többi versszakokkal, másnak-másnak adva szedői közül mindegyiket; az utolsó versszak egy *Kohn József* nevű szedőnek jutott, kihez aztán Petőfi oda állott és izgatottságában még diktálta is a kéziratot. Ennek megtörténtével később még egy második szedést csináltak a *Talpra magyarból*. Mikor kész volt az első szedés, beemelték a költeményt a Dingler-sajton, melyen *Demant András* mint nyomó és *Prohászka József* mint festékfeladó fiú dolgozott; a tizenkét pont kinyomtatását pedig a Columbian-sajton *Golditz Vilmos* nyomó végezte.²

¹ E nyomtatványnak ez volt szószerinti szövege:

Mit kíván a magyar nemzet?

Legyen béke, szabadság és egyetértés.

1. Kivánjuk a cenzura eltörlését.
2. Felelős miniszteriumot.
3. Évenkénti országgyűlést.
4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben.
5. Nemzeti őrsereget.
6. Közös teherviselést.
7. Az urbéri terhek megszüntetését.
8. Esküdtszéket.
9. Képviseletet egyenlőség alapján.
10. A katonaság esküdjék meg az alkotmányra.
11. Magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.
12. Az uniót Erdélylyel.

Végül: Egyenlőség, szabadság, testvériség!

² A két sajtó közül a nagyobbikat, az erősebb szerkezetűt, a *Columbian-Press* nevűt, a homlokzatán levő amerikai sasról közönségesen »sasos sajtónak« neveztek. Feltalálója *Clymer György*, Philadelphiában született, bár szülei svájci származásúak. Az új szerkezet a többi kézi sajtótól abban különbözik, hogy a nyomást végző vaslap lenyomódását nem a tégely, hanem a homlokzaton levő emeltyű eszközzi. 1818-ban Clymer Londonban kezdte sajtóit gyártani. Innét hozatta Landerer is sajtóját, melyen a Franklin-nyomdában még ma is huznak le revízió-levonatokat. Homlokán követ-

Nemzeti dal.

Talpra, magyar, hi a' haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk vagy szabadok?
Ez a kérdés, válaszokatok! —
A' magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink,
Kik szabadon éltek haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.
A' magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongy élete,
Mint a haza becsülete.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Fényesebb a' láncznál a' kard,
 Jobban ékesíti a' kart,
 És mi még is lánczot hordtunk!
 Ide veled, régi kardunk!
 A magyarok istenére
 Esküszünk,
 Esküszünk, hogy rabok tovább
 Nem leszünk.

A' magyar név megint szép lesz,
 Múltó régi nagy híréhez,
 Mit rá kentek a' századok,
 Lemossuk a' gyalázatot.
 A magyarok istenére
 Esküszünk,
 Esküszünk, hogy rabok tovább
 Nem leszünk.

Hol sírjaink domborúlnak,
 Unokáink leborúlnak,
 És áldó imádság mellett
 Mondják el szent neveinket.
 A magyarok istenére
 Esküszünk,
 Esküszünk, hogy rabok tovább
 Nem leszünk.

Petőfi Sándor.

*Az 1848. március 15-én kivívott szabadság után legelőször megjelent
 példány, így a magyar szabadság első bekezdése.
 Petőfi Sándor*

Féltizenkettő lehetett, midőn Petőfi forradalmi dalának legelső példányát, melyről — mint a mellékelt hasonmásban található betűhibákból gyaníthatni — véghetetlen türelmetlenségében még korrekturát sem engedett csinálni, még azon nedvesen kikapta a nyomó kezéből s azt magasan meglobogtatva, az utczára sietett, hogy bemutassa a népnek.¹ A közönség minden magyarázat nélkül megértette a költő örömteljes felindulását.

— Éljen Petőfi Sándor! Halljuk a Nemzeti dalt!

— Halljuk! Halljuk! — zúgta rá ezernyi torok.

Petőfi előlép és szavalni kezd. A kik látták ezt a fenséges jelenetet, azok sohasem felejtették azt el. Mint égzengés zúgott végig a megilletődött tömegen a költő érczes szava; megremegtetve, lázba ejtve a szíveket. *Degré Alajos*, ki közvetlen szemtanuja volt e jelenetnek, emlékirataiban ekként írja le a páratlan hatást: »Életemben se láttam soha ily gyűjtő hatást. Mintha a felhők nem is havat, de villanyszikrákat szórnának, s az emberekben az agyvelő, a kebel minden gyű-anyaga egyszerre lángba csapott volna fel. A második versszak után a refraint a sokaság mint vihar utána dörgé. Nem gondolt többé senki hóval, esővel; esernyőjét mindenki összevonta, s mintha fegyverre alakult volna át, fenyegetőleg emelte magasra. Mikor elvégezte Petőfi, darabig helyén maradt és élvezte a leirhatatlan hatást.«

Miután még az odáig kinyomtatott példányokat a nyomda

kező feliratot visel: »Columbian Press Nr. 1141. Clymer Dixon & Co. Original Patentees & Manufacturers. 10. Finsbury St. 1845. London.« Ebből látható, hogy ez az 1845. évben épített sajtó már az 1141-ik számot viselte, tehát e sajtók — tekintve az akkori idők szűk kíváncsijait — igen el voltak terjedve, bár feltalálójuk, Clymer, már 1834. augusztus 27-én elköltözött az élők sorából. — A másik egy *Hagar W.* nevű szintén amerikai feltaláló által alkotott, Németországban Dingler által gyártott kézisajtó; újítása lényegében a fogantyú-szerkezet javításában állott.

¹ Sajátságos, hogy a *Nemzeti dal* szedői még szerte használták szedésükben az aposztrofokat, holott Petőfi ez elavult írásjelet ebben a kéziratában már nem használta. Fölemlítettük e körülményt annak bizonyosságául, hogy a megszokott keretben mozgó, mondhatni mechanikai munkának mily nagy befolyása van az emberi működésre.

egyik ablakából az ujjongó nép közé szórták és a mozgalom vezetői részéről ki lett adva a jelszó, hogy a délután 3 órára a múzeum-kertbe összehívott népgyűlésen minél számosabban jelenjenek meg a szabadság hívei, a nyomda előtt összegyűlt néptömeg szép rendben eloszlott.

Ebéd után a *Talpra magyar* két szedését a gyorsajtóba emelték, úgy, hogy a népgyűlés megnyitakor *Holmeyer Ferencz* gépmester már több ezer példányt adhatott át a rögtön híressé lett Nemzeti dalból.

Már jóval 3 óra előtt rengeteg sokaság lepte el a múzeum előtti térséget; a gyűlésen tudvalevőleg a lelkes *Vasvári Pál* elnökölt, s azon elhatározták, hogy küldöttségileg felszólítják Pest városa tanácsát a tizenkét ponthoz való csatlakozásra. Ez — mint tudjuk — megtörtént, a mire a küldöttséget kísért néptömeg a városháza teréről átment Budára, hogy az ottan székelő helytartótanácsot is rábirja a tizenkét pont helybenhagyására.

Budán *Nyáry Pál* volt a nép kívánságainak tolmácsolója, egyben az állami foglyok azonnali szabadon bocsáttatását kérve. A helytartótanács megrémült tagjai mindent ellenkezés nélkül elfogadtak.

A szabadságukat visszanyert államfoglyok közt volt *Táncsics Mihály*, az ismert népiró is. Ezerekre menő néptömeg kísérte a börtönből kiszabadított rab-író pesti lakására.

Ezzel és a Nemzeti Színházban Bánk bánnak, a napi eseményeknek szerencsés lefolyása miatt határtalan lelkesült hangulatban lévő nagyszámú közönség előtt történt előadásával, mely alkalommal közkívánatra *Egressy Gábor* szavalta el nagy művészi talentumának teljes erejével a Nemzeti dalt, — ért véget a márczius 15-iki nagy nap.

Midőn aztán lecsendesedtek a lázasan felizgatott kedélyek és nyugalomra tértek, Petőfi íróasztalához ült és következő gyönyörű sorokban örökitette meg e szép nap emlékét:

Pest, márczius 15-én, 1848. Ha tudnám, hogy a hazának nem lesz rám szüksége, szívembe mártanám kardomat s úgy írnam le haldokolva, piros véremmel e sorokat, hogy itt álljanak a piros betűk, mint a szabadság hajnalsugárai.

Ma született a magyar szabadság, mert ma esett le a sajtóról a bilincs. Vagy van olyan együgyű, ki azt képzelje, hogy szabad sajtó nélkül lehet bármely nemzetnek szabadsága? Üdvözlégy születésed napján, magyar szabadság! Először is én üdvözöllek, ki imádkoztam és küzdöttem értetted, üdvözöllek oly magas örömmel, a milyen mély volt fájdalmam, miután nélkülöztünk téged!

Oh szabadságunk, édes, kedves újszülött, légy hosszú életű e földön, élj addig, míg csak él egy magyar, ha nemzetünk utolsó fia meghal, borulj rá szemfedő gyanánt... S ha előbb jön a halál, rántsd magaddal sírodba az egész nemzetet, mert tovább élnie nélkülöd gyalázat lesz, veled halnia pedig dicsőség!

Ezzel köszöntelek, ez legyen útravalód az életben. Élj boldogul, nem kívánom, hogy ne találkozzál vészekkel pályádon, mert az örökké nyugodt élet fél-halál, de legyen mindig férfierőd a vészben diadalmaskodni!

Késő éj van. Jó éjszakát, szép gyermek, szép vagy te, szebb minden országbeli testvérednél, mert nem fürödtél vérben, mint azok, téged tiszta örömkönyvek mostak; és bölcsöd párnái nem hideg, merev holttestek, hanem forró dobogó szívek! Jó éjszakát! Ha elalszom, jelenj meg álomban úgy, a milyen nagynak, ragyogónak, a világtól tiszteltnek én remélek!

* * *

A budapesti események híre villámgyorsan terjedt az országban és mindenütt nagy lelkesedéssel fogadták. Több városban, mint Nyíregyházán, Szegeden, kivilágítást rendezett a város közönsége. Nagy hatással volt a szabad sajtónak kihirdetése *Temesvártl*, hol a polgárság népgyűlést tartott és ezen hozzájárulását nyilatkoztatta ki a főváros mozgalmához. *Dr. Berkeszi István* nemrég megjelent: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története című munkájában, erre nézve ezeket olvassuk:

A *Temeswarer Wochenblatt* 1848. évi 13. száma szerint izgatott tevékenység uralkodott 1848. márczius 18-án a temesvári könyvnyomdában. Alig végződött be a népgyűlés, a nép máris a könyvnyomdához rohant és követelte a pesti 12 pont és a Talpra magyar kinyomatását cenzura nélkül. A nép eme követelésének meg is felelt a nyomdász és a szabadsajtónak első termékei Temesváron is ugyanazok voltak, mint a fővárosban. Mihelyt készen voltak a nyomtatással ajtókon és ablakokon tódult a nép a nyomdába, hogy kaphasson a

temesvári szabadsajtó első termékeiből. Este a színházban díszelőadás volt, hölgyek és urak nemzeti kokárdával díszítve ruháikat, jelentek meg; az előadás alatt polgárok, fiatal emberek, színészek, nemesek nemzeti zászló alatt a színpadra mentek fel és a Szózatot kezdték énekelni, mire az egész közönség részt vett az éneklésben, majd elszavalták a Nemzeti Dalt, melynek utolsó sorait: »A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk« — az egész közönség ismételte. Három estén keresztül tartott a színházban a demonstratio, a három színházi este között egyiken a nép számára ingyen előadás volt. A hirlapirodalom első példánya, mely Temesváron szabadsajtó alól jött ki, a *Temeswarer Wochenblatt*-nak 1848. márczius 25-én megjelent 13. száma volt, büszkén is viselte homlokán, nagy betűkkel nyomtatva: Mit Pressfreiheit.

Szabad a sajtó!

E sorral jelent meg a márczius 15-iki események után mint első a *Nemzeti Hirlap*, e felírást lapczímén felül viselve. E lap volt 1848-ig a leghosszabb életű magyar ujság, melyhez hasonló kort csak a mai *Pesti Napló* s a *Debreczen-Nagyvárad*i *Értesítő* ért el. Büszkén is viselte a Nemzeti Hirlap a homlokán: »Negyvenkettedik év. Alapítá Kultsár István táblabíró, kiadja özvegye«. A Kultsár István által 1806-ban megindított Hazai Tudósítások folytatása a Nemzeti Hirlap. Tehát így lehetett 42-ik évfolyamában 1848-ban.

Hivatalosan csak este $1\frac{1}{2}$ órakor nyilvánították szabadnak a sajtót, mikor is Nyáry Pál a budai helytartótanácsi épület egyik ablakából az összegyűlt népnek kijelentette, hogy a helytartótanács beleegyezésével a cenzura e pillanattól meg van szüntetve. A lapok aztán másnapról fogva, utánozva a Nemzeti Hirlapot, hasonló, »A sajtó szabad!« felírásu fejdíszszel jelentek meg.

Másnap, 16-án, a nagy vívmányok öröme, Budapest kivilágítását határozták el. A kivilágítás fényesen sikerült. Pesten a Nemzeti Színház és számos egyéb középület mellett nappali fényárban úszott a Landerer és Heckenast-nyomda épülete is; Emich Gusztáv könyvárusboltja kirakatjában, az Uri- és Kigyó-utcza sarkán pedig Petőfi nagy arczképe tündöklött, alatta

egy könyvnyomtató-sajtó képe, e felirással: »Szabadság, béke, egyvetértés!«

Landerer javaslatára Budapest nyomdászai tüntető körmenetet rendeztek a kivilágítás estéjén. A kitett időben a kék munkás-zubbonyokban megjelent szaktársak, fejükön fekete süveget viselve, megindultak fent nevezett nyomdaépülettől, élükön a főnökökkel, zászlók és lampionok kíséretében, s útjokat a mai Koronaherczeg-utczán át, a Sütő-utczába vették, innen a Károly-körúton vissza, újra a Hatvani-utczába fordultak, hol a kiinduló pontnál, a nyomdánál véget ért a körmenet, hullámzó néptömeg által kísérve és folyton a sajtó szabadságát éltetve!

Márczius 17-én aztán a helytartótanács Pest városa tanácsához intézett átiratában szentesítette a 15-én tőle kicsikart engedményt a sajtó szabaddá tétele ügyében. Kérdéses átiratának tartalma ez:

Nemes városi tanács! A megelőző censura a törvényhozás további rendelkezéséig megszűnván, a sajtó kicsapongásai és visszaéléseinek kellő megtorlása végett addig is, míg a törvényhozás rendelkezend, a következő szabályok állittatnak fel:

1. A sajtó minden megelőző censura nélkül szabadon működik.
2. Minden akár könyvnyomtatás akár könyomda által kiadott bármellynemű irat vagy rajznak szerzője, szerkesztője, vagy készítője az iratban vagy rajzban foglaltakért felelős.
3. Minden könyvnyomtató és könyomó az illető irat vagy rajz kinyomása és a szerzőnek átadása után tartozik azonnal a nyomatnak egy példányát az illető hatóság elnökének átadni; ki
4. Köteles azon példányt a kinevezett bizottság elnökének haladéknélkül felelősség terhe alatt azonnal átküldeni.
5. A sajtó útján elkövethető visszaélések és kihágások megbirálása végett rendelt ideiglenes bizottság névsora ide mellékeltetik következőkép: Nyáry Pál, Klauzál Gábor, Deák Ferencz, Patay József, Fáy András, b. Eötvös József, Trefort Ágoston, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Fényes Elek, Szalay László, Balla Endre, Rottenbiller Leopold, b. Kemény Zsigmond, Lukács Móricz, Valero Antal, Szilágyi István gombkötő, Rappel Frigyes, Tóth Gáspár szabó, Fröhlich Frigyes, Burgmann Keresztély, Irinyi József, Egressy Samu, Zlinszky János főbíró, Belaagh Antal eskütt.

6. Ezen bizottság a kinyomott iratot, vagy rajzot megvizsgálván, a

benne talált vétség iránt véleményét kimondja, és az esetet a vétkesnek illető bíróságához további eljárás végett átküldi.

7. Ki valamely iratot vagy rajzot ki akar adni, köteles a nyomandó iratot vagy rajzot önkezevel aláírni, és ha a nyomdatulajdonos előtt a kinyomtatást kívánó egyén ismeretes nem volna, köteles ugyanazonosságát az illető nyomdatulajdonos előtt ismeretes két tanu által bebizonyítani.

8. A nyomdatulajdonos tartozik minden legkisebb nyomatra nevét, vagy műhelye czimét kinyomni; ha ezt elmulasztaná, vagy ha az általa kinyomott iratot ismerve, a kiadó egyént általa alá nem írta, vagy ha azt nem ismerve, annak ugyanazonosságát két általa ismeretes tanukkal, maga előtt be nem bizonyította, ugyszinte, ha a nyomott irat vagy rajz, a hatósági elnök kezébe azonnali átaladását elhanyagolná: a kiadott irat vagy rajz tartalmáért szintugy felelőssé válik, mint maga a szerző vagy kiadó.

9. Éppen ezen felelet terhe alá esik azon hatóság elnöke is, ki a nyomda tulajdonosa által neki átadott nyomtatványt a bizottság elnökének azonnal meg nem küldi.

Miről a városi tanács ezennel szoros hozzátartás végett értesittetik.

Kelt Budán, a magyar kir. helyt. tanács 1848-ik évi bőjtmáshó 16-án tartott üléséből,

a városi tanácsnak jóakarói

gróf Zichy Ferencz m. k.

Nyéký Mihály m. k.

A márcziusi napok alatt Petőfi befolyása a fővárosban irányadó volt, magukat az utcákat az ő indítványára nevezték el. A Hatvani-utcát a Landerer és Heckenast-nyomdáról »Szabadsajtó-utcának«, az Egyetem terét »Márczius 15-ike terének«, a Városház-teret »Szabadság-térnek« s a Pilvax kávéház a »Szabadság-csarnok« díszes elnevezést kapta.

A Petőfi és Jókai szerkesztősége mellett megjelenő *Életképek* a következő szerkesztői értesítést közli: »A forradalom kiűtött. Magyarhon dicsősége napjait kezdi élni. Vidéki levelezőink tudni fogják, hogy ezentúl mely dolgokról kell írniok. Béke, szabadság és egyetértés. A nép kivitta jogait egy csepp vér nélkül, jelen lap már sajtószabadsággal jelenik meg. Legyünk rajta, hogy a béke a vidéken is föntartassék. Isten és a szabadság velünk!« Később e lap a *Szabadság, egyenlőség, testvériség* czimét vette föl.

A márczius 15-iki fordulattal addig nem tapasztalt érdeklődés fogta el a köznépet a politikai dolgok iránt, az újság-olvasás egy csapással életszükségletté vált. Nyakra-főre keletkeztek új lapok, a régiak pedig, ha irányt változtattak is, kevés kivétellel megbuktak.

Az új éra első hirlapja, a leghíresebb forradalmi lap, a *Márczius Tizenötödike*, »Nem kell táblabíró-politika« jelszóval 1848. márczius 19-én indult meg, *Lukács László*, a Kozmányomda igazgatójának kiadásában. Szerkesztője *Pálffy Albert* volt. E lap hetyke s gúnyos modorával érdeket tudott kelteni minden közügy iránt és ez által teremtett is magának olvasóközönséget. A párisi lapok módjára e lap volt az első, melyet utcasarkokon és boltokban egyenkint árulgattak.

A főváros utczái ekkor a »Vegyenek friss Márcziust!« vagy »tessék Népelem!«, »Kaufen's heutige Opposition!« kiáltásoktól viszhangoztak. Volt is akkor keletje a lapoknak, melyek, ha érdekes dolgokat tárgyaltak, nem ritkán kétszer, háromszor is utánnyomattak.

A Márczius Tizenötödike példájára indult meg a *Radical-lap*, *Mérci Mór* szerkesztésében. Később a *Madarász* testvérek Népelemével, valamint a Honderűből lett Reformmal egyesülve, *Népelem*, *radicallap* lett.

Ugyancsak fenti lapok nyomában haladt, sőt olykor még szélsőbb követelésekkel állt elő a *Táncsics Mihály* által szerkesztett *Munkások Ujsága*, a következő jelszóval: »A kormány és király az országért vannak, nem pedig megfordítva az ország a királyért, tehát fölöttük a nemzet mindenkor intézkedhetik«. A Munkások Ujsága is rövid pályafutás után beolvadt a Népelembe.

Mérsékelt irányánál fogva laptársai közül kivált a *Nép Barátja*. Jeligéje: »Ki mint vet, úgy arat«. *Vas Gereben* volt a szerkesztője, segédje pedig *Arany János*, ki több népies dolgozattal gazdagította tartalmát, *Vörösmarty* pedig vezércikket is irt bele. *Id. Szinnyei József* szerint kezdetben fél-millió példányban nyomatták; oly szám, melyben magyar lap még nem jelent meg. Báró Eötvös József akkori vallás- és közoktatási miniszter 600 példányt rendelt meg belőle a távo-

labbi falvak szegényebb lakossága közti ingyenes kiosztása. A kormány is pártfogolta s lefordíttatta az országban élő nemzetiségek nyelvére, terjesztéséről pedig rendeletileg intézkedett. Itt kezdte meg Sárossy Gyula *Arany trombita* című költeményének közlését.

A kormány 1848. június 1-én indította meg hivatalos lapját, a *Közlönyt*, melynek szerkesztője *Gyurmán Adolf* volt, ki alatt a lap mérsékelt irányt követett. Szemere Bertalan 1849-iki belügyminiszter arról is gondoskodott, hogy e lapból, mint a köztársasági elvek előharczosából, ünnep- és vasárnapokon a falu lelkésze vagy jegyzője felolvasásokat tartson a tanulatlan nép számára.

A hivatalos lap után a legjelentősegteljesebb és legnagyobb politikai napilap volt a *Kossuth Hírlapja*, melyet Kossuth kiadásában és befolyása alatt *Bajza József* szerkesztett. Mint a legelterjedtebb lapok egyike, szava a külföldre is elhatott és Ausztriában is belőle ítélték meg a magyarországi közvélemény hängulatát. Kossuth neve rendkívüli népszerűséget szerzett e lapnak. Itt írta meg mint miniszter cikkeit, itt indokolta meg, miért tette le tárczáját; egyszóval az ő hatalmas egyénisége olvasható ki a lap minden sorából.

E lapok voltak 1848—49-ben politikai hírlapirodalmunknak legszámbeveendő képviselői. Mindannyian folyományai voltak a márczius 15-én történekmnek s az április hó 11-én szentesítést nyert 1847—48-iki XVIII. törvényczikknek, — a sajtótörvénynek — mely kimondá, hogy »az előző vizsgálat eltöröltetvén örökre, s a sajtószabadság visszaállítatván, ennek biztositékaul rendeltetnek, miszerint: 1. §. Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti« stb. stb.

Ama hatalmas föllendülést, melyen a hazai sajtó szabaddá tétele következtében keresztülment, legjobban megvilágítják azok a számadatok, melyeknek *id. Szinnyei József* érdemes munkálkodása révén birtokába kerültünk. Ezek szerint az 1847-ben hazánkban létezett 33 nyelvű magyar lappal szemben azok száma 1848. és 1849-ben 86-ra szökött fel, melyek 14 városban jelentek meg. Ezenkívül megjelent a forradalom lefolyása alatt 17 helyen 71 német nyelvű lap és folyóirat,

tét 4 helyen 9, szerb 4 helyen 7, horvát 2 helyen 3, román pedig 3 helyen 5 lap. (Itt megjegyezzük még, hogy abban az időben a román nyelvű lapok szövegét még cziril betűkkel állították elő, mert a latin betűk használása szigorúan meg volt tiltva, a Bánátban a szerb püspök, Oláhországban és Moldvában az orosz konzulok által.)

Ugyanabban az arányban növekedett a lapok olvasóköre is. Míg 1842. novemberben a magyar lapokat 9551 példányban küldték szét a pesti postán, 1848. deczemberben 19.478 példányt küldtek innen vidékre.

1848. augusztus havában Pesten a hirlapok expediálásával foglalkozó postai személyzetet, mely odáig nyolcz főből állott, meg kellett szaporítani, mert naponta 15.000 lappéldány került a postára.

Az ugyanaz évi november havi forgalomról *Kossuth Hirlapja* 122-ik számában meg ezeket olvassuk:

A pesti postán következő mennyiségű példányok küldetnek szét a budapesti hirlapokból: a Pesti Hirlapból 2554, a Nemzetiből 795, a Pester Zeitungból 2811, a Radikál Lapból 255, a Divatlap és Nemzetőről 395, az Életképekből 431, a Dongóból 82, a Magyar Gazdából 130, a Márczius Tizenötödikéből 733, Munkások Ujságából 738, a Magyar Népbarátból 2710, a Tót Népbarátból 534, az Oláh Népbarátból 596, a Német Népbarátból 80, az Oppositionból 275, az Orvosi Tárból 170, a Protestáns Lapból 316, a Reformból 87, a Religió és Nevelésből 911, a Szerb Néplapból 275, az Ungarból 696, a Katolikus Néplapból 1399, a Kossuth Hirlapjából 4214. Összesen 21.487. Meg kell jegyeznünk, hogy itt nincs azon példányok száma följegyezve, melyek a két városban széthordatnak, mivel ebből minden szerkesztőség titkot csinál, nem tudvák előttünk. A mi lapunkból a két városban naponként 763 példány hordatik ki. Ezt összeadva a postán szétküldetni szokottak számával, van összesen 4977 előfizetőnk. Ehhez adva a tiszteletpéldányokat, lapunkból naponként 5153 küldetik szét. Három lapnak: a Közlöny, Figyelmező és Ofner Zeitung, melyek a budai postáról küldetnek szét, előfizetői száma nincs tudva előttünk bizonyosan. Hallomás szerint a Közlönynek 3000, a Figyelmezőnek 400 körül van előfizetője, az Ofner Zeitungét éppen nem tudjuk.¹

¹ *Pesti Napló* 1898. november 21-iki száma.

Minden fogalmat felülhaladó nagy arányokat vett a két forradalmi esztendőben a kiáltványok és röpiratok literatúrája is. Az utóbbiak közül kiválik a Győrben 1848. márczius és április hóban *Vas Gereben* által írott és kiadott *Öreg ABC vén emberek számára*, melyet Györmegye rendelt meg kiosztás céljából ötezer példányban.

Riadal cím alatt *Magos Ernő* hirlapírótól jelent meg egy költemény Pesten 16.000 példányban, mely utcán árulva, darabonként két váltógarasért kelt el. E *Riadal* lehet, hogy a napi hangulatnak megfelelt, de ma már nyoma sincs, ellenében a *Czuczor Gergely* által írott *Riadóval*, mely vulkányszerű hatásán kívül szép nyelvezetével a magyar költészetnek egy soha ki nem alvó csillagát fogja képezni. Czuczor Riadója Petőfi izzó Talpra magyar-ja után leghatalmasabb forradalmi dalunk volt, a miért is Windischgrätz osztrák hadvezérnek egyik első teendője volt, midőn Pestet 1849. január elején megszállá, hogy Czuczort — kinek éppen csak az emlékezetes 1848. márczius 15-éje nyitotta meg börtöne ajtaját — újra befogassa, hat évi várfogságra elítélve őt.

Hogy a közvélemény márczius 15-ének, illetve a sajtó szabaddátételének nagy fontosságát rögtön teljes mérvében felismerte, ennek beszédes tanujele két kezünk közt levő röpirat abból az időből; az egyik címe: »Martius 15-dike 1848 | Pesten. | Egy lap néptörténet. | Irta | Zerffi Gusztáv. | Pesten. | Hartleben K. A. könyvkereskedésében.« A nyolczadrét alakú, 38 oldalra terjedő füzetet a Trattner-Károlyi nyomda állította elő.

A másik füzet szövege német s következő czímmel hir: »Magyarok Emléke. | Der | 15., 17. und 18. März 1848, | zum | ewigen Andenken | Ungarns, | von | R. Redern. | Ofen. | Mit M. Bagó'schen Lettern.« (Nyolczadrét, 15 lap.)

Mindkét füzet nagy lelkesedéssel magyarázza a Tizenkét pontnak rendkívüli fontosságát és hű tükre a nép körében kitörésre került forradalmi érületnek.

* * *

Az általános örömmámorba, melyet az 1848-iki törvények életbeléptetése, különösen a sajtószabadság megvalósulása a nép minden rétegében előidézett, belevegyült csakhamar egy

űrömesöpp a sajtótörvény által a politikai színezetű lapoktól követelt biztosíték miatt, mely biztosíték napilapoknál tizezer forintból, hetilapoknál meg ötezer forintból állott. Akkor, midőn mindenkinek társalgási tárgya merő politizálásból állott, a sajtónak ez a korlátozása sok kellemetlen konfliktusra és szerfölött keserű kiábrándulásra adott alkalmat.

Keményen bírálgatta e korlátozó rendszabályt egy temesvári hirlapíró, *dr. Wachtel Dávid*, az 1848. évi október 3-án megindult *Der Südungar* című lapban, mikor az ellen ekkép fakadt ki: »A mi Széchenyi-Szemere-féle sajtótörvényünk — írja dr. Wachtel Dávid — méltó arra, hogy egy Metternich vagy Macchiavelli legyen a szerzője, mert a hirlapirodalmat, mely az új korszakot oly szerencsésen előkészítette, mélyebben nyomja alá, mint azt a legszigorúbb jezsuita cenzura tehette volna. Mert a kaucziók és pénzbüntetések rendszere nem bosszantóbb-e a legbosszantóbb cenzuránál? Mert ki állhat most az élén a hazai hirlapirodalomnak? A tőkepénzesek. Lehetsz a szónoklás terén Demosthenes, emberszerető akár egy Jézus s a hazaszeretnek akár a Veszta-lángja éghet a szivedben s akard ezt a lángot mások szívébe is átültetni: nem használ semmit, ha nem vagy gazdag, ha nincs tizezer forintod.«

Más helyeken is szigorúan ügyeltek arra, hogy a kaucziót le nem tett lapok valamikép ne foglalkozzanak politikával. Így *Kassán* 1848. évi április hó 5-én megindult a *Képes Ujság* és az *Oberungarische Illustrierte Zeitung*, melyek a napi politikának is bő teret engedtek, a miért a belügyminiszter a város útján a biztosíték letételét követelte Werfer Józseftől, a kiadótól. Werfer erre a politizálással felhagyott. — *Szegeden* pedig megtörtént, hogy az 1849. január hóban keletkezett *Tiszavidéki Ujság* című politikai laptól a városi tanács megvonta a kauczió nélkül történő nyomtatási engedélyt, mely betiltás után a lap címe »ujság« helyett »emlék«-re változtatva át, »politikai lap« helyett »politikai röpirat«-ként szerkesztői megnevezés nélkül akadály nélkül tovább jelenhetett meg.

Sajnos, a magyar hirlapirodalomnak e kerékkötője még mai nap is érvényben van, a hazai nyomdászat nem csekély kárára és a fennem hirdetett jogegyenlőség kijátszásával.

A nyomdászok társadalmi törekvései.

Munkánk imént befejezett részében elmondtuk a sajtó szabadá tételének történetét és annak törvény által végbement szentesítését, valamint hirlapirodalmunk erőteljes szárnyalását.

A könyvnyomtató-sajtóknak addig még álmodni sem mert rendkívüli igénybe vétele volt e nagy horderejű fordulatnak közvetlen következménye, első sorban a fővárosban, Budapesten. A nyomdák szaporították sajtóikat, egyre-másra hozatták Bécsből az akkor még újdonságszámba menő gyorsajtókat, s miután mindezek az erőfeszítések még mindig elégteleneknek bizonyultak a nagyközönség körében a politikai események folytán hirtelen támadt mohó ujságolvasási kedv kiszolgálására, alapítottak egy sereg új könyvnyomtató-műhelyt.

De nemcsak sajtókban és nyomdákban állott be érezhető hiány, hanem betűszedőkben is. A fővárosi lapokban a márcziusi és áprilisi napokban egymásután jelentek meg az elféle hirdetések: »Gyakorlott magyar betűszedők azonnal találnak (itt vagy ott) tartós foglalkozást.«

Bizony kevés lett a magyar képzettségű szedő, mert ugyan németek is találtak alkalmazást a szintén felszaporodott német nyelvű munkák mellett, de azokat mégis csak lehetett pótolni nagy Németországból vagy Ausztriából, a magyarul értő betűszedő azonban kapós lett.

Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a munkakinálat és munkakereslet örök törvénye lépett jogaiba és a nyomdászsegédek a kedvező viszonyokat arra használták fel, hogy testületükben a tisztességes díjazást és megélhetést illetőleg némi rendet csináljanak.

S ez a rendbehozatal már nagyon ráfért a nyomdásztársadalomra, nemcsak nálunk Magyarhonban, hanem egyebütt is, főleg a szomszédos Ausztriában.

Ha Ausztriáról beszélünk, itt első sorban Bécs városa nyomdászatát kell értenünk. Itt összpontosult a kormánynak centralisztikus törekvései következtében a könyvnyomtatás működése. A bécsi nyomdászat korán kezdett nagyiparrá átváltozni s hosszú sora a nyomdákban foglalkoztatott 20—30—50 és

több kézisajtót. A mellett a kereseti viszonyok a lehető legrosszabbak voltak; létezett ugyan egy, a múlt században Mária Terézia királynő által kibocsátott rendelet, mely a nyomdászsegédek és tanonczok viszonyait szabályozta, de az már csak írott malaszt volt. A tanonczok túlságosan elszaporodtak, a mi a díjazási maximum alászállását vonta maga után. *Höger Károly* bécsi szaktárs *Aus eigener Kraft* című ismeretes szaktörténeti munkájában sötét színekben ecseteli az akkori állapotokat. A keresetnek alapul szolgáló egységes munkadíjazásról szó sem volt; minden egyes főnök tetszés szerint fizette személyzetét.

Nagy akadályt képez az amaz időbeli munkabérek kiderítésére nézve a különböző pénzlábak szerint történt számítás. A jelen század elején még a rénusi forint rendszere járta, melynek értéke körülbelől egyenlő volt a későbben keletkezett váltópénznek 40 krajczárjával. A napoleoni háborúk által okozott válság létrehozta aztán az úgynevezett Wiener Währung árfolyamát, melyet váltópénz elnevezés alatt ismerünk. Utóbbi mellett később érvénybe lépett a Conventions-Münze, vagyis pengőforint pénzszaámítása s ezzel érte el a pénzbeli zűrzavar tetőpontját, mert egyidőben két-háromféle pénzszaámítással élt a nép.

Az egységes munkadíjazásnak egyik alapját képezi a nyomdászatban a számolási rendszer. Az „u” betű szerint történő számolási módot Angliában már 1785 előtt ismerték, honnan az áterjedt Párisba, illetve Franciaországba. A huszas években már Németországban is számoltak; tíz évvel később Ausztria nyomdáiban is kezdték e kulcs segélyével a munkát díjazni. A tördelői (metteur-en-page) és sorszedői (paquetier) szisztemát nálunk a Landerer-nyomdában — úgy látszik — már 1840-ben ismerték, mert kezünk közt van egy német költemény ebből az évből, melyet egy Stuttgartból ide származott, ebben a nyomdában foglalatoskodott *Härter* nevű kolléga írt és melyben ugyancsak kemény szavakban, az elkeseredés és harag hangján átkozza el ezt a Franciaországból bekerült új munkafelosztási rendszert. Valószínű azonban, hogy 1840-ben csak kísérletet tettek e rendszerrel, mert a szó szoros értelmében vett

paketirozási munkarendszer Budapesten tudvalevőleg csak a hatvanas évek végével jött használatba.

Budán az egyetemi nyomdában hat pengőforint volt a heti bér maximuma 1848 előtt. Magánnyomdákban hét forintból állott az. A vidéken többnyire teljes ellátást élveztek a munkások s a mellett még 1—2 pengőforint heti bért is kaptak. Sok munkát azonban pausálban állítottak elő a szedők, a mi szintén csak a nyomdatulajdonos előnyére szolgált, mert nem kötelezte őt munkásának folytonos foglalkoztatására. A munkaidő rendszerint napi tizenegy órából állott, és reggel 7 órakor vette kezdetét, esti 7 óráig tartva, a déli egyórai ebédszünetet leszámítva. A rendes munkaidőn túl való foglalkoztatásnak külön kárpótlása — tudtunkkal — 1848 előtt még nem járta. Kivételt találtunk e tekintetben a kolozsvári liceum-nyomdának már munkánk 72. lapján említett reguláiban, melyek ünnepnapon tett munkáért 5 krajczárt szabnak meg kárpótlásul, éjjeli munkáért pedig 10 krajczárt óránként. Megjegyzendő azonban, hogy ugyancsak e regulák napi 13 órai munkaidőt irnak elő!

Ha tehát végigtekintünk e sanyarú állapotokon, nem lehet azon csodálkozni, hogy a szabadság eszméit oly hatalmas módon rügyezettető márcziusi napok az addig tespedtségben élt nyomdászokat is fölébresztették s cselekvésre serkentették. Mint elsők a bécsi nyomdászsegédek léptek síkra anyagi helyzetük javítása érdekében. 1848. április 9-én terjesztette ott a segédek által e célra kiküldött bizottság az új árszabályt a főnökök testülete elé. Ennek főbb pontjai voltak: a bizonyos pénznek 7—8 pengőforintban való megállapítása; ezer *n* után 8 pengő-krajczár fizetése és a tanoncok számarányának olyszerű szabályozása, hogy 4—4 segédre csak 1—1 tanonc jusson. A mozgalomban főszerepet játszott *Scherzer Károly*¹ betűszedő, ki

¹ Született 1821. május 1-én Bécsben. Fia volt az az időben igen ismert Sperl-mulatóhely tulajdonosának. Scherzer idővel szakított nyomdász-pályájával és nagy hírnévre tett szert világ körüli utazásaival és azokról szóló leírásaival; később a diplomáciai pályára lépett és 1897. esztendőben mint Ausztria és Magyarország genuai főkonzula ment nyugalomba, melyet ez idő szerint görzi birtokán élvez, csupán a tudománynak és irodalomnak szentelve idejét.

a bécsi nyomdász-egyesület alapítása körül is nagy érdemeket szerzett. Egy másik tevékeny vezére a bécsi kollegáknak, abból az időből, *Dorstenstein Nándor*, nálunk is ismeretes, minthogy sok éven keresztül foglalatoskodott Budapesten, Kassán és legutóbb mint művezető Nagy-Szebenben, hol nemrég, 1898. december 26-án hunyt el.

A bécsi mozgalom csakhamar átragadt Pozsonyra és onnét Budapestre. Itten többszörös gyűlésezés után az árszabálybizottság május hó 13-án a segédek kívánságait folyamodvány kíséretében a miniszteriumhoz nyújtotta be. E kívánságok főbb pontjaikban megegyeztek a bécsi árszabálylyal, a számolási alapárnak két krajczárral való emelését és a tízóra munkaidőt követelve. Mint vezérek szerepeltek: *Prohaszka Ferencz*, *Hrusza János*, *Kocsi Sándor* és *Neumann Lajos*, kik közül a két utóbbi mint tüzes szónok élesztette a mozgalmat.¹

¹ Úgy Hrusza Jánosról, mint Prohaszka Ferenczről már volt szó jelen munkánkban, előbbiről az 52. oldalon, utóbbiról a 36. oldalon.

Neumann Lajos személye felől csak annyit sikerült kipuhatolnunk, hogy Boroszlóból szakadt hozzánk és hogy az ötvenes évek elején Bécsbe ment, hol több évi munkálkodás után mint a Wallishauser-nyomda művezetője hunyt el.

Kocsi Sándor korosabb szaktársaink előtt még jó emlékezetben él. Tisztelet és becsülést szerzett magának mint szakképzett nyomdász és mint humanusan gondolkodó főnök. Ő végezte az 1857-ben a Beimel és Kozma-nyomdából kikerült nagyhirű *Szent Erzsébet legendája* (*Denkmalsergeant Ersebeth Rymonnak innepererol ki vala Magyarj Andre kiralnak leanya*) című diszmunka illusztrációinak nyomtatását. Meghalt 1883. évi szeptember hó 5-én, élete 74. évében. Elhalálózásakor az *Egyetértés* című politikai napilap következő elismerő sorokat szentelte emlékének: Az egész magyar irodalom ismerte és nagyrabecsülte a derék öreg urat, ki hosszú évtizedeken keresztül a sajtó kohója mellől, közvetlen tanuja volt az irodalom küzdelmeinek, fejlődésének; újabb és újabb írói nemzedékeket látott a nyomda gépei közt megjelenni, feltűnni és eltűnni. Minden nemzedékből volt aztán neki bizalmas, jó embere, kiknek társaságában agglégényi estéit töltötte. Ő volt, ki már e hajlott korban is legtöbb, legegzenletesebb derült kedélyt tudott árasztani. Nem mint kiadó szerzett nevet az irodalomban, hanem mint »Kocsi bácsi«, egy nyugodt, vidám öregségbe jutott kedves ember, a legmelegebb szívek egyike, mely mindig vonzódott az írók felé és az ifjúsághoz. Valóságos irodalomtörténeti emlék, kiből régi idők és generációk szóltak, s a ki maga oly tiszteletreméltón képviselt nagy életkort, jóízű, tősgyökeres magyarosságot és szolid üzleti embert. Debreczenből való

A miniszterium, sőt maga a miniszterelnök, a vértanu emlékü *Batthyány Lajos gróf*, élénk érdeklődést tanusított az árszabályügynek békés úton történő megoldása iránt, s miután eleinte a főnökök nem igen voltak hajlandók elfogadni a segédek kivánságait, a miniszterium átiratilag felszólította Pest városa hatóságát, hogy e dologban vegye át a közbenjárást. Ekkor a városházán megindultak a tárgyalások úgy a nyomdatulajdonosok, mint a segédek kiküldöttei részéről, a hatósági biztos elnöklése mellett. A tárgyalásoknál újra *Kocsi Sándor* tűnt ki talpraesett érveléseivel, melylyel megbízói, a segédek jussát védelmezte.

Kölcsönös megegyezéssel létrejött aztán a magyarhoni nyomdászoknak első, hatósági oltalom mellett biztosított munkadíj-szabályzata, melynek szószerinti szövegét gazdasági és történelmi szempontból elég fontosnak tartjuk arra, hogy itt egész terjedelmében közzegegyük. Ime a tartalma:

Árjegyzék. Az 1848-diki május hava 13-án a' buda-pesti könyvnyomdatulajdonosok, illetőleg igazgatók között egy részről, és a' nyomdászemélyzetek megbízott küldöttei között küldöiknek nevében más részről az iparügyi ministerium iparosztályi hivatalnokai előtt tartott egyeztető értekezés alkalmával: A' nyomdák személyzetének küldöttei megkérdetvén, kinyilatkoztatták, miképen küldöik mindent elvállalni kötelezők magukat, mit küldötteik az értekezésben elfogadandának. Ennek folytában a' benyújtott petitióban a' munkabérekre nézve előadott kívánatok pontonként fölvetvén, a' munkabérek kölcsönös megvitátás után következőleg alapitattak meg:

volt, meg is maradt igazi kálvinista típusnak, bár félszázadja, hogy végkép elszakadt szülővárosából. Itt a városi nyomdában tanulta a nyomdászatot és 1840 végén különös ajánlattal ment Bécsbe a debreczeni ifjú. A sovány fiatal ember, magyar ruhában, sarkantyúsan, mindenféle nagy feltűnést tett, de azért hű maradt viseletéhez. Pestre kerülve, a Kozma-féle nyomdában mint gépmester nyert alkalmazást, majd üzletvezetője lett, utóbb pedig tulajdonosa. Ekkor már túl volt azon a koron, mikor az ember a jövődőért fáradozik. Irodalmi vállalkozásokba nem is kezdett, bármennyire is bent élt az irodalomban; de nyomdai üzletét példás rendben tartotta, izléses, tiszta munkát végeztetett. Erőtlenül daczolt az agg korral; a legdelibb ősz emberek egyike volt. A hetven év multa meg sem látszott rajta. Rövid betegség vetett véget az oly sokaktól ismert, mindenkitől becsült öreg úrnak, kit már régen megszokott mindenki abban az őszi verőfényben látni, mely áldásul jutott neki az aggkorra, s melynek földelítő enyhességében oly örömet időztek barátai.

Szedési árak : 1. A' perlbetűszedésért (1000 n-t véve) 18 kr. kértvén : ez szabad egyezkedésre hagyatott. 2. Nonpareillért (1000 n-t véve) 11 kr. pp. 3. Colonellért (1000 n-t véve) 10 kr. pp. 4. Garmond, petit és Cicero (1000 n-t véve) 8 kr. pp. 5. Mittel (1000 n-t véve) 9 kr. pp. 6. Tertia és text (1000 n-t véve) 10 kr. pp. 7. Zsidó sima szedésért 2 kral több. 8. Zsidó pontolt szedésért 4 kral több. 9. Zsidó szedés troppal 6 kral több. 10. Görög szedés duplán fizetetik. 11. Szerb, illir és oláh 1 kral több. 12. Egyházi vagy vonásos betűk 2 kral több. 13. Nehezebb tabellák, ha a' munkában fordulnak elő, duplán. 14. Könnyebb tabellák 2 kral több. 15. Vegyes szedésért minden külön character után egy kral több, azonban a' szövegben előforduló egyes szavak tekintetbe nem jönnek ; a' szöveg $\frac{1}{16}$ -án alúl e' külön characterek nem jönnek számításba. Csak $\frac{1}{16}$ -tól kezdve vétetik e' calculus. 16. Üres hasábczim egy sornak vétetik. Teljes hasábczim két sornak számittatik. Az alsó üres sor semmibe tekintetik. 17. A' helypótló (Durchschüss) egy n. 18. A' napi munkaidőnek 10 óra vétetik. Este 8 órától kezdve az éjjeli munka kezdődik. Az éjjeli és vasárnapi munkánál minden órára 6 kr. fizetetik minden szedésnél, tehát az ujságok szedésénél is. 19. A' vacat fizetetik. 20. A' javításoknál : az első, házban történő javításért nem jár fizetés. A' második olly javításért, melly nem a' szedő által okoztatott, óránként 8 kr. fizetetik. Ellenben minden szedő, ki a' javítás megtételére felszólittatik, vonakodás nélkül tartozik e' munkát teljesíteni.

Nyomatási árak : A' nyomtatási árakra nézve így történt a megállapodás az előmutatott bécsi árak szerint : I. osztály : az első 500 48 kr., a' következő 100 ivtől 5 kr. II-dik osztály : az első 500 50 kr., a' következő 100 ivtől 6 kr. III-dik osztály : az első 500 1 ft, a' következő 100 ivtől 7 kr. IV. osztály : az első 500 1 ft 12 kr, a' következő 100 8 kr. Az accidentiáknál : az első száztól 24 kr., a' következő száztól 6 kr. Ezen árak a' fekete nyomásra értetnek. Különösebb és nehéz munkák kölcsönös egyezkedésre hagyatnak. Minden kétségek elhárításaul egyébiránt minden revisionalis ivre rá fog iratni, hogy mellyik osztály szerint fizetendő. A' napi munkaidő óraszám — az éjjeli és vasárnapi munkák óradijai ugy értetnek a' nyomóknál is, mint főlebb a' szedőknél. — A' felmondási idő kölcsönösen 14 napban állapittatott meg. Azon esetben, ha a' nyomdatulajdonos munkát nem tud adni : a' segédeknek szabadság adatik a' nyomdából kiállani ; ha azonban a' nyomdatulajdonos elereszteni nem akarná, a' munkaüres napokon minden órájára a' napi munkaidőnek 8 krt fizetend. A' kifizetés ideje minden szombaton este történik, a' fölszámítással reggel 7 órakor a' munkások már készek legyenek, hogy azt az illető factor átnézhesse, 's hogy délután 3 órakor kiadathassék, és este 7 órakor a' kifizetés megtörténhessék. A' gépnymás kölcsönös egyezkedés szerint fizetetik. Költ mint főlebb.

Könyvnyomdatulajdonosok Budapesten : Landerer és Heckenast m. k., Trattner és Károlyi m. k., Lukács László m. k., Bagó Márton m. p., k. egyetemi nyomdaigazgató : Tresinszky Ferencz m. k.

Könyvnyomók Budapesten : Miller Antal m. k., Károlyi József m. k.,

Prohaszka Ferencz m. k., Venczel Lorencz jelen nem léteben szinte Prohaszka Ferencz m. k., Frivaldszky István m. k., Szabó József m. k., Kocsi Sándor m. k., Buschmann Gusztáv m. k., Pfarrer Antal m. k.

Hogy jelen másolat eredetijével mindenben megegyez, bizonyítom Pesten 1848-ki június 2-án, Szén Miklós m. k. főjegyző.

Az aláírókra nézve megjegyezzük, hogy *Lukács László*, mint a Kozma (az azelőtti Beimel) czég nyomdai igazgatója írta az árszabályt alá. A segédek megbízottai közül már egy sem él, sőt a most élő középkorú szaktársak előtt is csak *Kocsi Sándor*, *Szabó József* és *Buschmann Gusztáv* voltak ismeretesek.¹

A nagyközönség, valamint a sajtó is rokonszenvvel kísérte az árszabály-ügy lebonyolítását; a lapok közül különösen kiemelendő *Táncsics Mihály* lapja, a *Munkások Ujsága*, mely meleg szószólója volt a segédek kívánalmainak.

Meglévén az anyagi része a megélhetési módnak, a fővárosi nyomdászok most már nagy buzgalommal hozzáfogtak oly intézmények megalkotásához, melyek őket a balsors mostohaságai ellen lehetőleg oltalmazni voltak hivatva.

A kulturában előbbre haladt nyugoti országokban már a mult században alapítottak a nyomdászok a bajtársi összetartozandóság szelleme által vezérelt egyesületeket. Így Olaszországban és Németországban találkozunk segélyző-egyesületekkel. Az 1840-ben Mainzban és egész Németországban végbement négyszázados nyomdászjubileum behatása alatt létrejön Bécsben is (1842-ben) az első, nyomdászsegédek által alapított segélyző-egyesület. Nálunk Magyarországon még csak

¹ *Szabó József* 1874. február 27-én hunyt el Budapesten, élete 51-ik évében, mint az Athenaeum r. t. tisztviselője. Nevét főleg szaktörténeti írói működésével tette ismertté. Dolgozatai megjelentek a *Vasárnapi Ujságban* és más lapokban, többnyire azonban az egri *Gutenberg* két évfolyamában (1866—67.).

Buschmann Gusztáv, Buschmann Ferencz fővárosi nyomdász édes atyja, Potsdamban született, s 1839-ben került Budapestre, hol családot alapított s 1885-ben ülte meg hatvanéves nyomdászszágának örömmünnepét. Több éven át vezette a budapesti nyomdászegylet törzskönyvét és mint ügybuzgó egyleti pénzbeszedő tette magát érdemessé. Meghalt 1886. évi márczius hó 6-án, 77 éves korában.

csiráit látjuk e nemes törekvéseknek az itt-ott megalakított házi pénztárakban. E tekintetben *Zaka Lajos* szakíróársunk a következőket írja *A budapesti könyvnyomdászok és betűöntők egylete negyedszázados fennállásának története* című munkájában:

A harminczas években a legszánandóbb viszonyok közt éltek a nyomdászok s míg más iparos-segégekről betegség vagy halál esetén legalább a czéhek, a segédek czéhládái gondoskodtak, addig a nyomdászokkal hasonló esetekben nem törődött senki s a nyomornak voltak kitéve. Ily viszonyok között valódi áldásként lehetett venni az első betegsegélyző és temetkezési egylet alakulását, mely 1837-ben Budán, az egyetemi nyomdában kezdte meg működését: ezzel a kezdet megvolt s a példa csakhamar követésre talált, a negyvenes évek elején a Trattner-Károlyi és a Landerer és Heckenast-féle nyomdáknak is állítottak föl segélyző-pénztárakat. Előbbi nyomda pénztára csak rövid ideig állott fenn, ellenben utóbbi üzlet házi pénztára még az utazó szaktársaknak is adott segélyt; ez volt az első olyan viatikum, melyet nem a nyomdatulajdonos könyörülete, hanem a segédek adtak a segédeknek. A Landerer és Heckenast-féle nyomda betegeit kizárólag az irgalmas barátok budai kórházában ápoltatta, a budai egyetemi nyomda pedig pénzsegélyt adott betegeinek s mindkettő fennállott egészen 1848 július 1-ig, midőn a fővárosban általános nyomdász utas-, betegsegélyző- és temetkezési egylet alakult, a melybe Buda és Pest összes szaktársai, számszerint 232-en, beléptek.

Ez az egylet 1848. július 1-től 1853. márczius 1-éig állott fenn. Alapszabályai szerint a munkaadók nem járultak heti illetékkel a költségekhez, hanem mindegyik bizonyos, általa aláírt összeget mint alapot adott az egyletnek. A beiratási díj 2 pengőforint volt, a felszabadultak 8 forint felszabadítási illetéket fizettek, s heti illetékül 6 pengőkrajczárt fizetett minden tag. A keresztülutazók uti segélyül 2 forintot, a betegek hetenkint 4 forint 40 krajczárt, s temetési költségül a hátramaradt családtagok 30 forintot kaptak. Az egylet alapítása körül legtöbb érdeme volt *Landerer* nyomdatulajdonosnak és *Träger Endrének*, a Landerer és Heckenast-nyomda művezetőjének.

Az egylet célja következő négy pontban foglaltatott:

1. A keresztülutazó szaktársaknak, ha munkát nem kapnak, uti segélyt nyújtani.

2. A beteg tagok orvosi és pénzbeli segélyezése.
3. A munkára tehetetlenek segélyének biztosítása.
4. Elhaltaknak tisztességes eltemetése.

Landerer Lajos.

Az egyletnek a forradalom utáni időre eső sorsáról kevés jelenteni való maradt reánk.

Az 1851. évi február hó 23-án tartott első közgyűlésén, melyen Aigner Miklós városi tanácsos volt a hatóság képviselője, alapszabályait némileg módosította; e módosítások között legjelentékenyebbek: 1. az alap-vagyonhoz a heti illetékekből évenként legalább 40 forint csatolandó; 2. az alapítványaikkal hátralékos nyomdatulajdonosoktól az általok aláírt összeg behajtandó;

3. a heti illeték 6 krajczárról 8 krajczárra emeltetik. — Az egyesület vagyona e gyűléskor 1058 forint 33 krajczár volt, az Emich Gusztáv és Kozma Vazul nyomdatulajdonosok által még be nem fizetett alapítványokon kívül, s vezetése: elnök (*Heckenast Gusztáv*), pénztárnok (*Träger Endre*), ellenőr (*Gyurián József*) és négy választmányi tagra (*Dobrowszky Mátyás, Bühlringer József, Neumann Lajos, August János*) volt bízva.

Az egylet 1853. márczius 1-én feloszlattatott s az egyleti vagyonból (2418 forint 49 krajczár) minden egyes üzlet visszakapta az általa addig befizetett összeget a rája eső kamattal; természetesen levonva ebből az ugyanazon üzletben történt

Heckenast Gusztáv.

segélyezést. (Bagó Márton 94*00, Bucsánszky Alajos 125*35, Emich Gusztáv 192*53, Kozma Vazul 244*57, Landerer és Heckenast 575*09, Lukács László 261*51, Müller Adolf 124*55, Trattner-Károlyi 152*13, és az egyetemi nyomda személyzete 647*20 frtot kapott.) Így alakultak az ötvenes években fönnállott házi pénztárak az egyetemi nyomda, Landerer és Heckenast, Emich stb. nyomdáiban.

Első egyesületünket a következő 232 szaktárs alapította:

August János	Dittmar György	Gröber Károly
Aulinger Ignác	Dittmar Sebestyén	Gyurian József
Balogh János	Dobrovsky Mátyás	Hall Boldizsár
Bárczy János	Dworsky Vincze	Hebentanz Ferencz
Bartalics Antal	Eder Ferencz	Hegedüs István
Bartl László	Eichler Konrád	Heisler János
Bartok Ferencz	Engelbach Károly	Henter Gusztáv
Bauer János	Ernst Antal	Herodek Alajos
Bauer József	Faházi János	Herz János
Bähringer József	<i>Falk Zsigmond</i>	Holéczy Dénes
Beck József	Feigl Mór	Holmayer Ferencz
Beck Lipót	Fischer Antal	Hórak Ágoston
Bencze János	Fischer János	<i>Hórak Egyed</i>
Bernstein János	Fischer István	Horowitz Adolf
Berr István	Fitz Ágost	<i>Höchner János</i>
Blaschay Vincze	<i>Frics József</i>	Hruza János
Bodnár József	Fritscher József	Huller Lőrincz
Bogisitz Lipót	Frivaldszky István	<i>Huszká Lajos</i>
Buschmann Gusztáv	Furcht Nándor	Incze János
Bücheler Károly	Fürther Gyula	Iselin Dániel
Csáder Antal	Fürchtegott Ferencz	Jaczy Alajos
Csáder József	Gabrieli Pál	Jancsovcics János
Csendes Mátyás	Gálmán János	Janitschek Sándor
Cserni György	Gartner János	Jäger Béla
Cserwenka Ferencz	Gattenau Frigyes	Juranek Jakab
Dalmady Mihály	Gecsó Antal	Kaith Károly
Damisch Antal	Gergey Lajos	Káldy János
Dattan Károly	<i>Giersch G. Lajos</i>	Kamenszky Károly
Deák Antal	Girstorfer József	Kamenszky József
Delonge Vilmos	Glatzl János	Kappenstein Nándor
Demant András	Glutsch Keresztély	Kappler József
Deutsch Adolf	Golditz Vilmos	Károlyi József
Deville János	Graessmann Miklós	Katzvinsky Antal
Dietrich Henrik	Greif Ferencz	Kaufmann Antal

Kern János	Nánay Ferencz	Schweizer József
Killyén József	Németh Ferencz	Scorpa János
Király Mihály	Nestler Ferencz	Silberer Ferencz
Kistner Mihály	Neumann Lajos	Simon Zsigmond
Knapp Antal	Nohn György	Sinai Ede
Kocsi Sándor	Obenaus Ágost	Spielvogel Ferencz
Kohn József	Paksy Ferencz	Steiner Miklós
Kollassowits Károly	<i>Pamperl Ede</i>	Steller Ferencz
Koller Vilmos	Pardafi József	Stössel János
Kolombán József	Pawlitschek Antal	Strasser János
Konrády Ferencz	Pethes István	Streibig János
Kottesovszky Ferencz	Pfarrer Antal	Strock Mihály
<i>Kovács Mihály</i>	Pichler József	Stumpf Sándor
Kovács Pál	Plessel Adolf	Suttrel Mátyás
Kovarik Ferencz	Plessel Alajos	Szabó József
Körömszi István	Pleunig Antal	Szentkirályi Márton
Kövesdy Lajos	Ploch Ferencz	Szüts Ferencz
Král Pál	Poldini Ede	<i>Szűts Lajos</i>
Králik János	Pomper Frigyes	Tabershoffer József
Kramer Károly	Ponczer József	Titel Balázs
Kramer Vilmos	Pongrácz Ferencz	Thiel Ádám
Krámer Rezső	Popius Márton	<i>Träger Endre</i>
Kraus Mátyás	Potemkin Alfonz	Tropler Mihály
Krünnér Lipót	Preforth János	Ullmann Vilmos
Kuntz Antal	Prohaszka Ferencz	Unverdorben Ferencz
Langer Venczel	Propst Antal	Urschitz Jakab
Lazarovics Döme	Radimay Lőrincz	Virág József
Lämmermeyer Albán	Raske Ferencz	Vörös Sándor
Lindner Ferencz	Remele Ferencz	Wagner András
Lorenz Venczel	<i>Remele Pál</i>	Wagner János
Lutz Simon	Riermayer János	Wallesch János
Lyubibratich István	Riesz Jakab	Walter Ferencz
<i>Malatin Antal</i>	Rippel István	Weis Bernát
Mayer Lipót	Ritter Ferencz	Weis János
Meyer János	Róczay Antal	Weis Mózes
Mikusik József	Römer Vilmos	Werbedits Vilmos
Miller Antal	Sánger András	Winter Zsigmond
Mittermeyer Antal	Schallander Bálint	Wizsnyowszky Pál
Möckl Frigyes	Schleinitz József	Wodianer Fülöp
Mödlhammer József	Schmidt Keresztély	Wurzingner Mátyás
Mölczer Ferencz	Schmidt József	Zathureczky József
Mölczer János	Schmidtbauer Ferencz	Zsiday József
Nagy Károly	Schröter Károly	
Nagy János	Schur János	

Azonban foglalkozott 1848—49-ben ezeken kívül még számos, részint a vidékről, részint külföldről jött szaktárs Budapestén. *Prohaszka Ferencz* szaktárs a *Typographia* 1885. évi október 2-iki számában közzétette a fővárosi nyomdák névszerinti személyzet-álladékát; e jegyzékből a fent kimutatott 232 nyomdászon kívül még a következő szaktársak neveit irtuk ki:

Barta Lajos	Kunst József	Soukop János
Booch Frigyes	März Ede	Tauber György
Deutsch Dávid	Menich Sámuel	Ternovszky N.
Duppay János	Rózsavölgyi P.	Tkalecz Pál
Dworzak János	Schnausz Lipót	Varga N.
Fleischer Dániel	Schneider Gusztáv	Waldschek Alajos
Kaunitz József	Schneider János	Wagner Dániel
Kettinger József	Siegmann Vilmos	Wagner Ferencz
Kiss Antal	Skálnik György	

E huszonhat egyénnel kitenne az összlétszám ($232 + 26$) 258 szaktársat; azonban alig fogunk tévedni, ha e számnál még nagyobbra teszszük az abban az időben Budapestén felváltva munkában állottak létszámát, mert meggyőződünk, hogy a Prohaszka által összeállított névjegyzék is mutat fel hiányokat.

A 258 pályatársunk közül ma — 1900 elején, tehát ötvenkét esztendő múltán — tudtunkkal csak *tizenkettő* van életben, úgymint:

Falk Zsigmond	Hórak Egyed	Pamperl Ede
Frics József	Huszka Lajos	Remele Pál
Giersch G. Lajos	Kovács Mihály	Szüts Lajos
Höchner János	Malatin Antal	Träger Endre

Ebből a tizenkettőből három (Giersch Lajos, Höchner János és Pamperl Ede) élvezi az általuk alapított egyesület jótékony-ságát, a rokkantsegélyt; egy (Szüts Lajos) még mindig a szekrény mellett áll; Huszka Lajos mint kiérdemült fametsző nyugalomban él, a többi hétből pedig igazgató, principális vagy művezető lett, kik nagyobbbrészt szintén nyugalomba vonultak.

Lovag Falk Zsigmond, kir. tanácsos, a Pesti könyvnyomda-részvénytársaság igazgatója, szül. 1831. április 27-én Pesten. 1845. év végén a budai egyetemi nyomdában mint betűszedő kitanult s a következő években Pesten

Kozma Vazul nyomdájában az *Ungar* című lapot tördelte. 1848–49-ben Budapesten mint nemzetőr rótt a honfiúi kötelességét. 1849. végével Bécsbe ment s ott a Sommer-féle üzletben kapott alkalmaztatást, a hol csakhamar nyomdaigazgató s az akkor ott megjelent két magyar lapnak és egyéb magyar nyelvű kiadásoknak buzgó támogatója lett. 1868-ban tért vissza Budapestre, hogy a Pesti könyvnyomda-résztvénytársaságot megalapítsa, mely intézetnek köszönhető első sorban a hazai könyvnyomtatásnak mai modern színvonalra emelkedése. Falk most is el nem lankadó lelkesedéssel szakadatlanul munkálkodik s nagy érdemeket szerzett magának mint az országos nyomdász-egyesület hosszú ideig volt elnöke. A köztéren való hasznos és példászerű tevékenységeért lovagi rangot és számos egyéb kitüntetést nyert. 1898-ban a Ferencz József-rend középkeresztjét kapta. 1893-ban ünnepelte nyomdász-kodásának félszázados jubileumát és a vezetése alatt álló intézet huszonöt-éves fennállását. (Falk kimerítő életrajzát a szíves olvasó a Magyar Nyomdászok Évkönyve 1887. évi folyamában találja.)

Frics József Besztercebányán született és Miskolczon tanulta a nyomdászatot. 1847-ben került Pestre; 1848-ban mint nemzetőr résztvett a pákozdi és schwechati ütközetekben. 1849-ben a *Közlöny* című hivatalos lappal Debreczenbe, majd Pestre, Szegedre és Aradra ment. A forradalom után külföldre ment, majd Pestre visszatérve, a Herz-féle nyomda művezetője lett. 1859. november 1-én a debreczeni nyomda vezetésével lett megbízva, mely régi jóhírű nyomdát időszerű beruházások és ügyes tevékenysége által elmaradt helyzetéből kiemelte. 1895-ben ülte ötvenéves nyomdász-kodásának örömnépét. 1899. június havában visszalépett a nyomda vezetésétől és nyugalomba vonult.

Giersch G. Lajos, 1. munkánk 130. old.

Höchner János 1822-ben született Augsburgban, a hol 1837-ben lépett a nyomdászati pályára. Több évi külföldön történt kalandozás után 1847-ben Pesten telepedett le, munkát kapva a Landerer és Heckenast-nyomdában. 1849. nyarán a banknyomdával Szegedre ment. A szabadságharcz lezajlása után Aradon, majd Nagy-Szebenben dolgozott. 1862-ben visszatért Budapestre s itt 1887-ben ülte meg félszázados pályafutásának emlékét.

Hörák Egyed 1819. szeptember 1-én született Esztergomban s Beimel pesti üzletében tanulta meg a nyomdászatot. Több évi, Német- és Franciaországban meg Belgiumban tett külföldi vándorút után 1845-ben visszakért Pestre s itten a Beimel, illetve Kozma-nyomdában működött mint szedő, majd mint vizezfaktor. 1850. elején hárbe vette Beimel esztergomi üzletét, 1856-ban pedig önálló nyomdát nyitott ugyanott, melyet 1880. elején adott át Buzárovits Gusztávnak.

Husza Lajos, 1. munkánk 102. old.

Kovács Mihály nyomdatulajdonos Rozsnyón, 1845-ben Kolozsvárról jött Pestre a Landerer és Heckenast-nyomdába, 1848-ban Pozsonyban dolgozott. A szabadságharcot Erdélyben küzdötte végig mint honvéd. Azután újra Pesten dolgozott a szekrény mellett, míg nem 1862-ben átvette a rozsnyói

nyomdát. Megalapította a *Rozsnyói Híradót*, mely lappal jó nevet szerzett magának.

Malatin Antal, I. munkánk 130. old.

Pamperl Ede, gépmester, Pesten tanulta Beimel üzletében a nyomdászatot. 1848—49-ben mint honvéd szolgálta a hazát, egy ízben meg is sebesült. Hosszú idő óta Aradon tartózkodik, hol kollegáival meg is ülte ötvenéves nyomdász-örömmünnepét.

Remele Pál született 1824-ben Budán. Atyja, Remele Ferencz, szintén nyomdász volt. 1842-ben, az egyetemi nyomdában történt felszabadulása után külföldre ment, honnét 1847-ben tért vissza és újra az egyetemi nyomdában nyert foglalkozást. 1887-ben ülte pályafutásának negyvenöt éves emlékét. Jelenleg mint a nevezett intézet volt főművezetője élvezi nyugdíját.

Szűts Lajos született 1830. december 16-án Pesten. 1847-ben a Beimel nyomdában mint betűszedő felszabadult. A szabadságharcban mint honvéd vett részt. 1860-ban elhagyta a szekrényt és lett belőle vándorszínész. 1880-ban azonban újra visszatért régi hivatásához és azóta az *Egyetértés* című napilapnál keresi kenyerét. 1894-ben ünnepelte nyomdászkodásának félszázados évfordulóját.

Träger Endre, I. munkánk 131. old.

Budapesten kívül éppen csak *Debreczenből* maradtak ránk némi adatok, hogy az ottani nyomdászok is tettek volna valamit a segélyezés ügyében.

Segélyző pénztár már e század huszas éveiben volt Debreczenben. Maga a város minden inas után, ennek beszegődtetése alkalmával 5 váltóforintot fizetett e célra. A ki fölszabadult, tartozott 10 váltóforintot díjul lefizetni; azonkívül fölszabadulási és társpohár czímen még két, úgynevezett »traktát« is kellett rendeznie. Később belátták ez utóbbinak költséges voltát s 15 váltóforinton meg lehetett azt váltani, mely összeg szintén a segélyző pénztárba folyt. Végül köteles volt még minden inas első negyedévi fizetéséből is 5 váltóforinttal ez alaphoz járulni.

Úgy látszik azonban, hogy e pénztár inkább csak az utasok segélyezésére, valamint a társaság egyes tagjainak véletlen baleset alkalmával nyújtandó kisebb-nagyobb kölcsönök adására szolgált; s talán éppen ezért akarták 1846-ban a legközelebbi év kezdetével életbelépendő »Temetési, özvegyek s árvákat segítő« pénztárrá átalakítani; melyből minden tag vagy ennek felesége után, halál esetére, az illető felek vagy örökösök 50 váltóforintban részesültek volna. Sőt még az

illető tagnak gyermekei is (leányok, ha még hajadonok, fiúk, ha nincsenek még mesterségnél) temetési költségre 30 váltóforintot kapnának. Az özvegy- és árva-segély meghatározása arra az időre tartatott fenn, mikor a pénztár oly kedvező helyzetben leend, hogy e tekintetben is tehet valamit. Az intézményt még takarékegyület egészítette volna ki.

A művezetővel és ellenőrrel együtt 15-en voltak s a már meglevő 525 váltóforintra menő tőke gyarapítására mindegyik kötelezte magát, mint alapító tag, 1846 végéig 25 váltóforintot befizetni.

Az eszme azonban, kellő pártolás hiányában, testté nem vált.

* * *

Fővárosi nyomdászaink azonban nemcsak szűkebb körű szakmabeli ügyeiket törekedtek lehetőleg rendbehozni, hanem a haza sorsával is törődtek, élénk részt véve a felmerülő politikai események hol zivataros, hol örvendeztető fordulataiban. Nagy azok száma, kik a szabadságharczosok soraiban rótták le honfiúi kötelességüket és munkánk egy további részében ezekről külön fogunk megemlékezni; itt csak azt jegyezzük meg, hogy a könyvnyomtatás és hirlapok előállításának természete, mint önvédelmi harcunknak egyik nélkülözhetetlen segéd-fegyvere, nem engedte meg, hogy lelkesedésüknek engedve, sorainkból még többen elhagyják hivatásukat és a kényszerűség ott marasztalta őket a műhelyben, melyben nap-nap után újra és újra éleszték a holt betűk ármádiájával a nemzet élet-halál-küzdelmét.

Az otthonmaradtakat mint nemzetőröket vagy egyéb téren látjuk helyöket betölteni. Terhes volt a nemzetőri szolgálat a fővárosban, hol a több ízben kitört zsidóellenes zendülések követelték a nemzetőrök némelykor éjjel-nappalokon át tartott készenlétét és erélyes közbenjárását a veszélyeztetett izraelita embertársaik élete és vagyona érdekében. Ilyen esetekben kiürültek a nyomdák is, lévén a személyzetek nagy része a nemzetőrök soraiban található.

Majd midőn 1848. szeptember havában a Jellasics betörése által veszélyeztetett főváros budai környékét, a Gellérthegy déli

oldalán, Albertfalva felé s egyéb irányban földhányásokkal és sánczokkal biztosítani elrendelték, a nyomdászok is kivonultak testületileg, — kapával és ásóval fölfegyverkezve, — hogy a maguk részét kivegyék a nehéz munkából. E csapat élén újra *Kocsi Sándort* látjuk, kezében egy hatalmas nemzeti színű zászlóval. Mondanunk sem kell, hogy midőn aztán hír jött a Jellasics tábornok vállalatának kudarczáról, a Bécs felé történt csúfos »Flankenbewegung«-ról, a tipografusok táborában is mily határtalan örömet keltett a horvát bánnak megaláztatása.

Voltak, kik az akkori mozgalmas időben a litteraturával is foglalkoztak. Elég súlyosan bűnhődött ilyen vállalkozásáért egy *März Ede* nevű, Németországból a forradalom hírére hozzánk jött szaktárs, ki egy rendkívül hetyke hangon tartott politikai élczlapot adott ki Kozma nyomdájában *Die grosse Spatzenversammlung* cím alatt. A lap szabad szája miatt nagy népszerűségnek örvendett. Szedte *Dobrowszky Mátyás*, a későbbi Emich-nyomda művezetője.¹ A visszatörülés idejében kijutott a derék Märznek is. 1849. október 13-iki dátummal a Neugebäudeban székelő katonai bíróság fölötte következő ítéletet hozott: »März Ede, szászországi születésű, 36 éves, ág. ev., nőtlen könyvnyomdai legény az általa szerkesztett vakmerő gúnyiratokért és a lázadásnak ekképeni előmozdításáért két évi sánczmunkára, könnyű vasban«. Hogy mi lett März szaktárs további sorsa, nem tudjuk.

Érdemesnek tartjuk még megemlíteni, hogy *Herwegh György* német radikális költőnek *Der gute Berg* című szerte ismert nyomdászdalát, *Magos Ernő* nem kevésbbé radikális népiró magyarra fordította le, Herweghnek egyéb, 1848-ig megjelent költeményeivel és *Táncsics Mihály* kiadásában közrebocsátotta. Úgy látszik azonban, hogy Magos nem birt elég gyakorlottsággal a szónak kötött formában való helyes és élvezetes visszaadásában, mert fordításában sok helyütt egészen elvész az eredeti minden költői szépsége és lendülete, sőt számos

¹ *Dobrowszky Mátyás*, Dobrowszky Ágost fővárosi könyvkereskedő édes atyja, meghalt 1877. évben 60 éves korában Budapesten.

esetben egész értelmetlen, a mintától messze eltérő eszmémenetekre találunk a máskülönben elég érdekes könyvecskében. Állításunk igazolására ide iktatjuk a *Der gute Berg* dalnak német szövegét és melléje Magos Ernő fordítását.

Der gute Berg.

Es ist ein Berg auf Erden,
Der Gutenberg genannt;
Der soll besungen werden
Wohl auf und ab im Land.
Er heget keine Veste,
Er pflaget keinen Wein,
Und wird doch stets der Beste
Von allen Bergen sein.

Es ist ein Berg auf Erden,
Der steht zu Mainz am Rhein,
Mit trutzigen Geberden
Schaut er in's Land hinein.
Da schaut er, was wir treiben
Vom Rheine bis an's Meer,
Da liest er, was wir schreiben
Im weiten Land umher.

Zu lang ward dem Kyffhäuser
Des Rothbarts Todesnacht,
Da ist für seinen Kaiser
Der Gutenberg erwacht.
Zu Schanden liess er werden
Der Raben schwarzes Werk,
Der beste Berg auf Erden,
Das ist der Gutenberg!

A legjobb hegy.

Kel égre hegy a földön,
S ez Guttenberg hegye;
Ennek kövön s a zöldön
Legyen dicső neve.
Nincs vára, senkisép lop
Tőkéje nedviből — —
De azért mégis legjobb
Hegy minden hegy közül.

Kel égre hegy e földön,
Hol Rhein, s a mainci vár —,
Büszkén tekint dombvölgyön
A merre láthatár. —
Tekinti mint nyirkálnak
Rajnául tengerig —
Olvassa mit firkálnak
A kik a pénzt verik!

Rothbart megholt — s mint hír megy,
Soká aludt, s ama
Császár helyett a jó hegy —
A mainci támadá.
Nincs vára — senkisép lop
Borából, nincs sere — —
De minden hegy közt legjobb:
Mert Guttenberg hegye.

Kezünk közt van egy másik német költeménynek kézírata, melyet szilaj nyelvezete nem tesz alkalmatossá a közlésre, és alapeszméjében odairányul, hogy »immár eljött az ideje annak, hogy a nyomda buta ólomanyaga nem mint az életet és felvilágosodást terjesztő betű röpíttessék világgá, hanem mint a zsarnokságot pusztító, halált szóró golyó«. A költemény *Die freie Presse* címet viseli és minthogy a »Hofburg« kifejezés is előfordul benne, valószínűleg a bécsi forradalom ideje alatt látott napvilágot.

Új nyomdák keletkezése.

Mielőtt az 1848—49. évek nevezetes korszakában létrejött új nyomdák közelebbi alapítási körülményeivel foglalkoznánk, helyén valónak találjuk újra szemügyre venni a budapesti régebbi nyomdák ez időbeli tevékenységét.

Mint elsővel újrolag a *m. kir. egyetemi nyomdával* kell kezdenünk; itt jelentek meg különböző időközökben, *id. Szinnyei József* összeállítása szerint, 1848—49-ben a következő magyar lapok: a Honderű, Magyar Akadémiai Értesítő, Pesti Divatlap, Reform, a hivatalos Közlöny, Magyar Gazda és a Figyelmező; végre Lauka Gusztáv Charivari-Dongó című élczipja. Ezenkívül egy-két német lap és számos egyéb természetű nyomtatvány, mint kiáltványok, rölapok stb. stb. Sajnos, hogy e tekintélyes nyomda-intézetnek éppen e két esztendő alatti működéséről csak hézagos adatok állanak rendelkezésünkre. Az 1882. évben kiadásra került, *Baloghy István* által írott: »A m. királyi egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke 1777—1877« című munkában az 1848-iki esztendőből ki van tüntetve: 15 magyar nyelvű munka, 4 latin, 1—1 német, görög és tót; 1849-ből pedig 3 magyar, 2 német és 1 rutén. Egyéb semmi. Pedig nagy kár, hogy e bibliográfiai kimutatásban teljesen figyelmen kívül hagyták a nyomda hírlap- és másnemű termékeinek tüzetes felsorolását.¹ (Egyáltalán e tekintetben, t. i. a két forradalmi esztendőben készült termékekről szóló munkában — a mennyire tudjuk — csak egyetlenegy nyomdáról birunk teljes pontossággal összeállított kimutatást: ez a marosvásárhelyi evang. ref. kollégium könyvnyomdájának működésére vonatkozik, melyet 1887-ben írt

¹ Nem akarjuk a már életben nem lévő szerző, Baloghy István ellen, munkájának e fogyatéka miatt a hiperlajlás vádját emelni, azonban úgy gondoljuk, hogy oly természetű munkában, mint a kérdésben lévő, mely kútforrásul van hivatva szolgálni a jövő történetírónak, fel kellene venni a dolgok tényleges mibenlétét, bármily melléktekintet mellőzésével. A 48-as események immár a történetnek képezik alkotórészét, ennél fogva a leplezetlen való földerítése egyedül lehet az irányadó szempont; a szépítgetés vagy — jobban mondva — agyonhallgatás nem egyeztethető össze a történetírás magasztos feladatával.

meg *Koncz József* tanár,¹ *Imreh Sándor* nyomdavezető ügybuzgó segédkezése mellett.)

1848. június 1-én az egyetemi nyomdában indult meg a nemzeti kormány hivatalos lapja, a *Közlöny*, melyet itt nyomtak az év végéig, ekkor a kormánynyal együtt Debreczenbe kerülve, innentől fogva a szabadságharcz hányattatásain ment keresztül, mignem Aradon 1849. augusztus 11-én annak utolsó száma jelent meg. Az egyetemi nyomdában a lapot *Remele Pál* tördelte, mint szedők pedig *Sziüts Ferencz* és *Sziüts Lajos* testvéreken kívül még *Wodianer Fülöp* és mások állottak amellett. Egy szép napon megtörtént, hogy Remele felcsapott honvédhuszárnak és ezredével táborba indult Jellasics ellen; az őtet helyettesítő tördelővel azután megesett, hogy a lapot alaposan eltördelte, mire *Szemere Bertalan* államtitkár rögtön visszahívatta Remelét és a további katonáskodástól eltiltva, ráparancsolt, hogy »a haza ügye érdekében« tördelje tovább a lapot, a mely parancsnak Remele aztán meg is felelt.

Megemlítésre méltó itt még, hogy az egyetemi nyomda 1848. évben már két gyorsajtóval volt fölszerelve.

A Pesten működő három nyomda közül a legöregebbik, a *Trattner-Károlyi*-féle, ebben az időben szintén két gyorsajtóval volt ellátva, de a márcziusi napok után bekövetkezett föllendüléséből az időszakai sajtónak aránylag csekély része jutott. A német nyelvű *Opposition* című napilapon kívül, még itt nyomattak a következő hirlapok: a *Honi Irodalmi Értesítő*, *Közügyvéd*, *Nevelési Emléklapok*, *Orvosi Tár*; a politikai lapok közül: a *Jelenkor*, mely szép multtal bíró ujság 1848. június 29-én szünt meg; továbbá a *Nemzeti Ujság*, *Társalkodó* című melléklapjával. A *Nemzeti Ujság* volt az első magyar hirlap, mely a márcziusi 15-iki események után cenzura nélkül jelent meg s ekkor pár óra alatt 800 példány kelt el belőle.² A fentebb említett *Opposition* is nagy kedveltségnek örvendett.

¹ A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvnyomdájának százéves története, 1786—1886.

² Munkánk 136. oldalán ugyan erről a lapról lévén szó, ott az hibásan *Nemzeti Hirlap* cím alatt fordul elő, a mit ezennel helyreigazítunk.

Landerer és Heckenastnál, mely czég ugyancsak két gyors-sajtóval dolgozott, több német hirlapon kívül megjelent a Kossuth által 1841-ben alapított Pesti Hirlap; ennek utolsó száma 1849. július 8-áról van keltezve. A Jókai és Petőfi által szerkesztett, nagy irodalmi tekintélynek örvendő Életképek szintén itt készültek (e lap megszűnt 1848. december 31-én); később, 1849-ben, itt nyomatta Jókai a Debreczenben megindult Esti Lapokat, mely hirlapból 1849. július 7-én jelent meg az utolsó szám. Rövidéletű volt a szintén hetenkint hatszor megjelent Radicallap, mely 1848. június 1-én keletkezett és július 16-án beolvadt a Nép-Elem című lapba. Ezekén kívül nyomtatott még Landerer és Heckenastnál több nem politikai lap, mint: a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Pénzügyi Levelek és mások.

1849. tavaszán, — midőn Buda várának a magyar hadsereg által történt ostromlása folytán, illetőleg Pestnek Hentzi osztrák várparancsnok általi bombáztatása miatt éppen nem volt ajánlatos a Belvárosban való tartózkodás, a Lipótváros és Belváros veszélyeztetett lakossága otthagya házi tűzhelyét és a Városligetben rögtönzött táborban keresett menedéket, — a Landerer és Heckenast-czég hamarosan felállított a Király- és Rózsa-utca sarokházában egy fióknyomdát, felszerelve azt egy vassajtóval és többrendbeli nagyobb fokú betűkkel, a mely hevenyészett kis nyomdában aztán, egészen Buda várának megvívásáig nyomták a városligeti néptáborban kiadásra került hatósági hirdetményeket és a hadi eseményekről szóló másnemű jelenségeket,¹

¹ A Landerer és Heckenast-nyomda két czégtulajdonosáról álljanak itt, a munkánk folyamában közlötteken kívül még a következő kiegészítő életrajzi adatok:

Landerer Lajos az ötvenes évek elején testi törődöttsége miatt mindinkább Heckenastnak engedte át az üzlet vezetését, migsem a halál őt vaczi magánbirtokán 1854. február 1-én, munkás és közhasznú életének 54-ik évében utólérte. Ő vele kihalt a híres Landerer nyomdász-család, melynek tagjai Budán 108, Pozsonyban 95, Pesten 78, Kassán mintegy 30 évig terjesztették a közművelődést és fölvilágosodást.

Heckenast Gusztáv Landerer elhalálozása évében üzletét a hatvani-utczai Horváth-házból áttette mostani helyére, az Egyetem-utca 4. sz. a. Szirmay-

Nagy tevékenységet fejtett ki *Kozma Vazul* (azelőtt Beimel) nyomdája a szabadságharczi hirlapirodalom terén. Midőn Kozma az üzletet Beimeltől átvette, azt teljesen új alapra fektette. A fapréseket kiküszöbölte és két gyorsaját állított fel; a betűanyagot is felfrissítette az intézetében berendezett betűöntői és stereotipáló osztálylyal, melyet a Prágából beszármazott *Wolf János* vezetett († 1884-ben, 65 éves korában). Az üzlet élén mint igazgató *Lukács László* állott, ki Kecskeméten tanulta a könyvnyomtatás mesterségét és 1848. június havában önálló üzletet nyitott. Mellette mint művezető *Hórak Eged*, a későbbi esztergomi nyomdatulajdonos segédkezett. Mint gépmesterek *Kocsi Sándor* és *Urschitz Jakab*¹ működtek, mint nyomók *Lindner Ferencz*, *März Ede*, *Ries Jakab* és mások. Ezek mellett nagyszámú szedőszemélyzetet foglalkoztatott Kozma; utóbbiak közül kiemeljük névszerint a következőket; *Dobrowszky Mátyás*, *Faházi János* († 1874-ben Debreczenben), *Falk Zsigmond*, *Frics József* (a debreczeni városi nyomda nyugalomba vonult igazgatója), *Greif [Kápolnai] Ferencz* († 1894. október 27-én, élete 69. évében, Budapesten), *Kiss Antal* († Budapesten 1875. június 4-én, 44 éves korában), *Králik János* († Budapesten 1886. július havában) és *Szabó József* (a már többször említett nyomdásztörténeti szakíró).

Forradalmi lapok közül megindult e nyomdában 1848. márczius 18-án Lukács László kiadásában a Pálfi Albert és Csernátorny Lajos által szerkesztett és hetenkint hatszor megjelenő Márczius Tizenötödike; továbbá a Bajza József szerkesztése melletti Kossuth Hirlapja (1848. július hó 1-én, meg-

házza és 1863-ig a régi czég alatt vezette azt; ez évben aztán az ő nevére iratott át a nyomda. 1873-ban tudvalevőleg az ujonnan alakult *Franklin* irodalmi és nyomdai részvénytársaság birtokába ment át a szép multtal dicsekvő nyomda. Az új czég műszaki igazgatója, *Hirsch Lipót*, a nyomdát egészen az újkor kívánalmai szerint alakította át és ma egyik elsőrangú műintézetünket birjuk benne. — Heckenast pedig visszavonult a magánéletbe, miglen 1878. április 10-én Pozsonyban elhunyt, 67 éves korában. Könyvkiadói tevékenységének nagy kiterjedését több mint kilenczszáz általa kiadott munka tanúsítja.

¹ *Urschitz Jakab* 1884. február 21-én hunyt el Budapesten, élete 65-ik évében, mint az Athenaeum-nyomda főművezetője.

BUDA VÁRÁNAK roham általi bevétele.

A győzelmes éj 21. májusra.

HENCZI meg van sebesítve és elfogva.

A császári éj folyó hónap 15-én a pestiekre ezre remíté éj volt. Az egész város lángban ostrom, de Budapest lakosai egykedvűen nézik a lángengert, mondva, hogy az Henczinak halottai féltje, az iszonyú ágyú-dörgés pedig nem egyéb, mint az összes ostromok késnek belelőni. De a károthoz valóra éj a magyarok diadal-éja volt, és hajlécsodát ama jóvondó, mert Henczi uralka sirba szállott, és Buda vár búsza váro-
lmet a nemzet kezében van.

A mai este a Duna partján sokotnál több ember állott, kik mind-
arajan meg voltak győződve, hogy az ostrom az éjjel érendő véget. Este
8-tól 10-ig mindenki várakozó idővel szemetek mellett erősen folyt az ágyúzás.
Az ostromok, sorukat sejtették, szellentősen ordítottak, mintha a pokolból
száltak volna égélyt felidézni; de meg a pokol is jobb lévén a gazoknak,
magukra hagyták őket, és a magyar ágyú ezt kiáltotta huzások: „hallgat-
satos kutyák, végörök öltök, ti nem lesztek többé a várak urai!”

Tíz órától éjjel a magyarok ágyúzás mindinkább növekedett, —
haragban a várbeli gazoknak, hogy a magyar vezérek most már komo-
lyan kezdik a vár elfoglalását. Éjjel után megszűnt az ágyúdörgés, és viész
katonáink több oldalról közelítették a várhoz, segítve lelkesedésük és el-
lenség csüggedése, valamint az éj sötétsége által.

Reggel 3 órákor, miután a miénk a szükséges álláspontokat elfog-
lalták, a roham megkezdett, és már egy óra múlva a fővárosi kapu, és
több a várba vezető utak a magyarok kezében voltak.

Erős pusztítás hallatszott, és magyar vitézeink, mint előre lehetett
fálm, mindenütt győztek. Midőn a miénk a válsárosi csatározatokhoz (Pal-
hiedekhoz) érkeztek, az osztrák védelmező ellenséges katonák rájuk egy-
együtt autították el, de a miénk azonnal nem gondolva, gyors lépésekkel halad-
tak előre, mire az ellenség 2 ágyút ott hagyván, elszaladt, a miénk pedig
simánosan a csatározaton, azt szétrombolták és a két ágyút elfoglalták.

Már fél öt órákor a vár nagyobb része a magyarok kezében volt, de
az első magyar lobogó a gróf Sándor háza előtti terezen kitárazott. A csata
erősen folyt, a az ellenség a házakba és a torlaszok mögé húzódva, innen

erősen védelmezé magát; de a miénk a torlaszokat feltartóztatlanul
áthágyván, és a házakba benyomulván, az ellenséges katonákat részint le-
koncolták, részint elfoglalták.

Az istentelen ellenség az álló hidat, a világ a nyolcadik emdjét,
mint maga Henczi is vezette azt, össze akarta bgyan rombolni, és e végül
a budai parton lévő oszlopát levegőbe repíteni, de csak felgyújtója porko-
lódott, a hid pedig sértlen maradt.

Hét óra tájban a vár körüli épületekben erősen folyt a pusztítás, de
nem sokára már 3 helyen lengett a nemzeti lobogó.

Nyolcz óra fele a miénk a hajdani királyi és nádori palotáról levet-
ték a csudar fekete-varga zászlót, és helyébe, a Duna partján álló tomgy-
telen napimég nem csakely trómeira, a nemzeti lobogót kiülték. — Erre
csakhamar az összes var hős seregünk által el lón foglalva.

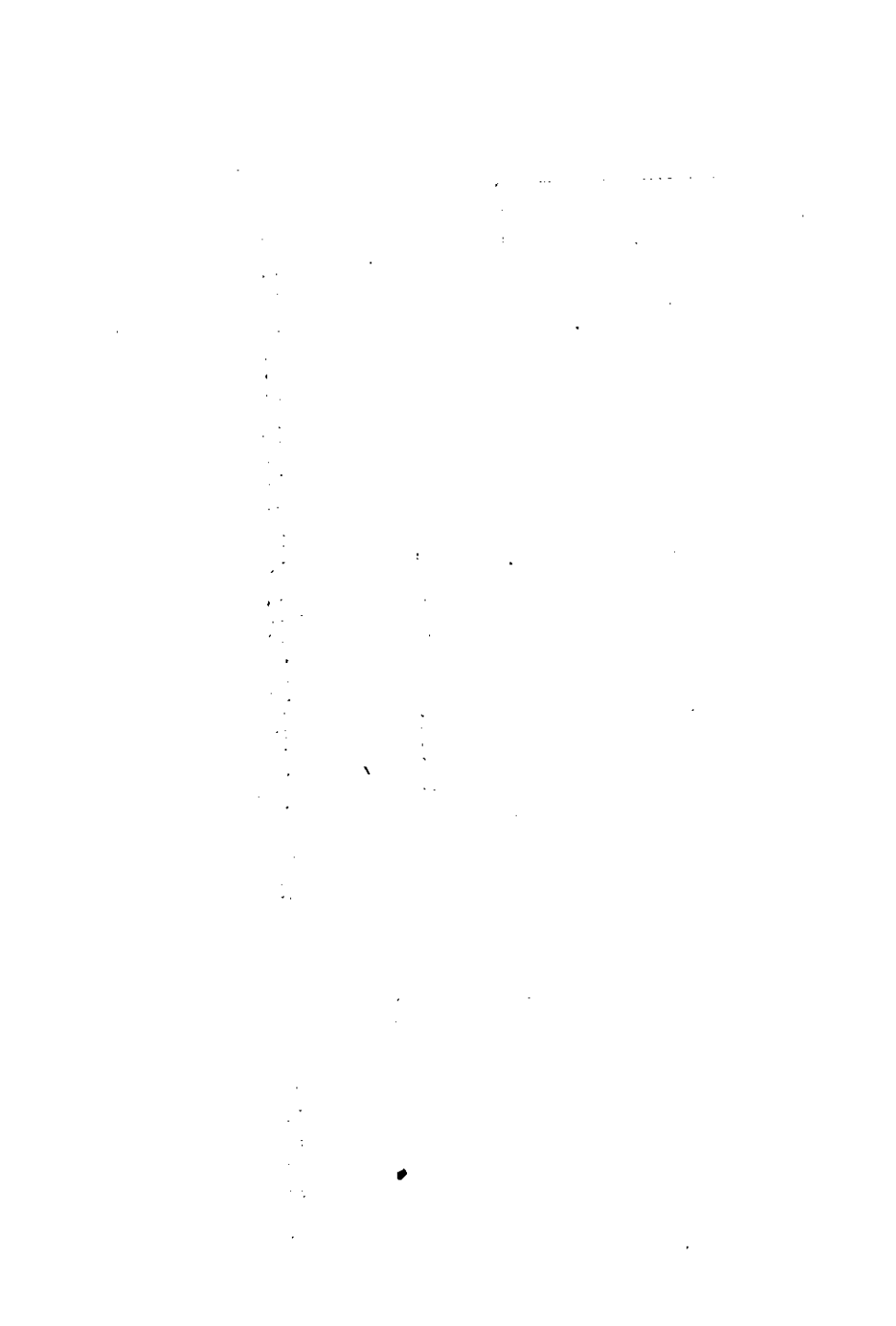
**Az embertelen hitszegő
Henczi megsebesülve ugyan
de elevenen vitézeink kezé-
be esett, megérdemelt bün-
tetését el nem kerülendő.**

Örülhatsz Henczi!

Galitz

Összeállította: Károlyi Zoltán.

1849. évi falragasz hasonmása.

szűnt deczember 31-én). Ugyanitt keletkezett 1848. június 4-én Vas Gereben [Radákovics József] Nép Barátja című lapja, mely karácsonykor 2710 példányban került postára és 1849. június 3-án jelent meg utoljára. A Szabadság, Egyenlőség, Testvériség című lapból csak hat szám jelent meg 1849. április havában, míg a Forradalom és a Futár címűekből éppenséggel csak egy-egy szám, előbbi 1848. deczember 29-én, utóbbi 1849. július 1-én. Német lapok közül említést érdemel a Klein [Kilényi] Ármin által szerkesztett Der Ungar; a nem politikai tartalmúakból fölemlíthetők az Egyházi Literaturai Lap, a Magyar Gazda, a Hetilap, végre a ma is fennálló Gazdasági Lapok, mely 1849. január 1-én indult meg. A szabadságharcz legyőzése után mint új lap kezdte pályafutását Nagy Ignác szerkesztése mellett a hetenkint hatszor megjelenő Hölgyfutár, Kozma Vazul kiadásában, a mihez abban az időben nem csekély bátorságra volt szükség.

Általán a forradalom utáni időre esik inkább Kozma áldásos tevékenysége a hazai irodalom pártolása körül, mely vállalkozásai azonban nem hozhatták meg az akkori viszonyok közt a kívánt és remélt anyagi eredményt s így Kozma vagyoni helyzete mindinkább rosszabbra fordult.

1865-ben kénytelen volt otthagyni a nyomdát, mely nagy vagyonát fölemésztette s még hátralevő napjait nagy inségben tengette, míg 1876-ban a halál megmentette meddő küzdelmeitől.¹

¹ A Törs Kálmán által szerkesztett és Jókai Mór kiadásában megjelent *Életrajzok* című lap következő elismerő sorokban búcsúzik el ez érdemes férfútól: Kozma Vazul, a negyvenes években a pesti nagykereskedői kar egyik kiváló tagja, papírgyár- és raktár- s könyvnyomdatulajdonos, a legnemesebb író- és emberbarátok egyike, meghalt a Rókus-kórházban szeptember 23-án. Tisztelt és szeretett barátja volt Fáy Andrásnak, Czuczor Gergelynek, Szontagh Gusztávnak és többeknek a veteránok közül, a fiatal íróknak és irodalmi vállalatoknak pedig oly önzetlen pártfogója és segélyezője, hogy mikor a válságosabb évek beköszöntöttek, kötetekre menő aktív váltói és kötelezőnyei daczára csődöt kellett mondania. Mindenkit igyekezett az uzsorások körmei közül kiszabadítani, talán nem gyanítva, hogy ő leend az áldozat. Számtalan lap, a többi között a Hölgyfutár is, ezrekre menő kötetek, a többek közt Kúthy Hazai rejtelmek, Vas Gereben stb. munkái jelentek meg az ő czége alatt és költségeire. Tíz éven át viselte a csőd

Mint már mondtuk, e három, nagyszámú és gyakorlott munkás-személyezettel rendelkező nyomda nem volt képes a könyvnyomtatás terén föllépett, folyton fokozódó igényeket kielégíteni, s így mi sem természetesebb, mint hogy újabb és újabb nyomdák nyíltak.

Mint első állított önálló üzletet *Lukács László*, két Bécsből hozatott gyorssajtóval, az országúti Kunewalder-házban (a mai Múzeum-körúton, a József-műegyetem helyén). Lukácsnak csöndes üzlettársa *Somogyi Károly* kanonok volt, kinek befolyásával sikerült a nyomdát az osztrák katonai kormányzat által elrendelt bezáratás veszélyétől megóvni.¹ 1849-ben Váczon is birtak kis nyomdával Lukács és Somogyi. Lukács mindenekelőtt átvette saját lapjának, a Márczius Tizenötödiké-nek nyomtatását, melyből 1849. július 6-án jelent meg az utolsó szám. Itt nyomták továbbá a Nemzeti Ujság folytatólagos kiadását Nemzeti cím alatt, egész 1848. december 31-ig, mikor 795 példány ment postára; a Madarász József és László által kiadott Nép-Elem, szintén hetenkint hatszor, megjelent 1848-ban július 1-étől szeptember 23-áig. 1849-ben pedig megjelent itt a Republica című lap június 27-től július 9-éig, hetenkint hatszor; Táncsics Mihály Forradalom című lapjából négy szám június hóban és végre Erdélyi Arthurnak ugyan-csak Forradalom című lapjából két szám, július 10. és 11-én. Ez a két szám azért is nevezetes, — írja *id. Szinnyei József* — mert ezen kívül akkor nem jelent meg más lap Budapesten, miután július 11-én délután 5 órakor Wussin osztrák őrnagy

kellemtelenségeit és terheit panasz nélkül. Ebédjén kívül, melyet ez idő alatt csaknem naponként Lauka Gusztáv családi körében töltött el, minden örömet s kényelmet nélkülözött. Halála előtt néhány nappal még Laukánál ebédelt s mosolyogva jegyzé meg: »Szébb napok kezdenek felém mosolyogni; az én szabadulással, Gusztikám, a gondtól magát is megszabadítom.« E köd-képek egy csendes, de nehéz végső sóhajban örökre elmosódtak. Szegény öreg meghalt, mikor már élhetett volna.

¹ *Somogyi Károly*, esztergomi kanonok, 1888. márczius 10-én hunyt el 77 éves korában Esztergomban. Mint a Szent István-társulat igazgatója ő adta sajtó alá a munkánk 147. oldalán említett Erzsébet-albumot. Nevét országos hírűvé tette a 42.000 kötetet számláló magánkönyvtárának Szeged városának történet ajándékozásával, mely könyvtár a mai Somogyi-könyvtárnak képezi alapját.

katonáival a fővárost megszállta. — Megjelent még Lukácsnál Katholikus Iskolai Lap, Religió, Religió és Nevelés cím alatt három vallásos tartalmú lap.

Lukács nyomdáját 1854-ben *Herz Jánosnak* adta el s a nyomdászpályának hátat fordítva, Felső-Magyarországon bányatulajdonos lett. További sorsa ismeretlen előttünk.

Ugyancsak 1848-ban nyitott új nyomdát *Eisenfels Rudolf*, a Kozma-nyomda addigi könyvelője. Az üzlet egy gyors-sajtóval volt ellátva és a lipótvárosi Háromkorona-utca 139. sz. a. házban létezett. 1848. őszén egészen ez év végéig e műhelyből kerültek ki a legszilajabb hangú proklamációk és röplapok a bécsi kormány és az uralkodóház egyes családtagjai ellenében. Itt nyomták még Vachot Imre Budapesti Divatlap című, hetenkint négyszer megjelenő lapját, a Nemzetőr című mellékklappal, egészen 1848. december 31-éig; ezenkívül Der wahre Ungar című német lapot Saphir Zsigmond szerkesztése mellett. Midőn 1849. január első napjaiban Windischgrätz herczeg megszállotta Budapestet, egyik első teendője volt, hogy az Eisenfels-nyomda bezáratását elrendelte, annyira magára vonta e nyomda szabadszájú termékei miatt az osztrák hatalmasok haragját. A nyomda zárva is maradt egészen 1850. elejéig. Tévednek tehát úgy *Aigner Károly*, mint *Sennowitz Adolf*, midőn id. Emich Gusztáv életrajzában a nyomda szüneteléséről így írnak: »Az akkori zavaros időben s a fővárosban egyidejűleg keletkezett egyéb nyomdák közt Eisenfels nem igen tarthatta fenn magát s ez okozhatta azt a feltűnő jelenséget, hogy az 1849-iki évből egyetlenegy nyomtatványát sem idézi Petrik, miből aztán következtetni lehet, hogy Eisenfels nyomdája az 1849-iki évben talán egészen szünetelt is.« Szünetelt igenis, de nem a nervus rerum hiánya miatt, mert Eisenfels jómódú család sarja volt, rokonságban a Lipótvárosban nagy tekintélyt élvező Guggenberger régi pesti patriczius-nemzetséggel, mely gazdag rokonság bizony pénz hiánya miatt el nem ejtette volna Eisenfelst.

A nyomda bezáratásával egyidejűleg megtörtént Eisenfels elfogatása. Eleinte a budai várban senyvedett; áprilisban a közelgő magyar sereg elől (Batthyány Lajos miniszterelnökkel

együtt) Laibachba, onnan Pozsonyba, Olmützbe, majd a pesti Neugebäudeba vitték, a mely utóbbi helyen háromesztendei várfogságra ítélték. 1850. nyaráig ismét Olmützben raboskodott; ekkor amnesztiát kapott. Kiszabadulván, Emich Gusztáv társaságában nyomdászkodott 1852-ig, a mikor kivált a czégből és a nyomda teljesen Emich birtokába átment.¹

A harmadik nagyobb jelentőségű nyomda, mely 1848 folyamán jött létre, a Müller-féle volt. Ezt Müller József fővárosi könyvkereskedőnek három fia: *Müller Adolf*, *Emil* és *Gyula* állították fel, az Uri- és Kiskorona-utca sarokházában, egy gyorsajtóval. Itt jelent meg a *Jövő* című hirlap, hetenkint hatszor, 1848. december 1-től 18-áig; továbbá a Köztársasági Lapokból tizenkét szám 1848. október és november havában; végre a Katholikus Néplap 1848. július 6-ától 1849. május 31-ig.

A három Müller testvér közül Adolf mint honvédtiszt a csatatéren lelte hősi halálát; a nyomda később *Müller Emil* czég alatt működött tovább.

1849-ben alapította végre *Bucsánszky Alajos*² nyomdai üzletét a kerepesi-uti Fehérló-szálló melletti házban, szintén egy gyorsajtóval.

Érdekes jelensége volt ez időnek *Táncsics Mihály*³ rövidéletű kis nyomdája, melyben a Munkások Ujságán kívül egyéb apróbb izgató iratai is megjelentek. A Munkások Ujsága

¹ *Id. Emich Gusztáv* nyomdája eleinte az Uri-utca 8. sz. a. házban volt elhelyezve, később az Egyetem- és Reáltanoda-utca sarkán levő házban (hol most az Első Hazai Takarékpénztár palotája áll). Innét a Barátok tere 7. sz. a. házba került.

² *Bucsánszky Alajos*, könyvkiadó és nyomdász, szül. Egerben 1802-ben, meghalt Budapesten 1883. február 13-án. Bucsánszky 1818-ban mint könyvkötő kezdte meg pályafutását, míg 1831-ben Pozsonyban telepedett le. Itt kezdte meg az elhanyagolt népies irodalom termékeinek kiadását; e mellett még egyéb közhasznú munkák kiadásával foglalkozott. Bucsánszky adta ki egyebek között az első földrajzi atlaszt 24 lapon. Nevét legjobban mégis ponyvairodalmi termékei és naptár-kiadványai tartották fenn. 1846-ban Pestre tette át üzletét. 1878-ban visszavonult a magánéletbe és üzletét vejének, Rózsa Kálmánnak adta át, ki azt Rózsa Kálmán és neje czég alatt folytatja.

³ *Táncsics Mihály*, meghalt Budapesten 1884. június 29-én, életének 86-ik évében.

egyes számai olykor tizezer példányban jelentek meg. A lap, hetenkint kétszeri megjelenéssel, 1848. évi április hó 2-án indult meg az Egyetemi nyomdában; innét május 25-én elmenve, Táncsics saját üzletében, a Józsefvárosban állította elő, július 16-áig; ekkor Kozmánál nyomtatták december 5-éig, végre Lukácshoz került a lap és itt december 29-én jelent meg utolsó száma, melyből 538 előfizetett példány ment postára. Táncsics nyomdájában mint szedők *Bárczy János* († 1876-ban) és *Dalmady Mihály* működtek; *Ries Jakab* († 1883-ban) pedig a nyomtatást végezte.

Ezekben adtuk megközelítő képét a szóban lévő két mozgalmas esztendő folyamán a fővárosi nyomdákban végbement, sokszor a körülmények által parancsolt ideg- és kedélyizgató sürgős-forgással járt munkálkodásnak.

A bankjegynyomda.

Ha már eddig is elmondottam egyet-mást azokról az érdekességükben egymást felülmúló eseményekről, melyek nekünk a félszázaddal később élő epigonoknak szinte megfoghatatlannak tűnnek föl, mert nem tudjuk magunkat beletalálni a nemzetet akkor mozgásba hozó légkörbe, úgy a munkánk e fejezetében elmondandók különlegességüknél fogva még fokozottabb mértékben vannak hivatva figyelmünket s bámulatunkat fölébresztteni.

A nagyhirű Kossuth-bankók készítésének közelebbi körülményeiről, a pénznek előteremtéséről, — mely tudvalevőleg nélkülözhetlen kelléke a sikeres hadviselésnek, — akarom a következőkben nyilvánosságra hozni az összehordott anyagot. Nem lesz ez, mint dolgozatom egyéb részei sem, kerek történelmi munka jellegével bíró mű, inkább csak adatgyűjtés, melynek hasznát talán majdan, e korszakot leíró közművelődési szaktudósok fogják élvezni, ha ugyan arra érdemesnek találják.

A népek újabbkori történetében páratlan tünemény az ős-erőnek oly hatalmas és egyetemes megnyilatkozása, mint a melynek a magyar nemzet adta bizonyítékát a szorongattatásnak e két esztendejében, 1848–49-ben. 1848. július 5-én nyílt

meg a régi rendi alkotmány helyébe lépett első népképviselői országgyűlés Budapesten és már pár napra rá, 11-én, Kossuth kénytelen volt lángoló szavakban a bécsi kamarilla fondorlatai által veszélyeztetett márcziusi vívmányok védelmére kelni és az országgyűléstől 200.000 főnyi katonát és 62 milliónyi hitelt kérni, mit egyhangú »Megadjuk! Megadjuk!« kiáltásokkal és nagy lelkesedéssel meg is szavaztak.

E fordulattal egyetlen táborhelylyé változott át egész Magyarország. Mindenki sietett kötelességszerűen tehetségeit a haza védelmére felajánlani. A Széchenyi István gróf által alapított pesti hengermalom fegyvergyárrá változott át és éjjel-nappali munka mellett az addig gyakorlatlan munkáskezek ezrivel kezdték előállítani a puskákat és egyéb hadi szereket.¹

Ha pedig az 1848. június 10-én újra hazánkhoz visszatért Erdély felé fordulunk, ott látjuk a derék székely népet egyenlőtlen testvérharczban a többi nemzetiségekkel, melyeket lelketlen politikai üzérek tévútra vezettek, s a felkorbácsolt szenvedélyek ez ádáz viaskodásában megjelenik a nemzet jó nemtője *Gábor Áron* személyében, egy az antik világ hőseihez hasonló lényben, ki semmiből teremti elő az élükre állított politikai bonyodalmaknak »ultima ratio«-ját, az ágyúkat, — a székelyek rajongva szeretett hadvezérének, *Bem* apónak kedves szócsöveit, — hogy azok bömbölő érczhangjaival hirdesse ellenségnek és barátnak a magyar faj életrevalóságát.

Ebben az olimpusi istenekhez méltó élethaláltusában aztán megtörtént, hogy midőn 1848. május 19-én határozatba ment a magyar nemzeti bank felállítása, a kormány *Landerer Lajosban* találta fel azt a szakférfiút, ki széles látókörével és nagy szakképzettségével egyedül volt hivatva az alapítandó banknyomda szervezésére és vezetésére. Igenis, csakis Landerer volt hivatva

¹ E sorok megírásánál szemeim előtt lebeg áldott emlékü édes apám, ki asztalosságot tanult mesterember létére szintén beállott puskaművesnek, hogy részét kivegye a nagy harcokban; hűségesen osztozkodott annak minden viszontagságaiban elejétől fogva, egészen a dráma befejezéseig, mikor 1849. augusztus havában ügyünk rosszra fordult és a munkások is kénytelenek voltak otthagyni Szegedet, bolyongva, lépten-nyomon szertelen veszélyeknek kitéve, minem Világosnál végét érte önvédelni harczunk.

a hazában e kiváló szakértelmet követelő állás betöltésére. mert Landerer egyedül ismerte ama kitűnő szakférfiakat, kiknek közreműködése nélkül a nemzeti kormány minden törekvése a papírpénz előteremtése dolgában hajótörést szenvedett volna.

Landerer Lajos mellett, mint ügykezelő-igazgató, *Conlegner Károly*¹ állott a banknyomda élén, ki elejétől végig, egészen a világosi gyásznapig megállotta nagy felelősséggel járó helyét.

A nyomdát 1848. június havában kezdték a Károly-kaszárnyában berendezni, még pedig a technika legjobb segéd-eszközeivel, milyeneket a grafikai művészetek abban az időben csak fel tudtak mutatni.

A kaszárnya granátos-utczai homlok-épületében elhelyezett nyomda egy legújabb szerkezetű, direkte e célból Londonban megrendelt és onnét szállított gyorsajtóval és két Bécsből hozatott ugyanilyen géppel volt felszerelve; rendelkezett továbbá 20 könyvnyomdai és 15 nyomdai vassajtóval, meg az egyéb műtétekre, mint betűöntésre, stereotipálásra, galvanizálásra, guillochirozásra, szóval a papírpénznek teljes és hibátlan előállítására szolgáló segédgépekkel. A vassajtók egy részét *Vankó Dániel*, a pesti hengermalom ügyes gépésze készítette, ki a könyvnyomtató-sajtók első hazai gyártójának tekinthető. Vankó sajtóit öregjeink igen sikerülteknek mondják.

Mint vésők működtek a banknyomdában *Wachtler Fülöp*² és *Classohn A.* fővárosi jóhirű művészek. Itt különösen kieme-

¹ *Conlegner Károly*, nyug. műegyetemi tanár, született Érsekújváron 1812-ben, meghalt Budapesten 1892-ben.

² *Wachtler Fülöp* Pesten született s itt szorgalmával és ügyességével felküzdötte magát a fővárosi 1848 előtti jóhirű vésnökgyárda első képviselői sorába. Az ötvenes években betűmetszéssel is szép sikerrel foglalkozott. Hazafias érzületére élénk világot vet amaz epizód, mely az ötvenes években adta magát elő, midőn Wachtler mint betűmetsző tartotta fenn nem éppen fényes viszonyok közt levő nagyszámú családját. Ekkor ugyanis kecsgető ígérek mellett meghívást kapott a bécsi bankjegynyomdába, mit azonban Wachtler azzal az önértzetes indokolással utasított vissza, hogy az ő keze, mint a híres Kossuth-bankók készítője, nem adhatja magát osztrák bankók előállítására. Meghalt 1897. október 18-án, tevékeny életének 81-ik évében, becsülve és tisztelve polgártársai által.

lendők Wachtler érdemei a bankjegyek remek ornamentikai díszítése miatt; nevének a Kossuth-bankók révén maradandó hely van biztosítva hazai iparművészetünk történetében.

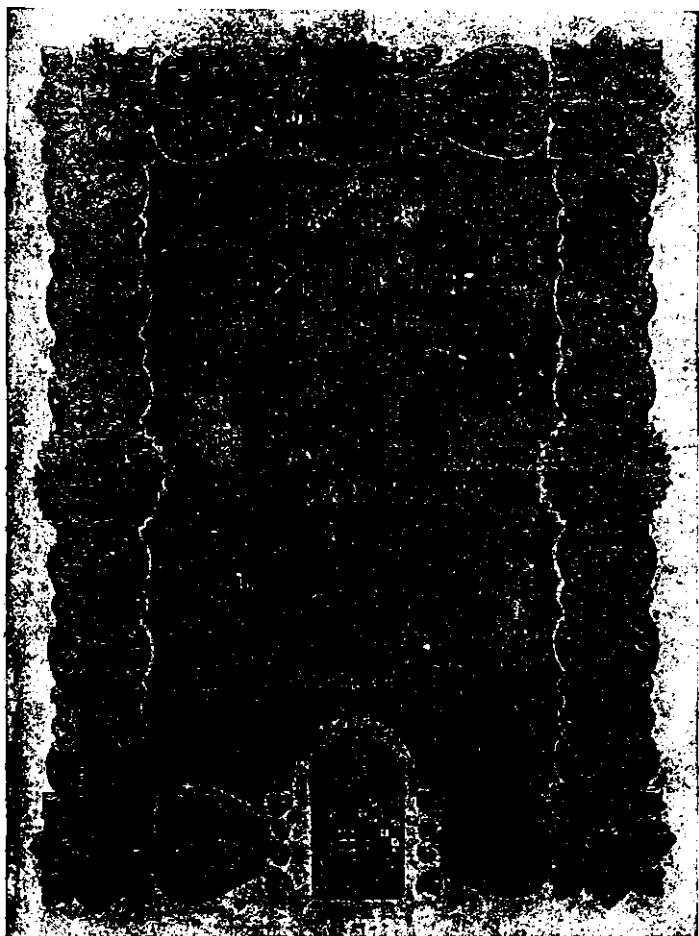
A litografiai osztályban *Grimm Vinczére* volt a vezető sze-

rep bizva, ki szakképzettségével derekasan megfelelt a tudásához kötött reményeknek. Sajnos, nem sikerült a könyvmozgatóosztályban működötték felől további adatokat kihozhatnunk.

Betűszedők aránylag csak kevesen voltak foglalkoztatva, a mi a dolog természetében fekszik, mert szedés bizony kevés.

található papirospénzünkön. Főszedői minőségben működött *Malatin Antal*, kiről e könyvben már más helyen is megemlékeztünk; Malatinon kívül *Neumann Lajos* (Boroszlóbból) és a pesti születésű *Mölczer Ferencz* voltak mint szedők alkal-

mazva. Midőn a banknyomdát 1849. június havában Budapestről Szegedre helyezték át, az Augsburgból beszármazott *Höchner Jánost* is felfogadták a szedők közé.

Bár, mint említettük, a három gyorsajtón kívül még húsz

könyvnyomtató kézisajtó volt működésben, mégis csak huszonkét szaktársról tudjuk biztosan, hogy mint gépmesterek vagy nyomók voltak tagjai a banknyomda személyzetének. A nyomóosztályban főintézői és gépmesteri funkciókat végzett *Urschitz Jakab*; gépmester volt még *Majer Lipót*. Mint nyomók voltak alkalmazva azokon kívül, kiknek neveit nem tudtuk eddig kideríteni, a következők: *Aulinger József* (Bajorországból, meghalt Szegeden 1849-ben a kolerában); *Bartalits Antal* (Pestről); *Bauer József* (Pestről, meghalt Budapesten 1898-ban 82 éves korában); *Buschmann Gusztáv* (Potsdamból);¹ *Demant András* (Svédhonból); *Farkas József* (Pozsonyból, meghalt ugyanott 1889. márczius 23-án, 65-ik évében); *Fischer Antal* (Budáról);² *Fritscher József* (Pestről); *Giersztorfer József* (Budáról); *Glutsch Keresztély* (Stuttgartból); *Golditz Vilmos* (Christianiából); *Mödlhammer József* (Budáról); *Nagy János* (az 1862-ben Pesten létrejött Egyesületi nyomda egyik czégtársa, meghalt 1877. évben); *Pomper Frigyes* (Szászországból); *Ponczer József*; *Schleinitz József* (Bécsből, meghalt ugyanott 1886. február 20-án, 61-ik évében); *Schweitzer József* (Budáról, kivégeztetett 1849. október havában a pesti Újépületben); *Silber József* († 1882. évben); *Virág József*; *Wagner András*.

Az öntő- és stereotipáló-osztályban szintén elsőrangú szakférfiú volt a vezető: *Ockenfusz Antal*,³ ki még kiskorú, tizenöt-

¹ *Buschmann Gusztáv* szaktársunk, mint sokan mások, egész családját vitte magával a banknyomda ide-oda történt hányattatásainál. Ez úton fia, *Buschmann Ferencz*, a jelenlegi nyomdatulajdonos, — ki egyesületünk alapítása első idejében szintén nagyérdemű munkásságot fejtett ki közügyeink előbbrevitelénél, — mint zsenge tizenegyéves gyermek is részt vett ebben a hősi feláldozást követelő vállalatban.

² *Fischer Antal*, az előbb említett Buschmann Gusztáv sógora, szintén családostul vett részt az expedícióban. Fischert az a tragikus sors érte, hogy tizennyolczesztendő leányát a banknyomda kíséretét képező egyik honvéd véletlenül elsült puskája súlyosan megsebesítette, a mi Fischert oly izgalomba ejtette, hogy elméje megzavarodott és nemsokára rá Aradon meghalt; a leány pedig csak évek múlva gyógyult ki sebéből.

³ *Ockenfusz Antal* Pesten született, mint egy régi fővárosi patriczius család ivadéka. Bécsben képezte ki magát betűöntőnek és 1831-ben már Belgrádban találjuk mint az ottani fejedelmi nyomda betűöntői osztályának

éves *Gyula* nevű fiát is maga mellé vette; azonkívül voltak még alkalmazva, mint öntő: *Peters Gyula* (Lipcséből); mint stereotípörök: *Malatin Mátyás* (a fentemlített Malatin Antal testvére) és egy *Albert* nevű egyén.

Mint e jegyzékből kitűnik, a bankjegynyomda személyzetének mondhatni fele része külföldi elemekből állott. Valószínűleg ez okból történt, hogy a nyomda vezetősége csupán német nyelvű szabályzatot adott ki az intézetben való rend fentartására. A kezünk közt levő hirdetménynek szövege szó szerinti fordítása következőkép hangzik:

1. §. A munkások az intézetbe történő felvételük előtt az előírt esküt letenni tartoznak.

2. §. A munkaidő reggeli 7 órától déli 12 óráig, délután 2 órától esti 7 óráig tart.

3. §. Minden munkás, vásár- és ünnepnapok kivételével, $\frac{1}{27}$ órakor reggel és $\frac{1}{22}$ órakor délután tartozik a munkahelyiség előcsarnokában megjelenni. Szükség esetén vásár- és ünnepnapokon is kötelesek a munkások dolgozni, mely rendkívüli munkáért kettős napi keresetben részesülnek.

4. §. Egy félórai későbbjövés esetén az illető bebocsáttatást nyer ugyan a munkatermekbe, de félnapi keresetének levonásával büntetetik; még később érkezők arra a napra egyáltalán kirekesztetnek a munkából és napi keresetük elvesztésén kívül még kétnapi keresetnek levonásával bírságoltatnak.

5. §. A munka megkezdése előtt a munkások a ruhatárban tartoznak az e célra kirendelt hivatalnokok előtt felső ruháikat levetni és az előírt dolgozóruhában a munkába állani.

6. §. A munkahelyiségekben csendesen kell viselkedniök a munkásoknak és kiutalt helyeiket el nem hagyni, különösen nem szabad más munkaosztályokba ellátogatni és más osztályok munkásaival társalogni.

7. §. Minden munkás tartozik a legnagyobb tisztaságra ügyelni és úgy a rá bízott gépeket és munkaeszközöket, mint dolgozóhelyét tisztán és rendben tartani.

művezetőjét. 1838-ban újra Bécsbe ment, s ottan a szép berendezésű mechanista nyomdában működött mint a betűöntőde feje. 1845-ben hazatérve, itten a terézvárosi volt Hajós-téren ólomárúgyarat alapított. A forradalom után üzletét áttette a Wesselényi- és Kertész-utca sarkán létezett saját házába. Meghalt családja és polgártársai által igaz részvéttel gyászolva, 1877. évi július hó 22-én, munkás és sikeres élete 74-ik évében.

8. §. A munkaidő lejártá előtt nem szabad senkinek az intézetet elhagyni. A munka bevégezése déli 12 órakor és esti 7 órakor házi csengettyűvel jeleztetik, a mikor is a munkások a hivatalnokok felügyelete mellett a ruhatárban átöltözködnek.

9. §. A munkások kötelesek nemcsak a jövés- és menésnél, hanem az intézeti főbiztos vagy technikai igazgató rendeletére akármikor magukat átmotoztatni engedni.

10. §. Az az egyén, kinél megmotozáskor üres fehér papiros talál-tatik, elveszti alkalmazását és gyanus volta miatt átadatik a további büntető eljárásnak.

11. §. Ha valamely, a bankjegyek előállításánál foglalkoztatott egyénre rábizonyul, hogy akár kész, akár félig kész bankjegyeket, értékpapirokat, vagy a bankjegyek előállításához szükségeltető anyagot vagy munkaeszközt elidegenített, úgy az illető azzal a büntetéssel sújtatik, mely a bankjegyek hamisítására van előírva.

12. §. Az a munkás, ki más valakinél kötelességgel lenes eljárást vagy gyanus magaviseletet vesz észre, köteles erről azonnal jelentést tenni, ellenkező esetben az illető mint bűnrészes, szintén büntető eljárás alá esik.

13. §. Az intézetben végleges minőségben felfogadott munkások háromhavi felmondási idő mellett bocsáttathatnak csak el. Abban az esetben azonban, ha valamely munkás illető szakmájában hasznavehetlennek bizonyul, az intézetből tizennégy napi felmondással is elbocsáttathatik. Ha pedig valamely alkalmazott a jelen szabályrendelet ellen vét, vagy más rendetlenséget követ el, úgy az illető rögtön is elbocsátható.

15. §. A befolyt birságpénzek jótékony czélokra fognak fordíttatni.

Munkaközben kék zubbonyt és ugyanolyan színű nadrágot viseltek a munkások; honvédegyenruhában nem jártak, mint azt egy fővárosi lap tévesen írta egy öreg nyomdásznak nemrég történt elhalálózása alkalmával. Hanem igenis, kinek-kinek kedve tartotta, az köthetett oldalára hosszú kardot és azzal végigcsörtethetett az utcán.

A munkások rendes heti fizetése húsz magyar forintból állott, mely kereset a sűrűn előfordult különórászás következtében jelentékenyen megnövekedett. Különösen Debreczenben folyt a munka teljes erőmegfeszítéssel, mindennap éjfélig, vasárnap és ünnepnapokon, szünet nélkül.

Az első magyar papírpénz 1848. augusztus 6-án került

a nyilvánosság elé. A pénzügyminiszterium 12¹/₂ millió erejéig egy- és kétforintos pénzjegyeket bocsátván ki, a nagyközön-séget erről hivatalos hirdetményben értesítette, egyuttal közzé-tette az új bankók leírását, melyek közül a kétforintosoké következőkép hangzott:

E jegyek papirosa fehér és vízjelnélküli. A pénzjegyek 4" 9" magasak és 3" 8" szélesek. Az előlapon egy dombormű modorban vésett s pirosan színezett arabeszk szegélyzet s egy hasonlóan piros habzatú alapzat látható. Ez alapzatot a szegélytől egy, az utóbbinak rajza mellett elvonuló fehér vonal választja el, magán az alapzat közepén pedig a 2 frt jelzés látszik halványabban színezve. A szegélyzet alapján közepett nyílás van hagyva s e fölött maga a habzatos alaprajz is ívalakban kimetszve aképpen, hogy ez üreg egy fehér mezőt képez, melyen a magyar czímer a magyar koronával feketén festve van lenyomva. Az előlap szövege részint az alapzaton, részint a szegélyzeten szintén feketenyomású. A szegélyzeten látható rózsaaalakú díszítésekben úgy felül, mint két oldalt arab 2 szám. A szegélyzet oszlopain a 2 forint névszerinti értéke német, tót, illir és oláh nyelven nyomdabetűkkel van lenyomva. A habzatos alapzat felső részén ékes íratú vonásokkal kiczifrázottan áll: *Két forint*, ez alatt pedig e szavak: »Ezen bankjegy két forintért, három huszast egy forintra számítva, minden közpénztárnál elfogadtatik és a Magyar Kereskedelmi Bank által akármikor ezüst pénzre fölváltatik.« Ez alatt állnak az aláírások hasonmásai (facsimile) ily rendben:

Kossuth Lajos m. k.
pénzügyminiszter.

Völgyi Ferencz m. k.
kincst. főpénztárnok.

Rögler János m. k.
bankpénztárnok.

Végül hasonlóan még a habzatos alapzaton a czímernek egyik oldalán a sor (series) van nyomtatva, másíkan pedig egy nyomtatott vonalzon a bankjegy száma beírva. A hátlapot zöld alapzat, keskeny szegélylyel befoglalva, képezi. Ez alapzaton a bankjegyek hamisítóira és utánzóira szabott büntetés ötféle, ugymint magyar, német, tót, illir és oláh nyelven, fekete színekkel nyomtatva olvasható.

Szeptember hóban lettek kiadva az ötforintos és magasabb értékű jegyek.

Igy folyt a munka serényen a banknyomdában egészen 1848. deczember végéig. Ekkor tudvalevőleg a Móránál vívott

csatának nemzeti ügyünkre történt szerencsétlen kimenetele következtében kénytelen volt a magyar kormány Budapestet elhagyni és Debreczenbe tenni át székhelyét, s ezzel a banknyomda is odakerült. Szokatlan kemény téli idő járt akkor s emberfölötti strapáczában ment végbe a Debreczenbe való áthelyezkedés. Egy *öreg nyomdász* a *Nyomdászok Lapjában* ezeket írja ez átköltözködéscről:

Deczember végén Moórnál szétverték a császáriak a magyar hadsereget . . . Holnap vagy holnapután itt lesz Windischgrätz! — halatszott mindenfelől.

A mi értékes vagyona csak volt az államnak, mind csomagolták, pakolták, szállították, hogy az ellenség kezébe ne kerüljön. A bankópreseket is szétszedték, ütnak indították, csak két sajtó maradt vissza és dolgozott éjjel és nappal szakadatlanul, melyek egyikénél én is voltam alkalmazva.

Január 3-án vettük a rendeletet, hogy mi is készüljünk gyorsan. Egész nap, egész éjjel csomagoltunk faszekrényekbe, gyékényponyvákba, bőrröndökbe, a mit a hová lehetett.

Másnap hajnalban már az indóházban voltunk, harminczhat órai szakadatlan, erőfeszítő és kimerítő munka után csaknem összeroskadtunk.

Az utolsó vonatok egyike volt, mely bennünket elvitt s fegyverünket: a bankópreést is szállította.

Utunkról nem írok. Szolnokig legalább alhattunk, hanem attól fogva fagyban, hidegben elfáradva, eléhezve alig birtunk kocsink mellett a térdig érő hóban bukdácsolni; vékony, éppen nem télies ruhánkban a kocsikra föl nem ülhattünk, egyetlen óra alatt csonttá fagyunk volna, ha nem mozgunk; éhezve, szomjuhozva, dideregve csak nagy lassan haladhattunk előre, azon reménnyel biztatva magunkat, hogy a legközelebbi városban vagy helységben majd csak kapunk valami enni valót, legalább pár falat kenyeret vagy egy pohár bort. Bizony erősen csalódtunk. Az előttünk elvonult czivil és katonasereg annyira elpusztított ott mindent, hogy maguknak a lakosoknak is alig maradt miből élniök.

Török-Szt.-Miklóson elindultam kéregetni, magam és társaim részére egy falat kenyeret. Majd összeroskadtunk már az éhség miatt.

Egy jó külsejű házhoz bemenve, az egész családot az asztal körül találtam, melynek közepén egy nagy tálban hajában főtt burgonya párolgott s melyből a gyermekek igen jó étvágygyal ettek.

— Lássá uram, — mondá a gazda, midőn elmondtam kérésemet — ez most minden élelmünk, nincs a házuknál egy kanál liszt, sem egy falat kenyér, pedig a »hombárban« csak volna, a mit adott a jó Isten, de nem lehet örölni, a Tisza be van fagyva, ló sincs egyesben a helységben, mind elment fuvarba; ezzel élünk már két nap óta, míg valahonnan csak megsegít az Isten!

Aztán megkínált főtt krumplival. Soha jobb ízűt nem ettem életemben. Mikor aztán elmondtam, hogy ki vagyok, mivel foglalkozom, a gazda még bort is hozott a pinczéből egy kanecsóval, kerti termés volt ugyan, de nekem jobban ízlett, mint Olimp isteneinek nektárja. Egészen új életet öntött belém. Távoztamkor jó háziasszonyom még zsebkendőmet is tele rakta főtt burgonyával társaim részére, házi gazdám pedig megtöltötte kulacsomat jóféle karczossal.

Igy élelmeztük magunkat Debreczenig; ettünk, a hol valamit kapunk, koplaltunk is, a mennyi csak belénk fért... a hazáért.

Debreczenben a reformátusok kollegiumában állítottuk föl a mi bankópreseinket, alig 24 óra alatt készen lettünk vele.

És azután ismét munkához! Munkára föl! Itt is a szűk négy fal között a hazát szolgáljuk, a hazát védjük!

Egy napon Kossuth meglátogatott bennünket.

Több mint tisztelettel, szent kegyelettel tekintettem reá. Halvány, hófehér arcán a túlfeszített szellemi munkásság kimerültsége látszott.

Kevés ideig figyelemmel nézte működésünket, azután a felügyelőtől tudakozódott a munka folyamatáról. Hány órát dolgozunk naponkint, hány kézi gép, hány gyorsajtó működik.

Midőn távozni akart, hozzánk fordult.

-- Önöktől függ most — mondá, — a haza sorsa. Pénz nélkül egyetlen hétig sem bírnánk magunkat föntartani. Az Önök önfeláldozó munkássága teszi részünkre lehetővé a győzedelmet; a haza soha sem fogja elfeledni, mily fontos szolgáltatokat tettek Önök a legválságosabb időben neki és a nemzetnek.

Ki érzett volna fáradtságot, kimerülést, midőn ilyeneket hallott Kossuthtól? Kinek erejét ne villanyozták volna föl a nemzet prófétájának így lelkesítő szavai?!

Kossuth kormányelnök többször meglátogatta a banknyomdát és minden alkalommal finom minőségű szivarok osztogatásával és nyájas szavakkal buzdította a hivatalnokokat és munkásokat működésükben, a mi nem csekély mérvben élénkítette ezek lelkesedését.

A banknyomda munkásai egyébként is a legnagyobb figyelemben részesültek Debreczen áldozatkész lakossága részéről; a merre betértek, mindenütt szívesen látott vendégek voltak.

Sajnos, ama rövid pár hónap alatt (1849. január elejétől május végéig), melyet a banknyomda Debreczenben töltött, személyzetének egyik legtehetségesebb tagját, *Vankó Danielt*, a kiváló sajtó-gyártót, ki mint gépész kísérte a banknyomdát Debreczenbe, a halál kiragadta köréből, bajtársai mély fájdalomra és a hazai gépipar nagy veszteségére.

Buda várának visszavételével (1849. évi május hó 21-én) a bankjegynyomda a kormány kíséretében újra visszakerült a fővárosba s itt továbbfolytatta működését, mignem a hadi események fordultával ismét változtatta székhelyét a kormány (július 1-én), azt Szegedre áttéve.

S ezzel végbement a banknyomda második expedíciója. A személyzetet és egész felszerelést vasuton Szolnokra szállították s innen két gőzhajón a Tiszán le Szegedre.

Szegeden, fájdalom, már kevés maradása volt az intézetnek. Itt a várban, a kórházban és a kápolnában rendezkedtek be alig háromheti működésre. Szegeden újabb alakú kétforintos bankjegyeket nyomtak, haránt 16-odréttben, csupán fekete nyomásban, *Duschek Ferencz* pénzügyminiszter aláírásával és koronánélküli nemzeti czimerrel.

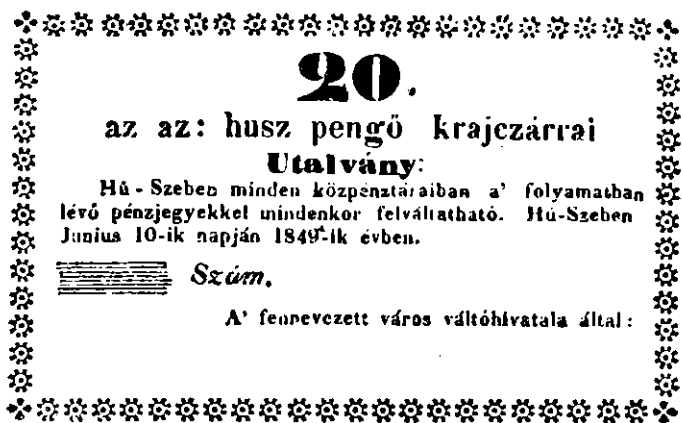
Julius 30-án tartotta az országgyűlés utolsó ülését Szegeden és kezdetét vette a nemzeti kormány felbomlása. Karöltve járt ezzel a banknyomda és személyzetének viharos bolyongása, mikor is nyomban követte a kormányt Aradra. Több napi ittenlét után augusztus 5-én történt a nyomdának Lugos felé takarodása, a mikor aztán teljesen megszűnt minden fegyelmi kötelék.

A kétszáz főnél többre rugó személyzet két részre szakadva, a legnagyobb nyomornak lett martaléka, miután tudvalevőleg a magyar papírpénz teljesen elvesztette értékét. Duschek volt magyar pénzügyminiszter a bankkészletek átadásakor ugyan kíséreltet tett Haynau osztrák főparancsnoknál az iránt, hogy alárendelt munkásai a legégetőbb szükség enyhítése céljából némi pénzsegélyben részesüljenek, mely kérelmet Haynau azzal

utasította vissza, hogy igenis, majd ráhuzat mindenkire ötvenet a deresen.

Augusztus 9-én ment végbe a szerencsétlen temesvári csata, melylyel a nemzeti létért való védelem elvesztette utolsó reménysugarát is ügyének jobbrafordulta tekintetében; e hó 11-én Kossuth lemondásával a kormány végkép feloszlik és a banknyomda Aradon maradt gyorsajtóján hevenyészetten kinyomtatott hivatalos hirdetmények ezt tudtára adják a nemzetnek azzal, hogy Görgey Arthur tábornok átvette a diktátorságot.

Mint egy fájdalmas gyászének zúgott végig a kedélyeken Kossuthnak eme búcsú szövege: »Cselekvéssel többé nem

1849. évi kissebeni szükségpénz.

használhatok hazámnak, ha halálom valami jót eszközölhet számára, örömmel odaadom életemet áldozatul. Az igazság és kegyelem Istene legyen a nemzettel! Arad vára aug. 11.«

Két nap múlva aztán Görgey letette a fegyvert.

Borzasztó idő következett be. Mindenki a menekvésben keresett biztosságot. A banknyomda személyzete is, két részre osztva, menekült. Az egyik rész Facset irányában a hegyekbe vetette magát, a hol azonban elszéledve, egyenként kerültek a prédára leső mőczok kezeibe, kik mohón, mintha csak vad indiánusok volnának, magukhoz véve a tükörsima csillogó aczélemezeket és finom angol vésőket, fúrókat, stb. mindenből,

még a legszükségesebb ruhadarabokból is kifosztották a szegényeket, embertelenül átengedve őket az éhenhalásnak. Való tény, hogy egy budapesti szaktárs, ki nejével és két gyermekével került a rablók hatalmába, csecsemőgyermek e nyomorúságos bolyongásban éhen halt meg, mivel azt anyja táplálék hiánya miatt képtelen volt életben tartani.

A személyzet másik, nagyobb része visszafordult Aradnak: a honnan Világos felé tartott, mikor a fegyverletétel híre útközben érte. Ekkor Soborsinon át Erdélybe akartak menekülni. Soborsinnál azonban ellenséges kézbe kerültek a munkások és még csak annyi idejük maradt, hogy a lemezeket és prés-alkotórészeket a Marosba sülyeszthették, úgy, hogy az oly remek munkákat előállított nyomda alig számbavehető része maradt meg, mely azonban szintén nyom nélkül tűnt el, annyira, hogy még egy darab se maradt belőle.

Munkásai pedig fogságba vetve, katonai őrizet alatt szállítottak Budapestre, hol még különböző zaklatásoknak és faggatásoknak voltak kitéve a katonai bíróság részéről, mely vallatásoknál némelyiket többé-kevésbé hosszú időre szóló, egy-kettőt egész évre terjedő fogságra ítélték. Ekkor történt, hogy *Schweitzer József* budai szaktársat, ki az ostromállapot szigorú tilalma daczára kardot rejtegetett magánál, e miatt elfogták és a Neugebäudeban elzárták, hol az október havában e gyászos emlékü kaszárnnyában végbement kivégeztetéseknek ő is egyik áldozata lőn. Özvegyet és két kiskorú árvát hagyott hátra. Legyen emléke e néhány sorban a késői utódok számára megörökítve!

* * *

Az 1, 2, 5, 10, 50 és 100 forintos bankjegyeken kívül a köznapi kisforgalom lebonyolítására — mint tudjuk — a nemzeti kormány 15 és 30 pengőkrajczár értékű papírpénzt is adott ki a törvényes réz- és ezüstpénz mellett. Az ezüst- s aprópénz azonban a háborús idők bizonytalansága folytán eltűnt, a mennyiben mindenki, a ki csak tehette, eldugdosta azt, a mi nem csekély zavarokat idézett elő. Az aprópénz hiányán segitendő, számos város kezdett saját felelősségére

papírpénzt forgalomba hozni, többnyire 10, 20, 30 pengőkrajczáros czédulákat. A forradalom folyama alatt ily szükségpénzeket adtak ki az ellenség által körülzárolt *Komáromban* a nemzeti kormány képviselője; továbbá *Arad, Eger, Fehértplom, Kis-Szeben, Munkács, Murány, Rozsnyó és Sárospatak* városok.

Az előző lapon közöljük a sárosmegyei *Kis-Szeben* városa által kiadott, 20 krajczárról szóló papírpénznek hasonmását, mely mai nap már nagy ritkaság és azért is érdekes, mert »Hű-Szeben« felirással büszkélkedik; így nevezték el tudniillik 1848—49-ben hazafiúi magatartása miatt Kis-Szebent az osztrák érzelmű erdélyi Nagy-Szeben ellenében.

Eperjesen is állítottak elő 30 krajczáros papírpénzt Debreczenből kapott stereotiplemezekkel. Ennek következő története van: Midőn ugyanis 1849. február havában az osztrák katonaság a győzelmes magyar hadsereg által szorongattatva, kénytelen volt Eperjest odahagyni, a várost megszállott volt magyar parancsnok a katonai kórház rendbehozását és gondozását *Sennowitz Gyula* ottani tekintélyes kereskedőre bízta, s az ez iránt felmerülő költségek fedezésére Sennowitznak rendelkezésére bocsátott néhány, e czélra Debreczenből hozatott harminczkrajczáros lemezt. Ezekkel a lemezekkel aztán Sennowitz beállított *Redlitz Ede* eperjesi könyvnyomtatóhoz, felszólítva azt azok sokszorosítására. Redlitz azonban nem birt annyi hazafias bátorsággal, mint Sennowitz s rövidesen megtagadta a kinyomtatást. Sennowitz tehát, hogy pénzhez jusson, Redlitz egyik faprését saját lakóházába szállította és egy nyomósegéd segélyével előállította a kellő mennyiségű papírpénzt. Meg is lakolt ezért Sennowitz, mikor rosszra fordult a nemzet ügye. Mint különösen kompromittált egyént csakhamar elfogták és Kassára a katonai hadbíróság elé hurczolták, mely »hamis pénz előállítása és forgalomba helyezése«, meg egyéb hasonló kriminális tevékenysége miatt három évi fogságra ítélte el. A fogság azután fölemésztette a Sennowitz-család egész vagyonát.

Adott ki papírpénzt különben az osztrák hadvezetőség is. Így *Bécsben* állítottak elő a mechtaristák nyomdájában a

Magyarországon operáló császári hadsereg szükségletére hats tizkrajczáros magyar nyelvű czédulákat. Jellasics horvát bán pedig iszonyú primitív kiállítású tizkrajczáros papírpapírokat bocsátott közre. *Károlyváros* papírpénze horvát nyelvű volt és ugyancsak az ellenség védőszárnya alatt jött forgalomba.

Vidéki nyomdászat.

Budapesten kívül a vidéki városok közül *Debreczenben* fejlődött ki a legélelnekbb nyomdászélet, mely a nemzeti kormányának 1849 elejétől egész május hó végéig e város falai között történt széklfoglalása alatt érte el zenitjét.

A törhetlen hazafiságáról a multban oly számtalan esetekben tanuságot tett lakosság most is hol aggódva, hol örömtelt érzelmekkel kísért a szabadságharcz minden mozzanatát, míg a fiatalság seregesen sietett a zászlók alá, a veszélyeztetett haza oltalmára. Ebből az időből maradt ránk Debreczen városának tanácsától egy rendelkezés, mely jellemző világot vet e mozgalom arányaira. 1848. évi október hó 12-éről keltezve ugyanis *Tóth Endre* nyomdai művezető a várostól egy válaszmány kinevezését kéri, mely a rendezetlen állapotban lévő nyomdának rendbehozását s a számadások megvizsgálását vele együtt eszközölné, miután ő az Aradra induló négyszáz nemzetőrrel kötelelességszerűleg elmenni kíván. A város azonban azt határozta, hogy »jelentő művezető, mint számadó hivatalnok, miniszteri rendeletnél fogva föl lévén mentve az elmenés alól, de nemcsak ő, hanem a nyomda tagjai, mint a szellemi' művelődés és az átalakulási mozgalmaknak gyors tudomásra juthatását eszközölni hivatvák, nemcsak az elmenés, de a helybeli gyakorlatok alól is föl lévén mentve; annálfogva jelentő nyomdai művezető el nem is mehetvén: az általa kineveztetni kért válaszmány szüksége is megszűnik«. E szerint Debreczenben is kötelelességévé tétetett a nyomdászoknak, hogy akarva nem akarva mesterségükben szolgálják a hazát.

Szintén *Tóth Endre* intézkedése folytán állittatott föl 1848 őszén a debreczeni könyvnyomtató-műhelyben az első két vasból készített kézisajtó.

1849 első napjaiban a hadi események balfordulata folytán a magyar kormány székhelyét Debreczenbe tette át, a mit *Kossuth Lajos*, mint a honvédelmi bizottmány elnöke, egy — már Debreczen városa nyomdájában készült s január 6-áról keltezett — lelkes hangon tartott kiáltványban adta a város közönségének tudomására. Végsorai ez emlékezetes hirdetménynek következőkép hangzanak:

»Debreczen népe! Ime én a nemzet nevében Debreczen városát, a magyar szabadság őrvárosának nyilatkoztatom, s az országgyűlést és kormányt a debreczeniek becsületérzésének rendithetlen sziklájára helyezem.«

A kormánynyal együtt — mint tudjuk — a banknyomdát és a hivatalos *Közlöny* szerkesztőségét is áthelyezték Debreczenbe, mely lapot aztán a banknyomda gyorsajtóin nyomták »álladalmi nyomda« impresszummal. A *Közlöny* szerkesztője, *Gyurmán Adolf*, egyúttal a lap szedőszemélyzetének igazgatója volt, s az ő keze által történt annak szombatonkinti fűzetése is. Állandó tördelője nem volt Debreczenben a lapnak, az lévén a rendszer, hogy mindennap más-más tördelte azt a szedőszemélyzet közül, mely a következő kollegákból állott: *Dalmady Mihály*, *Deutsch Adolf*, *Frics József*, *Hall Bertalan*, *Konrády Ferencz* és *Wodianer Fülöp*ből, kik — úgy látszik — valamennyien a fővárosból jöttek a lappal Debreczenbe, mert neveik egytől-egyig mind ott találhatók a budapesti segélyező-egylet tagjainak névsorában. Megemlítjük még, hogy a *Közlöny*nek további, Pestre, Szegedre s végre Aradra történt elhurczolásánál annak szedésével mindenesetre mások is foglalkoztak, de ezek neveit nem sikerült kipuhatolnunk; tény azonban, hogy a főntnevezettek közül *Frics József* és *Wodianer Fülöp* egész legvégig, Aradig, kitartottak a lap mellett.

A katasztrófa beálltával *Frics* kezéhez vevén a *Közlöny* nyomdájában *Kossuth Lajos* által irt, 1849. augusztus 8-ról Aradról keltezett utolsó hadi tudósítás eredeti kéziratát, Budapest felé iparkodott. E kéziratot, mint ama válságos napok becses emlékét, magánál rejtegette, mignem 1877-ben azt esínosan bekötve, a debreczeni főiskola könyvtárának adta ajándéknakul.

Wodianer még augusztus hó 11-én Aradon közreműködött ama két kiáltvány elkészítésében, melynek egyikében Görgey tábornok diktátorságát adták közhírré, másikában pedig Kossuth a magyar kormánynyal együtt bejelenté lemondását.

Soborsinnál a banknyomda személyzetével Wodianer is fog-ságba került, azonban a szőregi csatában kapott lösebe miatt csakhamar szabadon bocsátották.

Sokasodott azonban a nyomdai munka Debreczenben nem-csak a kormány által kiadott hivatalos lappal és a tömérdek egyéb természetű közigazgatási nyomtatványnyal, hanem ide tették át működésüket a kormány idejövetelével a fővárosi hirlapírók is majd valamennyien. Így itt jelent meg a Vas Gereben által szerkesztett Nép Barát, 1849. január 16-tól április 28-áig; a Márczius Tizenötödike, Pálfi Alberttől, február 14-től május 31-éig; Jókai Mór Esti Lapok című lapja, február 23-tól május 31-éig; a Madarász József által kiadott Debreczeni Lapok, február 27-től április 4-éig. Végül megjelentek még mint helyi lapok az Alföldi Hírlap és a Debreczen-Nagyváradai Értesítő.

Látni való, hogy rengeteg munka gyűlt össze Debreczenben a városi és az úgynevezett álladalmi nyomdában, mely főképen a Közlöny előállításával foglalkozott. A kormány rendkívüli módon igyekezett segíteni a bajon és elrendelte, hogy *Kolozsvárról* a nélkülözhető nyomdai erők a szükséges készletekkel együtt haladéktalanul útnak indíttassanak Debreczenbe. Mire Kolozsvárról *Bartók Lukács*, a kath. liceumi nyomda mű-vezetője, tizenegy szaktárssal érkezett Debreczenbe. Bartók egy régibb erdélyi lapban a következőkben számol be erről az expedícióról:

»Január 31-én indultam Debreczenbe tizenegy egyénnel s ott voltunk június 4-éig. A r. k. liceum könyvnyomdájából elvittem rendelet következtében két vasprést; a ref. kollegium nyomdájából egy vasprést s mind a két nyomdából garmond és cicero betűket nagy mennyiségben, úgy, hogy a liceumi nyomdában nagyon kevés betű maradt volt meg. Nyomat-tattam a Márczius Tizenötödikét mindennap féliven, hol 800, hol 600 példányban. Nyomattatott a hivatalos Közlöny is

egynéhány ívben; hivatalos nyomtatványokat is nagy számmal állítottunk elő. Megjegyzem, hogy a Közlönynek csak mintegy tíz, igen kevés példányban meglevő számát nyomták másodszor. Hazaérkeztünk június 9-én.«

Bartók Lukácson kívül a következő kolozsvári szaktársak voltak Debreczenben: *Benkő Károly*, *Gál Antal*, *Koncz László*, *Makó György*, *Rácz István*, *Schott Vilmos*, *Strom Sámuel*, *Szabó András*, *Szőcs Antal*. A még hiányzó két szaktárs neve feledésbe ment.

A kolozsváriak által használt impresszum ez volt: »Nyomatik a Kolozsvárról ideiglenesen Debreczenbe áttett nyomdában«.

Főntnevezett *Benkő Károly* 1881. május 1-én hunyt el 69 éves korában. Debreczenben történt munkálkodását ha szóközben megemlítette, mindig Kossuth kezeírásának dicséretével végezte be, ezeket mondva: »Gyönyörű írása volt. Ha egész életemben olyan írást szedtem volna, még most se viselnék szemüveget!«

Magáról a debreczeni sajtóról azonban *Hentaller Lajos* egyik alkalmi dolgozatában éppen nem hízeltőleg emlékszik meg, midőn ezeket mondja:

»Hírlapírói s krónikás szempontból a debreczeni lapoknak nincs fontossága, mert egyikük sem fordított gondot pontos és részletekbe vágó tudósítások szerzésére. A lapok egymás ellen polemizáltak s szórtak szidalmakat. Még az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat kikiáltásánál az azt megelőző és követő eseményekről sem bírtak tisztességes, részletes tudósítást hozni lapjukban.«

* * *

Áttérve *Kolozsvárra*, ennek hírlapjairól ekkép nyilatkozik *Hentaller*:

»A kolozsvári zszurnalisztika jelentősége attól a perctől emelkedik ki a köznapiasságból, midőn Bem apó megjelenik Erdélyben s a Honvéd című lapot megteszi saját hivatalos lapjává. Másik hivatalos lapja Csik-Somlyón jelent meg Hadi Lap címe alatt. És igazán szerencse, hogy a vén lengyel

tábornok ily előrelátó volt, különben még kevesebb adatunk lenne szabadságharczunk egyes részleteihez, mert a Haynau-korszak vandáljai a legnagyobb szorgalommal pusztítottak el minden oly adatot, mely a forradalomra vonatkozik.«

Megjelentek Kolozsvárt a forradalom két esztendeje alatt a következő lapok:

Az *ev. ref. főtanoda nyomdájában* a XV. évfolyamát járó és hetenként kétszer megjelent Vasárnapi Ujság került napvilágra Brassai Sámuel szerkesztése mellett; e lap is, mint számos egyéb régi lapunk, megszűnt a változott viszonyok alatt 1848. november 9-én. Mint új lap keletkezett a hetenként négyszer megjelent Ellenőr 1848. május 2-án; megszűnt november 14-én. — 1849. augusztus 1-étől fogva pedig megjelent e nyomdában hetenként hatszor a Szabadság című lap, mely ugyancsak augusztus hó 14-én szűnt meg, míg a Jelen hetenként kétszer került napvilágra 1848. április 14-től május 9-éig.

A *kath. liceumi nyomdában* 1848. január 2-tól a Mult és Jelen készült hetenként kétszer a Hon és Külföld, valamint a Kolozsvári Hetilap című mellékletekkel április hó 11-éig. Itt jelent meg a Kis Követ című hetilap is 1848. január 2-tól február 6-áig történt megszűnéséig; továbbá a III. évfolyam-ban lévő, Berde Áron által szerkesztett Természetbarát, hetenként kétszer, mely később Ipar és Természet címet vett föl; utóbbi lapot 1848. szeptember hó 16-ától fogva egészen november 9-éig az *ev. ref. főtanoda nyomdájában* nyomták, azután megszűnt.

Kolozsvár harmadik nyomdájának tulajdonosa, *Méhes Sámuel*, mint az Erdélyi Hírlap szerkesztője, 1844-ben — mint Jakab Elek írja — segédszerkesztőjével, *Ocsvai Ferenczczel*, oly egyezsége lépett, »hogy ezentúl Ocsvai vigye a lap felelős szerkesztőségét, a nyomda árát fizesse ki, s mihelyt a kormány egyezősökhöz hozzájárul, a laptulajdonos szerkesztői jogát a nyomdával együtt vegye át. E szerződést a kormányzó ajánlattal terjesztette az udvarhoz, de ott — ismeretlen ok miatt — 1848. február 10-éig elintézetlenül maradt«. Tényleg május 16-án vette át Ocsvai a nyomdát a lappal együtt Méhestől s

junius hó 1-től fogva Kolozsvári Hiradó néven folytatta azt. 1848. november 10-én megszűnván az, mint egyáltalán Kolozsvár valamennyi lapja, mert a város az ellenség kezébe kerülve, november 16-án Ocsvainak is menekülnie kellett. A hadjárat jobbrafordultával Ocsvai december hó 26-ikán rövid bujdosásából visszatért Kolozsvárra, 28-án megindította a Honvéd című lapot, mely 1849. junius 23-áig quart-alakban, azontúl augusztus 14-éig folio-alakban jelent meg. Ekkor Urban osztrák tábornok a nyomdát lefoglaltatta, Ocsvai a Szilágyságba menekült s a nyomda működése a lappal együtt végleg megszűnt.¹

* * *

Kimerítő ismertetést érdemel Komárom várának forradalmi sajtója is, tudva azt, hogy a nemzeti ügynek e dicső védőpontja a szabadságharcz lefolyása alatt mily érdekes fordulatokban gazdag történeti nevezetességre jutott. E mozgalmas életnek hű részesei lőnek a komáromi nyomda és ennek munkásai is.

1848. évi május hó 8-án került a nyomda vétel útján Weinmüller Francziska kezéből *Szigler Antal* és *Mihály* testvérek birtokába. Az új tulajdonosokat azonban, alig hogy valamiképen berendezkedtek, váratlanul iszonyú csapás érte: ugyanis az abban az esztendőben, szeptember 17-én Komáromban pusztított borzasztó tűzvész, melynek 405 lakóház és öt templom lett martaléka, elhamvasztotta a nyomda helyiségét is, tönkre téve annak berendezését, még a Vankó Dániel által szállított új vassajtót is megrongálva, úgy, hogy ez csak nagy reparatura után vált hasznavehetővé. A nyomda maga pedig csak november 3-án kezdhetette meg újra működését.

»Ettől fogva — írja *Ballagi Aladár*² — a nyomtató intézet Komárom minden csapásaiban, a bombázás és a függetlenségi harc legyőzetése veszélyeiben osztozott. Alig állították föl valamely biztosnak vélt helyen, a bombák mihamarább tovább

¹ *Ocsvai Ferencz*, kuriai bíró és publiczista, meghalt 1887. évben, 68 éves korában Kolozsvárott.

² A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. 1472—1877. Budapest, 1878.

űzték. A leghevesebb bombázás közben hurczoltattak a betűk egyik pinczehelyiségből a másikba. Egyszer egy bomba a nyomda helyiségeibe is becsapott, de azon kívül, hogy a sajtónál dolgozó két egyént három napra megsüketített, egyéb kárt nem okozott.«

Komáromban két lap jelent meg: a Komáromi Értesítő, ennek szerkesztője a rejtélyes és kalandos életű Makk József tűzérezredes volt, segédszerkesztője pedig az 1894-ben Amerikában elhunyt Rózsafi [Ruzitska] Mátyás, és a Komáromi Lapok, melyet rajkai Friebeisz István szerkesztett. Előbbi vehemens, tüzes kis forradalmi lapocska volt, mely gáncsolt mindent s csak Makkot istenítette; utóbbi azért nevezetes, mert utolsó száma 1849. október 1-én jelent meg, tehát több mint hat héttel a világosi fegyverletétel után. »Ez a lapszám volt a szabadságharczi hirlapirodalom utolsó lobbanó szent Elmó tüze.«

Papirspénzt is készítettek Komáromban. Így 1849. július 13-án nyomott ilyent *Szerelmey Miklós* két könyvmó-sajtón Ujházy László kormánybiztos parancsára és pedig kétpengő-forintos, meg tiz- és ötkrajczáros jegyekben. Ezt a papirpénzt a vár feladása föltételei értelmében a császáriak feleértékben be is váltottak.

Két epizódról kell még beszámolnunk, melyek érdekes világot vetnek a várostrom sanyarú viszonyai közt élő nyomdászok közt uralgott törhetlen testvéri érzületre. Mindkettőről egy-egy hevenyészetten előállított folio-nagyságú emléklap tesz tanúságot, mely két nyomtatvány bátran tekinthető unikumnak és egy öreg szaktárs szíves átengedése folytán jelenleg e munka szerzőjének gyűjteményében van elhelyezve.

Időpontra nézve az előbbi, 1849. június 17-éről keltezett emléklap *Árkossy Frigyes* honvédhuszár-főhadnagynak és vivómesternek szól, felajánlva a komáromi nyomda személyzete által, midőn Árkossy mint volt betűszedő annak körében egy kedélyes estét töltött.¹ Ime az emléklap szövege:

¹ Árkossynak tulajdonképeni neve *Boock Frigyes* volt s Lipéséből került Budapestre Kozma Vazul nyomdájába mint szedő. Született Landsberg németországi városkában (Halle a. S. közelében) s Pestre érkezése után csak-

Zur | Erinnerung | an den 16. Mai 1849. | Herrn | Árkossy
Frigyes | Oberlieutenant und Fechtmeister | gewidmet beim |
Uebertritts-Mahle | vom | Winkelhaken zum Rappier | am 17.
Juni 1849. | von seinen ehemaligen Collegen | Hrúsza, Furcht,
Plessel, Höfler, Gutay | in Komorn.

A diszlap szembetünően elárulja a derék komáromiaknak
amaz igyekezetét, hogy korlátolt eszközökkel is állítsanak elő
valami mutatósat, lévén egyik sor fölváltva ezüsttel, a másik
arannyal bevonva, míg a körzet szintén aranyban fénylik,
még ma is, ötven évvel nyomtatása után, el nem halványuló
tűzzel.

A másik emléklap már Komárom vára dicsőségteljes véde-
kezésének megszűnte idejében készült; egyszerű fekete nyom-
tatásban, 1849. október 1-én, mely napon búcsúlatogatást tett

hamar azzal vált ismeretessé a szaktársak szélesebb köreiből, hogy ingyenes
oktatást adott az esteli órákban egy, e célra a kerepesi-úti Beleznay-kertben
Landerer Lajos által bérelt helyiségben, melyen tanoncok és segédek szép
számmal vettek részt. Lehet mondani, hogy Magyarországon Booch mint
első kezdte a testedző torna-sportot a munkásokkal megkedveltetni. Nevét
a honvédhuszársághoz való belépése alkalmával változtatta Árkossy-ra s
kiváló vívói képzettségénél fogva nemsokára tisztí és vívómesteri rangot
nyert el. Öreg kollégáimtól megtudtam, hogy Árkossy-Booch — midőn 1849-ben
Buda megvívása után — huszárezredével Pestre érkezett, a harci viszontag-
ságok által erősen megviselt egyenruháját *Landerer Lajos* nyomdatulajdonos
saját költségén vadonatújjal cseréltette föl, a mi természetesen nem csekély
szenczáczíót idézett elő a fővárosi szaktársak közt. — Komárom átadása után
hazautasították Szászországba, hol Breitkopf & Härtel lipcei intézetében
nyert alkalmaztatást. Azután több éven át nagy utazásokat tett Európában
keresztül-kasul, nagy nyelvismeretet sajátítva el. A szekrényt már 1855-ben
elhagyta és nyelvtanár lett, mint ilyen Szászországban több helyen működve,
míg nem 1858-ban a lipcei egyetemen mint »doctor philologiae« vizsgázott.
Nagy nyelvirodalmi tevékenységet fejtett ki a legkülönbözőbb nyelvekben.
Legelső nyelvtani munkája 1856-ban jelent meg Lipcsében e cím alatt:
»Tud ön magyarul? Verstehen Sie Ungarisch? Handbuch der ungarischen
und deutschen Umgangssprache. Enthaltend die Regeln der Grammatik mit
vielen Beispielen, Wörtersammlungen, Gesprächen und Lesestücken. Leipzig,
1856. E. Wengler.« (16°, VIII + 160 l.) — 1868-ban véglegesen letelepe-
dett Lipcsében s ottan kereskedelmi szakiskolát alapított, melyet élete végéig
vezetett. Meghalt 1892. november 22-én, közhasznú élete 70-ik évében,
siratva özvegye és egyetlen fia által, ki mint kereskedő él Lipcsében. Legyen
áldva e derék ex-szaktársunk emléke!

a nyomdában a honvédsereg egy másik vitéz tisztje, a Prágából hozzánk került betűszedő és a szabadságharcban hadnagyi rangot nyert *Szókupy János*. Őt a nyomdaszemélyzet a következő szövegű diszlappal tisztelte meg:

Erinnerung an Komorn | Herrn Lieutenant | *Johann Szókupy* | aus | Dankbarkeit | gewidmet bei seinem letzten | Besuche der Buchdruckerei | am 1. Oktober 1849, | von | Hrúsa, Kappenstein, Wischnowszky, Szűts, Gutay, Hauser, Gwenzler.¹

A szóban levő *Szókupy*, illetve *Soukop János* Prágából származott és hasonlóan, mint Árkossy-Booch Frigyes, Kozma Vazul intézetében volt munkában. A Komárom eleste utáni sorsa felől merőben ellentmondó adatoknak kerültem birtokába. Ugyanis *Prohászka Ferencz*nek, a komáromi nyomda sok évi vezetőjének, a *Typographia* 1885. évi 40-ik számában történt közleményében úgy olvashatni, hogy nevezett Soukop Jánost Prágában kivégezték volna. Kérdőösködéseimre a többi még élő nyomdász-kortársak is mind megerősíték Prohászka ez állítását. Ezzel az egyhangú állítással szemben a szintén prágai származású, köztünk azonban már harmincz esztendőnél hosszabb idő óta tartózkodó *Kadeřábek János*, midőn földije. Soukop felől egyet-mást tudakoltam, azt a meglepő közlést tette, hogy a hatvanas évek elején ő (*Kadeřábek*) a kérdéses Soukoppal Brassóban együtt dolgozott. Kikértem aztán *Kadeřábektől* Soukop közelebbi személyleírását, az a mi öreg szakértársaink által nyujtottal összevágott. Támogatja a személyazonosságot az a körülmény is, hogy a Brassóban megfordult Soukop több ízben megemlékezett *Kadeřábek* előtt honvédtiszti élményeiről. A ránk maradt adatoknak ily határozott

¹ A két emléklapot aláírt személyzet többnyire Budapestről odakerült kollégákból állott. Kivételt képez *Gulay Zsigmond*, ki negyven évnél tovább működött egészen 1881. július 11-én, élete 60-ik évében történt elhalálozásaig, előbb mint nyomó, majd mint gépmester Komáromban. — *Szűts* alatt *Szűts Ferencz*et kell értenünk, mert testvére, a még most is a szekrény mellett dolgozó *Szűts Lajos*, saját kijelentése szerint, nem mint szedő, hanem mint honvédtüzér tartózkodott Komáromban. *Szűts Ferencz* 1885. február 2-án hunyt el 56 éves korában, mint a budai egyetemi nyomda korrektora. — *Kappenstein Nándor* pedig 1879. márczius 23-án halt meg szintén Budapesten, élete 59. évében, lévén akkor a Vasárnapi Ujság főszerkesztője.

ellentmondásánál úgy vélünk a rejtélynek helyes nyitjára jöhetni, ha azt a föltevést kockáztatjuk, hogy Soukopot Komárom elestével történt osztrák fogságba ejtésénél, Prágában ugyan tényleg halálra ítélhették rebellis multja alapján, mely ítéllethozatal aztán a lapok útján Budapestre is elterjedt az elítélt szaktársai körében, de végre nem hajtattott, hanem azt valószínűleg több évi fogságra változtatták át.

* * *

Győrött ugyan csak egy magyar nyelvű lap jelent Hazánk czím alatt és a Der grosse Pfaffenzwicker czímű német élezt-lap, mindazonáltal a *Sauervein Géza* bérletében álló száz-esztendő Sireibig-nyomda ugyancsak kitett magáért, előállítván kiáltványokat, rendeleteket és hasonló röpke természetű nyomtatványokat oly rengeteg nagy számban, mint talán Budapest és Debreczen után egy magyarhoni város sem. A tömérdek munkát Sauervein éppen csak a nyomdájában már 1846-ban felállításra került gyorsajtó segítségével győzhette meg, a mi azonban nem kisebbíti Sauervein érdemét a tekintetben, hogy a győri nyomda oly szép sikerrel megállotta helyét e válságos időben.

* * *

Szegeden 1848-ban még nem létezett hirlap; Alföldi Csata czím alatt megjelent ugyan ott egy füzetes vállalat, mely azonban csak röpiratnak tekinthető. Szeged első valóságos hirlapja Tiszavidéki Ujság czímmel 1849. január 4-én keletkezett; megszűnt márczius 29-én, még pedig elég sajátságos körülmények közt. Ugyanis miután kiadója és szerkesztője, Molnár Pál, nem tudta a politikai laptól kívánt törvényszabta kaucziót letenni, Szeged város tanácsa nem engedte meg *Grünn Jánosnak* a további kinyomtatást, a lap ugyanabban az alakban és terjedelemben, csupán a czímben »ujság« helyett »emlék« változtatással s a »politikai lap« jelző helyett »politikai röpirat«-ként szerkesztői megnevezés nélkül még három ízben jelent meg. A lap czímén érdekes íametszetben a testvériség eszméje — főúr, iparos és pór kezét fogva, az

ország czimere korona nélkül, a tudomány, ipar, kereskedelem s földművelés jelképeitől környezve — volt ábrázolva. Ezt a fametszetet *Huska Lajos* szaktársunk készítette, ki abban az időben Grün nyomdájában állott kondiczióban és kinek nagy fametszői képességeiről már megemlékeztünk.

1849. május 1-én megindult aztán a szintén hetenként kétszer megjelent Szegedi Hírlap, mely ujság július 27-éig állott fenn s a magyar kormánynak Szegedről történt távozásával megszűnt.

Mint már előbbi helyeken elmondottuk, a hadi szerencse fordultával a nemzeti kormány kénytelen volt Budapestet újra odahagyni, a banknyomda teljes felszerelésével és a hivatalos Közlöny személyzetével együtt áthelyeztetett Szegedre. A Közlöny ekkor, t. i. július hó 4-től egészen 12-éig, egyáltalán nem jelent meg, mignem Szegeden valahogy berendezkedett a kormány; e szünet után a Közlöny csak 13-ától fogva jelent meg, újrolag az »álladalmi nyomda« impresszuma alatt egészen július hó 29-éig, Emődi Dániel szerkesztése mellett. Ekkor beállott a válság és kezdetét vette a nagy takarodás Arad felé.

* * *

Aradon két hetilap látott napvilágot, Arad és Aradi Híradó czímmel. Utóbbi fennállott 1849. június 30-áig. A hivatalos Közlönyből is megjelent itt három szám, augusztus 5-én, 10-én és 11-én (utóbbi napon 165. szám alatt). Ezzel megszűnt létezni a magyar nemzeti kormánnyal együtt annak hivatalos organuma is. Állítólag ugyan készült volna még egy szám *Lugoson*, erről azonban csak kefelevonat jutott a nyilvánosság elé.

* * *

Temesvárott az elmaradt Beichel-nyomda mellett *Hazay Ernő* állította fel a második nyomdát 1848. szeptember hó elején. Eleinte csak egy, de már szeptember végén két sajtóval működött. Itt nyomták a Tagesanzeigert, s azokat a plakátokat, melyek a temesvári polgárságot a haza veszedelmére, a szerbek árulására, a bécsi kamarilla ellenséges magatartá-

sára figyelmeztették. Hazay nyomatta ki Kossuth felhívását, melyben a nemzetet fegyverre szólítja. Az ő nyomdájában jelent meg a hazafias Súdungar is. Mindezek miatt nagyon is magára vonta Rukavina várparancsnok figyelmét, ki már 1848. szeptember 22-én felszólította a városi hatóságot, hogy Hazay illetén viselkedését akadályozza meg. A vár elzárása után Hazay honvédnek állott be, nyomdája pedig nemcsak a szabadságharcz alatt, hanem még 1850-ben is szünetelt. Hazay 1849-ben még Pesten alapított Der Vierzehnte April cím alatt egy republikánus lapot. Irodalmi tevékenysége miatt azután halálra ítélték, de sikerült külföldre menekülnie. Hazakerülve, hirlapíró lett, majd gazdálkodni kezdett. Meghalt Bátorkeszin 1889. december 17-én, élete 70-ik évében.

* * *

Mint nyomdai nevezetesség ebből az időből a *csiksomlyói klastrom-nyomdának* megemlítése — a melyben tudvalevőleg a bñnlakó barátok gyakorolták a könyvnyomtatói teendőket — van még hátra. Híressé tették magukat a barátok a Biró Sándor százados által Csikszeredán kiadott Hadi lapnak előállításával, mely lap feje alatt a következő figyelmeztetést közölte: »Megjelenik minden héten egyszer fél íven Hétfőn, s ha a szabadság lelkes harcosai előfizetésük által oly részvétet tanúsítanak Lapunk iránt, hogy a költség fedezve lesz: megjelenik hetenkint kétszer: Hétfőn és Csötörtökön.« Az első szám megjelent 1849. pünkösöd első napján, az utolsó, 9-ik, pedig július 16-án negyedrétkben.

Megjelent ezenkívül itt még ugyancsak 1849. június havában a Csiki Gyutacs című hadtudományi lapocska három számban.

A hazafias Ferenczrend még kiadta 1849-ben a »Háborús és inséges időkben mondandó inádságok és énekek« című nyolczadrétű nyomtatványt.

Augusztus 8-án pedig kényszerítette a barátokat Clam-Gallas gróf osztrák altábornagy a »Csik Gyergyó széki Székely Polgárokhoz« intézett kétíves kiáltványának kiszedésére és kinyomtatására.

A fentemlitett Hadilapról ezeket írja *id. Szinnyi József*: Ezen kétszáz éves betűkkel nyomtatott különös lap, mely beltartalmát tekintve is, ritkítja párját, általánosan Bem organumának tartatott s e miatt Erdélyben épp oly üldöztetésnek volt kitéve, mint nálunk a Közlöny; a csiki ferenczrendi barátokat pedig ezen lapért sokat kinozták, nyomdájukat is csak későn tudták visszanyerni; innen van, hogy a lapokat mind elpusztították, csak hogy a papokat kimentsék, kikhez a csikiek, mint áhitatos nép, nagyon ragaszkodnak.

Nyomdászok a táborban és a csatatéren.

Munkánk szűkre szabott kereténél fogva végezetül még röviden rátérünk a tábori nyomdákban foglalkoztatott nyomdászokra és a harcban állott szaktársainkra, a nélkül, hogy közelebb foglalkoznánk a hadi események lefolyásával, föltételezve, hogy olvasóink előtt ezek úgyszólván ismeretesek.

A tábori nyomdák intézménye abban az időben még nagyon szükséges kelléke volt a hadviselésnek. Használatba vette azt mindkét hadakozó fél egyaránt. A legnagyobb e fajta nyomda volt a *Herfer* kassai nyomdatulajdonos által, eredetileg az osztrákok részére felállított nyomda, mely azonban csakhamar magyar kézbe ment át.

A nyomda berendezése állott: egy, két hengerrel bíró sajtóból, egy autografáláshoz szükséges, négy kövel és ehhez megkívántató mindennemű apróbb részekkel bíró könyomdai sajtóból; hét láda betűből, két láda nyomtató készletből (festék stb.), a pakoláshoz szükségelt négy ládából és ezek szállítására megkívántató társzekerekből, melyek ponyvái óriás betűkkel rá volt pingálva »Tábori nyomda«.

Herfer, mint a nyomda főnöke, főhadnagyi rangot viselt, míg munkásai őrmesteri kitüntetésben részesültek; hosszú kardot viselve, fegyveresen is járhattak. Havi fizetésük 40 forintból állott: ezen kívül kijárt mindegyiknek naponta egy font hús, fél font szalonna, egy itcze bor és kenyér.

Mint szedők és egyúttal nyomók voltak e nyomdában alkalmazva *Giegl István, Jannigg József, Pliske Pál* és még egy

Höcher N. nevű kollega; ezeken kívül egy könyvomó-segéd. *Höcher* időközben elhagyta a szolgálatot és gyalogszerrel haza akart menni Csehországba. Trencsén közelében azonban Hurban tótjai elfogták és kémnek tekintve őt, agyonlőtték. A könyvomó-segéd pedig a július 15-én végbement váci csatában orosz fogságba került. *Giegl* különben a *Typographia* 1884-iki évfolyamában körülményesen leírta e tábori nyomda kalandozásait a magyar főhadssereg kíséretében.

Létezett még a főhadsseregnél egy, a fővárosi *Mandello* cég által felállított könyomda is.

1848 nyarán a pesti Károly-kaszárnyában a Miskolczi származó *Deutsch Dávidnak* is rendeztek be egy második tábori nyomdát.

1848. december 4-én érkezett Debreczenbe *Bem* tábornok, kinek a városi nyomda anyagából ott rendeztek be tábori nyomdát. Mint szedők működtek ebben: *Hegedűs István* († 1884-ben Debreczenben 61 éves korában) és *Pálfalvai Károly* (jelenleg az országos nyomdász-egyesület rokkant-segélyét élvez); mint nyomók: *Kuttor Sámuel* és *Ujvárosi József*, mely utóbbiak közül az előbbeni az út fáradságaitól kimerülve, menetközben eltűnt, valószínűleg a mőczök gyilkolták meg.

Bem később tábori nyomdáját — mint *ut. Szinyei József* írja — *Kézdi-Vásárhely* városának ajándékozta, annak hősiei magaviseletéért, a hol is aztán a Székely Hirmondót nyomták négy számban 1849. június hó 7-től egészen 17-éig.

Az osztrák hadsereg is rendelkezett tábori nyomdával. Ennek vezetője *Bruss Károly* volt. *Bruss* később, 1851-ben, a temesvári cs. kir. fiók-állanynyomdának lett művezetője és 1878-ban hunyt el Bécsben, mint az ottani állami és udvari nyomda korrekтора.

Érdekes szerepet játszott 1848—49-ben *Medakovits Dániel* ujvidéki nyomdája is, mely az ellenforradalmat szolgálta és mindenféle viszontagságon ment keresztül, a mennyiben hol Karlócán, hol Ujvidéken vagy Zimonyban volt működésben, közben-közben a Duna hátán is, a hajófedélzeten állítva elő magyarellenes produktumait. E nyomda termékei közé sorol-

hatók az 1848. november havától 1849. júniusig Karlócán megjelent Napredák (Haladás) című lap, meg a Pozornik vojvodszto Szrbije (A szerb vajdaság figyelője), mely Zimonyban jelent meg 1849-ben. E lapok a legnagyobb bibliografiai ritkaságok közé valók.

* * *

Hátra van még azok felsorolása, kik a csatamezőn rótták le honfiúi kötelességöket. A nélkül, hogy teljességre igényt tartanánk, a következő kollégákról tudjuk bizonyossággal, hogy tényleg mint szabadságharcosok hadakoztak. Álljon itt névsoruk:

Ajtai Lajos, Erdélyből, † 1874-ben Budapesten 46 éves életkorában.

Árkossy Frigyes: bővebbet l. munkánk 190-ik oldalán.

Czéh Dániel, † 1882-ben Budapesten, mint a fővárosi nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Dávidházy Imre, † 1900-ban Debreczenben, élete 74-ik évében, mint könyvkötőmester.

Dvorsák János, Csehországból beszármazott betűszedő. Meghalt Budapesten.

Forgács Gábor, † 1877-ben Budapesten a honvéd-menházban, 76 éves korában, mint a fővárosi nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Frics József, a debreczeni városi nyomda volt művezetője.

Halász József, a m. kir. államnyomda betűöntő osztályának vezetője.

Haske Ferencz, † 1894-ben Budapesten, mint a m. kir. államnyomda műszaki tisztje, réz- és aczélmetsző. 1848-ban tizennégy éves korában beállott honvédnek, de a móri csata után gyenge fizikuma miatt hazaküldték Kassára.

Hazay Ernő, temesvári nyomdatulajdonos és író.

Imreh Sándor; bővebbet l. munkánk 92-ik oldalán.

Kiss Antal, † 1875-ben Budapesten, élete 44-ik évében.

Kovács Mihály, † 1900. szeptember 14-én Rozsnyón, 78 éves korában.

Lángly János, † 1885-ben Budapesten, élete 58-ik évében.

Müller Adolf, pesti nyomdatulajdonos: a csatatéren lelte hősi halálát.

Pamperl Ede: † 1900. augusztus 27-én Aradon, 85 éves korában; bővebbet l. munkánk 108. és 157-ik oldalán.

Potemkin Alfonz; l. munkánk 102. oldalát.

Potenzsár József, a Pesti Napló és Budapesti Közlöny sok évi korrektora, meghalt 1890-ben Budapesten.

Schneider Károly, Pozsonyból, mint a bécsi légio tagja vérzett el a csatamezőn.

Sógor György, † 1882-ben Vácson, mint a budapesti nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Szathmáry Mihály, † 1892-ben Egeresen, mint a kolozsvári ev. ref. főiskolai nyomda volt művezetője, 66 éves korában.

Szókupy János; bővebbet l. munkánk 192-ik oldalán.

Szűts Lajos; bővebbet l. munkánk 157-ik oldalán.

Tahy Gyula, † Zala-Egerszegen.

Tóth István, az egri érseki liczeumi nyomda nyugalomba vonult művezetője.

Tyroler Salamon, fényképész, jelenleg mint magánzó él Budapesten.

Virág József.

Vogel Károly, jelenleg a kolozsvári Gámán János örököse nyomdai cég művezetője.

Vörös Sándor, † 1879-ben Budapesten, élete 54. évében.

Ez érdemes férfiak közül e szerint még életben vannak: Frics József, Halász József, Szűts Lajos, Tóth István, Tyroler Salamon és Vogel Károly.

¹ *Tóth István* nagy érdemeket szerzett magának a hazai nyomdászat körül az 1866—67-ben fennállott Gutenberg című első magyar nyelvű szaklap alapításával. A katolikus legényegyletek ügyének buzgó felkarolásáért pedig a pápa a Szent Gergely-rend lovagjává nevezte ki. Midőn Tóth 1897-ben a nyomda igazgatásától visszalépett, 10.000 korona alapítványt tett az érs. licz. nyomdában működő szedők és nyomók segélyezésére. Első sorban munkaképtelenek, ezek nem létben a családosaik kiskorú gyermekeik arányában, s ezek után a nőtlenek segélyeztetnek, mindenkor a karácsonyi ünnepek alkalmával, eddig 1000 koronát kaptak 1898. és 1899-ben. Továbbá 5000 korona alapítványt tett az ipariskolába járó mesterinasok, és 5000 koronát a liceumba járó szegény iparosgyermek segélyezésére.

Mint már említettük, ezekkel koránt sincsen kimerítve a honvédek sorában küzdött szaktársaink száma, hiszen megtörtént, hogy midőn 1848. június havában felállították Budapesten az első honvédezredet, a Trattner-Károlyi czég valamennyi nyomó- és szedő-tanoncza, számra nézve tizennyolczan, otthagytá a nyomdát és beállott a hadseregbe.

A honvédségnél küzdöttek még *Kliegl József* és *Kövesdi Dániel*, kik mindketten annak idején szedőgépek konstruálásával is foglalkoztak.

Kliegl József született Baján 1795. évben, meghalt Budapesten 1870. január 7-én. Gazdatiszt volt, majd festő lett, végül pedig géptani kutatásokra adta magát. Egyebek közt szedő- és osztógépet is feltalált, mely 1839—40-ben Pozsonyban kiállittatván, feltűnést okozott. Kliegl a szerencsétlen feltalálók sorába tartozik. Noha egyes írók és művészek a Garay János szerkesztette és 1842-ben megjelent Kliegl-könyvvel során enyhíteni igyekeztek s a pozsonyi országgyűlés tagjai is több mint tizezer forinttal segítették: gépeit házbér fejében elárverezték s ő nagy nyomorban élte le öreg napjait. (1848—49-ben Lahner honvédtábornok parancsnoksága alatt a lövészek javításával foglalkozott.) •

Hasonló sanyarú sors üldözte *Kövesdi Dánielt*, ki Szilágy-Szent-Királyon született 1832-ben s a gimnáziumi iskolából 15 éves korában könyvkereskedőnek ment Kolozsvárra, honnan egy év múlva, 1848-ban, honvédhuszárnak állott be s átküzdötte a magyar hadsereggel az egész szabadságharcot. A forradalom után visszavonulva birtokára, mechanikai kísérleteknek szentelte idejét s gépeket kezdett tervezni. Az ötvenes évek közepén Nagy-Körösrre tette át lakását s itt szülemlett agyában a betűszedőgép eszméje. Évek hosszú sora folyt le, míg végre a sok újabb és újabb különféle gépek készítésének kísérletei és vagyonának fölemésztése után Budapestre jött s itt a Fejér Miklós-féle gépgyárban újra készítette betűszedő gépét s 1878-ban nyilvános próbát tartott vele b. Kemény Gábor, akkori kereskedelmi miniszter és számos szaktekintély jelenlétében. Mindenki őszinte meglepetéssel szemlélte az óriási zongorához hasonló, sűrített léggel működő gépet, melylyel

Kövesdi néhány sort szedett és szét is osztott. Azonban a gép még nem volt tökéletes, még javítani, gyakorlativá alakítani kellett volna egyet-mást. A miniszter állami segílyt ígért neki e célra, de az ígélet csak a szavakban maradt meg. Kövesdi anyagi erő nélkül állott és bár mintegy negyvenféle új találmánya volt, az említett betűszedőgépet nem volt képes tökéletesíteni s a valamikor vagyonos ember minden támogatás nélkül elzüllött; 1883. deczember közepén a Kerepesi-út melletti temetővel határos mezőségen találták meg már feloszlásnak indult holttestét, honnan a halottas házba szállították s a Kerepesi-út melletti temető hátsó részébe temették festetlen fakoporsóban, melyet a hatóság ingyen ad a talált hulláknak.

Ugy Kliegl, mint Kövesdi álma, a szedőgép problémája, azóta átment a valóságba, az ő nyughatatlan elméjük azonban pihenni tért, nem hagyva egyebet hátra szép emléknél.

Befejező sorok.

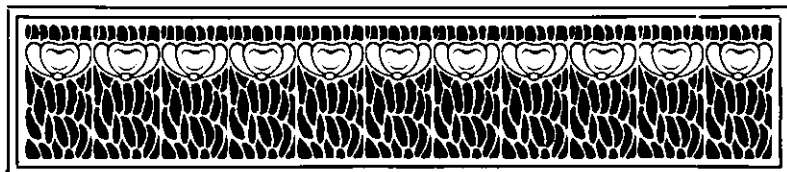
Elkisérve az események menetét egészen a végzetes világosi fegyverletételig, bevégezzük mi is munkánkat. Célunk volt a jelen század első felének magyar nyomdászatát bemutatni, kapcsolatban az 1848—49. évek szakmánkra vonatkozó figyelemreméltóbb mozzanataival.

Általánosan tudva van, hogy mi következett a föntérintett katasztrófa beálltával. A ki tehette, menekült; az itthonmaradtakra súlyos bűnhődés várt. Tulajdon-elkobzások, elítélések, az osztrák hadseregbe való kényszer-besorozások egymást érték; kijutott ezekből a szegény nyomdászoknak is. Így a munkánkban már említetteken kívül rövidebb-hosszabb ideig tartott fogságbüntetést szenvedtek egyebek között: *Bertalanffy Imre* Szombathelyen, *Bittermann Károly* Szabadkán, *Réthy Lipót* Szarvason, *Schmidt József* aradi nyomdatulajdonos.

Másrészt feltámadt újra a cenzura világa. Tudjuk, hogy 1850 elején csupán *kilencz* magyar nyelvű lap jelent meg egész Magyarországon, a forradalom ideje alatt napvilágot látott 86 helyett. Szóval végtelenül szomorú idő állott be.

Mindezek daczára a nemzet nem csüggedt el, nem vesz-
tette el bizalmát egy szebb jövőre nézve. S bizalmában nem
csalatkozott. Ismét derűsebb napok következtek ; a magyar
nemzet jó nemtője újra szárnyra kelt s ma — egy félszá-
zaddal később — az 1848—49-iki hősök gyermekei és unokái
élvezik amazok küzdelmeinek gyümölcseit.

FÜGGELÉK.

— —

I.

Bikfalvi Falka Sámuel elhalálkozásának napja.

(I. munkánk 23. oldalát.)

Budán, Boldogasszony hava (Január) 20-ik napján hirtelen való Guta-ütésben meghalt *Bikfalvi Falka Sámuel* úr a Kir. Magyar Universitás Typographiájának egyik nagyérdemű Tisztje és a betű anyagoknak (typorum matrices) metszője. Ő ezen szép mesterséget Bétsben tanulta, s ott az Akadémia által remek munkájával jutalommal megkoronáztatott. Budán az Universitás Typographiája meg bővítettén, jeles dítsérekkel ide rendeltetett, s az Intézetnek becsületét az által különösen emelte, hogy szebb formájú és tiszta készületű betűkkel meggazdagította, mellyek az ő mesteri tehetségének örökös bizonyosságai lesznek. — Ő a Stereotíp' első hírére, minelőtte ide példái érkeztek volna, benne maga okoskodása és szorgalmatossága által, ügyszólván eredeti példát mutatott; s ezen nagy Intézetnek a különféle nyelvekre kiterjedő ágait, csak nem mind uj, és szép betűkkel emelte. Különben egyenes lelkű, jámbor ember volt, és érdemeinél fogva mind azok előtt, kik a Szép Mesterségekbeli munkálkodást betsülni tudták, méltó tiszteletben tartatott. — Élt 62 esztendeig, és Januárius hónap 22-én díszes halotti pompával eltemettetett. A' test felett Tiszteletes Tudós Kleinmann úr, a Pesti Ref. Ecclesiának Német Prédikátora tartott jeles halotti beszédet.

(Tudományos Gyűjtemény 1827. évi.)

II.

A kolozsvári r. katolikus liceumi nyomda ügykezelési és munkaszabályzata 1814. évből.

(L. munkánk 72. oldalát.)

A' Typographiának regulái.

Bé-vezetés.

I. 1. A' Lyceum Typographiájában a' Cél ez: hogy az mind több több és tsinosabb nyomtatványokkal használyon az Hazának, 's a' jövedelmet — a' Tudományok' Fundussát nagyobbítsa — röviden a' Cél lenne ez:

annak hasznosságát nagyobbítani.

2. Erre a' célra kell benne szüntelen törekedni, semmiféle módon, semmi kárt, semmi akadályt abban tenni nem szabad, hanem azt távoztatni szoross és közönséges kötelesség.

3. A' Célra eszközök, segítségék, különösen itt, munkások kívánatnak; Adjunctus és Corrector edgyütt egy személyben, — Factor; Szedő, nyomtató, könyv-kötő Legények, inasok — mint egy kis házi Familia vagy Társaság.

4. A' Célra tehát — ennek a' Társaságnak a' fenn tartása, abban a' tévősség, munka folyása, erre a' munkások közt egyetértés, egymást segítés, egymástól függés, ez mind szükséges, mind szoross és közönséges kötelesség.

5. Kinek kinek tehát a' maga helyét, kötelességét kiszabni, eleibe adni, 's mindeniket arra, hogy a' magáét hiven, jól, szorgalmasan vigye, réa szorítani szükséges — mint a machinában egyben szerkeztett egymásra mívelő részeket.

6. Hogy egygyik a' másikat ne akadályoztassa, ne tartoztassa, a' magától el ne huzza, hanem segítse, buzdítsa, hogy mindnyájan egygyet értve egygyütt a' célra törekedgyenek.

7. Ezek a' ki szabott kötelességek mint anyi regulák, vagy Törvények — a Typographiának *regulái, Instructioja.*

8. Arra tehát, hogy ez az egész, mint egy machina, a Célra jól mennyen, szükséges egy fő erő — szükséges a' kiszabott regulákat közelebből őrizni, gyakorlásba venni, azok szerint mindent tétetni az az: a' Typographiat szükséges igazgatni.

II. 9. Szükséges tehát egy Fő-rugo, mozdító, egy ott lévő igazgató, *Director.*

10. A' Directort a' T. Gubernium választtya, innét vagyon az ő Tekintete, az igazgatásban hatalmason bé-folyo ereje.

11. Ez által igazgattya az egészet — a Czéla — mind azt teszi, 's téteti a mi erre leg jobban szolgál, 's a' mi ellene volna azt távoztattya — az az a Regulakat örzi, tartya 's tartattya. Ide meg kívántato rendeléseket, igazittásokat, jobbittásokat tehet. Azonban még is ha valami nevezetesebb ujjittást, valami nagy változást látna a Typographiában szükségesnek, azt a' T. Guberniumnak jelenti, 's tsak annak a' helybe hagyásával teheti.

12. Ügyel tehát az egészre — most még közelebből is a' mennyire a' szükség kívannya, ez utána pedig az Adjunctus és Factor által.

13. Ügyel a munkálkodo személyekre (3) mindezeket szoross függésben, kész engedelmességben tartja, hogy kötelességeket vigyék hiven, jól, szorgalmasan.

14. Hogy köztök igazságos, és erköltsi egyesség s barátság legyen.

15. Ha per, egyenetlenség támad a' Factor és a Legények közt, ő igazittya el; ha a Legények közt támad, 's a' Factor el nem igazithatván, el igazittás végett a' Directornak jelenti, ezt is a Director igazittya el, a mit ő el nem igazithat, a' T. Guberniumnak jelenti bé.

16. Ügyel a helyre az hol azok foglalatatoskodnak: a Szedő, nyomtato, könyvkötő műhelyre, a' könyves boltra, a' Conservatoriumra, az hol a papiros, Festék Etc. tartatnak, hogy azokban minden jól mennyen, jól legyen.

17. Minden ide tartozando, megkívántato eszközökre, portékákra, hogy jól bé szereztessenek, tartassanak, 's gazdálkodva fordíttassanak a Czéla.

18. A Cassára — ez egészen állandoul az ő kezében vagyon, ő vész be abba, ő ad ki mindent abból a Factor által Quietantia és Contra quietantia mellett, ő Fizeti az ott lévő személyeket a már meg tett szolgálattért.

19. Hatalma vagyon sőt kötelessége, azt a' ki a' kötelességét nem viszi, nem fizetni, azt pedig a ki telyességgel nem akarná, vagy nem tudná vinni, el is bocsáttani, 's mást fogadni. — A' Factornak elbocsáttása azonban, mivel számadás terhe alatt vagyon, tsak a' számadása után, a T. Gubernium helybe hagyásával történhetik.

20. Az el-mulasztott Napokat, órákat, mint meg nem tett munkát nem fogja fizetni (79—85) sőt a' környül állásokhoz képest, nem léssen szabad fizetni.

21. A' kárt a' kárt okozonak, engedőnek, nem vigyázonak, a' fizetéséből ki huzni, ki potolni tartozik, 's így

22. Kötelessége leszen, hogy a' Factortol számat vegyen mindenről, a' munkárol is — mikor? ki által? mitsoda munka mennyi idő alatt készült el 's miként? A' mit tölle által vesz, arról ötet quietálja egygyenként, egygyütt pedig mindenről egészszen Fertály esztendönként.

23. Maga a Director is számot ad a' T. Guberniumnak Fertály esztendönként, ennél fogva

24. Hogy a' Számvevését 's adását tökéletesen vihesse, tartozik maga mindent, a' mi a' számvevésébe 's adásába bé foly, jól meg vizsgálni, arról bizonyossá lenni; mert ha hibásan fog venni számot 's abból kár következik, maga fogja a' kárt meg fordítani.

25. Különösen a' nálla bé jelentett nyomtatványokat vagy könyvkötői munkákat a' nálla lévő protocollumba fel-jegyezni, azokra mi megy ki, 's mi jön bé érettek fel számlálni.

26. Végre még más protocollumba minden bé vételt 's kiadást is tartozik fel-jegyezni.

27. Különösen a' pappirosnak bé vételéről, ki adásáról egy tökéletes jegyző könyvet vigyen, 's minden Fertály esztendő végével, arról számolyon, a' bé vett pappirosat a' pappiros Malom¹ Mester Contraquietantiájával, a' ki adottat pedig a' Factor quietantiájával meg bizonyítván.

28. Ezeket eddig mind maga a' Director vitte, tette egyedül személyesen, hogy a' Typographiába jo rendet hozzon bé, folyásba, szokásba vegye 's meg is erősítse; a' Typographiának eddig valo állapotya, a' Szükség úgy kívánta —, de ez utána fogja vinni az adjunctus segítségével — 's a' Factoréval.

a) Ezeket fogja vinni az Adjunctus segítségével 11. 13. 14. 16. 17. 24. 25. 26. 27.

b) ezeket a' Factornak: 27. 73. 74. — 45. 46. 50. 54. 56. 57. 58. 59. 63.

29. A' Director Fizetése²

III. 30. Az Adjunctus, mint segijtője, helytartója a' Directornak. ezzel egygyet értve a' közönséges czélra igyekezzék a' többieket is arra vigye, segítse ösztönözze, azért

¹ E pappirosmalom Kolozs-Monostoron a római kath. tanulmányi alap tulajdonát képezte, mely azonban a papirgyártást néhány évtizeddel ezelőtt beszüntette, mivel ez üzem nem fizette ki magát. (?) Később a zsemlések keze alá került s lisztőrlésre használták, miről ma is »zsemlések malmának« hívják.

² A fizetés nincs kiírva a szabályzatban.

31. Kötelessége az egészszset úgy megesmérni, a' Typographiának minden részeit, a' gazdaságnak minden ágait, a' kötelességeknak minden pontyait úgy tudni, hogy akár mikor is a' Director helyét tökéletesen bé tölthesse, Director lehessen alkalmatossá az igazgatásra, tanithasson készithessen, hogy az igazgatás félbe ne szakadjon soha.

32. Ügyel tehát mindenre a' mire a Director, mikor 's a' meny-nyire szükséges.

33. a) Ügyel különösen a' nyomtatványokra hogy azok hiba nélkül tisztán tsinosan készüljenek.

b) Ügyel főképpen arra hogy midőn a' már meg corrigált munka a' présbe megy, ott nem romlott, nem bomlott é meg? nem zavartatott é el? 's minek utánna azt ott is el igazította, 's bizonyosabban, hogy már jól van egészszzen, akkor botsássa munkába, az az Corrector is leszsz — azért

34. Ügyelni fog arra is hogy Correctura halasztásért a' Typographiának kára ne légyen, hogy a' munkások reá ne várakozsanak, 's várakozván ne henjélyenek, órákat ne vesztegessenek, hanem mennyen a munka egy más után frissen mind több több.

35. Tartozik tehát arra is ügyelni mely időre mitsoda munkák szedetnek hogy a' midőn szükséges leszsz a' corrigálás, ő kéznél légyen, sőt akkor is ha hirtelen valami siető munka jönné, 's talán éttzaka is, hogy mindjárt fogjon hozza mennél hamarébb végezze a nyomtatást ne késtesse.

36. Ugyan azért a' lakása ott legyen közel a Typographia mellett, minden más szoross foglatosságtól szabadon, hogy a' munka ő miatta soha ne késtessék, hanem ő segittse, ő siettesse, a' Factor által is.

37. Végre Correctori kötelességénél fogva a' Typographiában gyakortabb meg jelenvén, különösen mindenkor, mikor valami munka a' Sajtoba megy, jelen lévén (33.) Adjunctusi tekintettel, hatalommal igazgasson, tegyen, tétessen, a' ki szabott regulák szerént, mindent, a' mi a' Typographiának javára vagon.

38. Különösön a' mi a' Factorral el-igazittani való leszsz, a' Könyves, pappirosos Boltban, a' Conservatoriumban, a' Gazdaságban ő igazítsa el 's a' Directort tudosítsa mindenről.

39. A' Fizetése¹

IV. 40. A' Factor a Directorral 's Adjunctussal egyget értve dolgozik

¹ Itt sincs fizetés megnevezve.

a' Typographia Céljára, hasznossága nagyobbítására, mint leg közelebbről való ügyelő, végre hajto — az Adjunctus után.

41. Azért mindenkor személyesen a' Typographiában jelen lenni tartozik, különösen 's egészszen az alatt, a' mely órákban a' munka foly, 's ezeken kívül is ha siető munka van éttzaka is.

42. Független a' Directortól 's az Adjunctustól a' mennyire az a' Director személyét viseli — annak rendeléseit tartozik pont szerént legszorosabb engedelmisséggel teljesíteni a' Typographiát tárgyazo dolgokban.

43. Számol a' Directornak a' pénzről a' mi az ő kezén megy által, ugy a pappirosról, a' könyvekről 's mindenről a' mi csak reá van bízva.

44. Ügyel legközelebbről személyesen mindenre.

a) A' Munkásokra hogy a Legények és Inasok hiven és szorgalmatosan vigyék a kötelességeket, különösen hogy az órákat hiven szorgalmatosan és hasznosan töltsék ki egészszen mindenkor.

45. Ha el-maradnak vagy az órájokból valamit el mulatnak, mikor? mennyit? ő jegyzi fel naponként, 's a' Directornak mint Fízetőnek a Fízetési ideje előtt igazán kedvezés nélkül fel adgya 83. 84. 21.

46. Különösen pedig 's világosan azt jegyzi fel 's mutattya bé a' Directornak, mikor? ki által mitsodos munka; mennyi idő alatt? 's miként készült el? 45. 84.

47. Ha per, egyenetlenség támad köztük ő igazittya el, jó moddal, ha el nem igazithattya (15) vigye a' Director eleibe.

48. b) A' Munkákra.

Akármi leg kissebb munka is szedésben nyomtatásban, kötésben a' Director tudtával légyen, ennek tudta nélkül, titkon semmit, egy betűt sem szabad.

49. Azért minden léjendő munkát tartozik előre bé jelenteni a' Directornál, hogy nálla protocollumba tétessék.

50. Tartozik azt is bé jelenteni, mikor vétetik munkába valami, 's mikor végeztetik, hogy a Director mindenkor tudhassa mikor mitsoda munka 's mennyi ideig foly?

51. A' külső munkákat mennyiben alkudta, jelentse bé a' Directornak előbb hogy sem hozzájuk fogjanak, hogy ez meg vizsgálhassa, nem leszsz é kára a' Typographiának benne, 's minek utánna bizonyos hogy kára nem leszsz, fogjanak azokhoz.

52. A' T. Guberniumhoz való munka mindenkor az első, ezt kell előbb el-készíteni, az után a' külső munkákat a' mennyit csak győz a' Typographia.

53. Ő osztja fel, 's ki a' munkákat a' munkásokra, 's ügyel arra

hogy jól tsinosan frissen mennyenek véghez. 's ha sürgetők mennél hamarabb adgya kézhez is — a' külső munkákban is ugyan erre fog ügyelni, e' leszsz a' kötelessége. (33.)

54. Továbbá mivel a' Typographiából való jövedelem egyedül 's egészszen a' Directornál lévő Cassába megy — különösen tartozik arra ügyelni: hogy az el-készült munkáknak az árrát szedgye bé mindgyárt, 's adgya bé mindgyárt mindenkor, hiven a' tett alku szerint a Directornak,

55. c) A' Könyves-Boltra

A' könyvek az ujj Inventarium szerint az abban lévő számok sorában rendbe szedetvén, 's el-helyeztetvén, szükséges hogy az a' rend állandoul megtartassék 's ezért

56. A' Factor az el adott könyvekről egy tökéletes Jegyző-Könyvet fog vinni, melyben az el-adott könyvek száma, a' mely alatt vagynak — a' száma, mennyi adottatott el az árrak, mennyin? 's a' nap melyen adattottak el, jegyeztessenek fel.

57. Az utánn a protocollumba bé vitetett könyvek száma, mennyi volt, a' könyvek sorában is, a' hanyadik szám alatt vagynak, 's jegyeztessenek fel egy-egy ||| ilyen huzással.

58. A' pénzt az ott lévő Cassába teszi, mikor egy egy könyvet el-ád, 's ott tartya zár alatt, ahoz nyulni nem szabad senkinek, maradgyon egészszen, hogy akár mely szempilantásban fogja a' Director vizsgálni, meg-egyezeit taláyon az eladott könyvek száma — azoknak ki szabott árra, 's a' Cassa között.

59. Az ide öszve gyült pénzt hetenként minden Szombaton tartozik bé adni a Directornak.

60. Különössen minden Fertály esztendőnek végével szorossan tartozik számolni, minden'el-adott Könyveknek számáról, áráról.

61. Hitelbe ne adgyon senkinek, nem szabad, ha ád, 's bé nem veheti az árrát, tartozik maga meg fizetni. (21.)

62. Minden Fél-esztendőnek a' végével a' Directorral edgyütt a' könyves-Boltot számba fogják venni 's a' mi változást találnak protocollumba edgyütt fogják fel jegyezni, 's magok Nevét mind ketten alá írni.

63. A' mi ujj könyvek akár itt nyomtattassanak, akár más honnét hozattassanak, a könyves Boltba adatnak, 's bizonyos szám alá helyezettetnek, 's ugy az Inventariumba azon szám szerint rendbe irattnak bé.

64. d) A' gazdálkodásra

A' Typographiában mindenre a' Factor ügyel közelebbről, ő ott a' végrehajto, a' Director bé tekintése, fő vigyázása s igazgatása alatt.

65. Ügyel a szedő, nyomtató, könyvkötő házra, a' Boltra, Conservatoriumra, ezekben mindent tisztán és jó rendben tartson, sőt künn az Udvaron is.

66. Ügyel minden ide tartozando eszközökre, hogy azok el ne veszzenek, el ne rontassanak, jó állapotba tartassanak — a' mi romlik jobbittassa, a' mi rossz, haszonvehetetlen, jobbithatatlan, változtassa, vegyen, tsináltasson ujjot helyébe, a' Directornak előre való tudtával, 's helybehagyásával, számolván annak mind ezekről.

67. 'S valamint a' könyvek, úgy ezek is a' Typographiának egyéb minden eszközei is minden Félesztendőben a' Directorral edgyütt számba vétessenek, és mind a' mik hibáznak, mind pedig a' mik újra tsináltatnak, szereztetnek vagy meg jobbittatnak az Inventariumba fel-jegyeztessenek.

68. Ő gondoskodik közelebbről mind arról a' mi a' Typographiához meg kívántatik: Fáról, Festékről sat.

69. Mindent jó korán bé vásárol, bé szerez, jól el készít.

70. 'S mivel a' Director fizet mindent, a' mit a' Factor Csináltat, vásárol Conto mellett, ezt az irt Contot ő Coramizálja, a' mely portékák pedig Conto nélkül szereztetnek, azoknak vásárlásokrol 's azokrol ő adgyon bizonyosság írást.

71. Mindent jó vigyázás alatt tart, mindent megkiméll, semmit sem ront, nem veszteget, romlani, vesztegetődni, veszni nem enged. (21.)

72. Mind azt, a' mi a' Typographiáé, nem másra, hanem tsak a' Typographiára, annak szükségére 's hasznára fordittya, semmit eladni, ajándékozni abból nem szabad. (21.)

73. Különösen a mi pappiros az ő gondviselése alá adatik, arról leg szorosabban fog számolni.

74. Ő ad abból ki munkára a' mennyi szükséges, 's azt mingyárt fel jegyzi, miből?, mire?, 's mennyit adott ki —? hogy minden Fertály-esztendő végénn, meg mutassa, miből? mire? 's mennyi ment ki? 's mennyi van még a' Boltban, hogy a' Director láthassa, hibázik é? 's mennyi? 's meddig lesz még elég? hogy jokor rendelést tehessen, hozathasson a' mennyi szükséges.

75. Fizetése Rf. 500 — 6 öl-Fa — szabad szállás.

V. 76. A' Legények — mind egy más közt — mind pedig a' Factorral edgyütt egy Célra, a' Typographia hasznára törekedgyenek

77. A' Typographiának tehát kárt tenni, tenni engedni nem szabad, hanem annak hasznosságát nagyobbítani kötelességek.

78. Leg közelebbről függenek a' Factortól, a' mit ez a' Directortól

nékiek elejekbe ád, vagy a' ki szabott kötelességek szerint töllök kíván, tartoznak meg tenni, abban néki engedelmeskedni.

79. Hét számra vagyon az egygyezés, a' munka és Fizetés között az egy koruság úgy van meg határozva: ha ök egy héti szolgálatot tesznek a' Typographia fizet nékiek 5 Rft. minden napra tehát melyen dolgoznak 50 xr. az az 6 napi munkáért 5 Rftot, 's ezért a fizetésért mikor a munkába állanak magokat önként kötelezik az annyit érő munkára.

80. Annyit érő — azaz jó munkára; mert a' rosszszul tett munka nem munka, nem szolgálat, sőt néha károsabb mint a munkának egészsz el-hagyása 's ezt így értve

81. Tartozik ki ki a' kiszabott időt jó szolgálattal 's egészszen úgy ki töltöni, semmit abból le nem huzni; mint a' Typographia a' fizetést jól 's egészszen meg adni, semmit abból le nem huzni tartozik 's meg teszi.

82. Ha ök a' szolgálatból valamit le huznak, órát mulatnak, azt a' Typographia nem fizeti, ö is le huzza a fizetésből — az az

83. A' mely szolgálatot valaki nem tett vagy rosszszul tett, azért fizetést, bért nem kívánhat, 's nem is kap — rövidebben 's világosabban:

84. Ki — mennyi szolgálatot teszsz, annyi fizetést vesz, ki mennyit mulat, annyit vesz.

85. Egy el-mulatot napért 50 xr. fel napért 25 xr. egy oraért 4 xr. huzattatik le, ha tsak potolásul a' ki szabott időn kívül annyit nem dolgozik, a' mennyit abból el-mulatott.

86. Ki ki tehát tsak a' már meg-tett 's elé mutatott szolgálatért várhat fizetést; mert tsak a' meg tettét láthattjuk milyen? mennyi? s mit ér? 's tsak így lehet le huzni a' ki mit meg nem érdemlett valaki.

87. Előre tehát, minekelötte valaki szolgál, fizetést, vagy költsön pénzt, hogy azt mind leszolgálja a' Fizetéséből annyit benn hágy, nem kap; mert a' ki előre kezébe veheti a' fizetést, nem igen gondol az után a' munkával, 's ha rosszszul 's restül dolgozik is, vagy orakot mulat is nints miből le huzni — kárt pedig tenni nem szabad.

88. Azonban ez a' Director ítéletére bizatik, kinek? mikor? 's mennyire lehet ebben kedvezni, segíteni.

89. A' munkát kezdik mindnyájan, minden dolgozó Nap, télen, nyáron egy formán reggel 5 orakor 's folytatták 12-ig. Dél után 1 orakor 's folytatták 7-ig.

90. Azonban ha siető Munka érkezik, kötelessék azt a' ki szabott

órákon kívül is akár mely ünnepen, nappal, vagy éjjel el-készíteni, 's azért különösen az héti fizetésekhez képest fognak kapni, nappal minden órára 5 xárt, éjjel minden órára 10 xárt.

91. A' munka ideje alatt henyélni, beszélgetésre öszve állani, vagy akár mivel is az időt vesztegetni, a' munkát el'hagyni éppen nem szabad. (21. 84. 85.)

92. El-menni a' munka ideje alatt akár hová is ha tsak fél, vagy egy órára is, 's a' munkát úgy mulatni nem szabad. (21. 84. 85.)

93. Ha a' kötelesség megkívánnya, vagy el-kerülhetetlenül szükséges lenne az elmenetel, a' Factor tudtával, vagy a' Directoréval megengedtetetik, — másként

94. Ki mennyi órát el-kerülhetetlen szükség nélkül, és szabadság nélkül a' szolgálatból el-mulat, annyit vesz-el a' fizetéséből. (21. 84. 85.)

95. Nevezetesen az, a' ki maga sem dolgozik, 's mást is tartoztat. 's el huz a' munkától, kettős kárt tesz a' Typographiának, 's meg érdemli, hogy az egész kár az ő fizetéséből huzattassék ki. (21. 84. és 85.)

96. A' ki betegsége miatt egy két nap nem dolgozhatik — ki marad, 's a' Directort bizonyossá teszi a' betegségéről, vészi az egész heti fizetést.

97. Ha a' betegsége egy hétnél tovább tart, a' Typographia ingyen senkit nem tarthat, nem fizethet, olyant fogad a' ki dolgozik, 's annak fizet.

98. Ha Város szolgálattyaiban köteles valaki menni, fogadjon mást maga helyett, mert ha maga megy, arra a' Napra nem kap fizetést a' Typographiából. (84. 85.)

99. Vasárnapokon kívül, ünnepek tsak azok szabadok, melyeket az Anyaszentegyház parantsol fenn tartani, ha ilyen egy kettő esik is egy héten dolgozo napra, ki jár az egész héti fizetések, úgy a' két utolsó Fársángi Napra is, a' ki ezeken kívül magának ünnepet tsinál fizetést nem kap. (84. 85.)

VI. 100. Az Inasok is a' Typographia Czélyára hasznossága előmozdítására törekedni tartoznak, 's minden kárt attol el-távoztatni.

101. Függének leg közelebből a' Factortól, ennek mindenben a' Typographia Czélyára engedelmeskedni kötelesek.

102. Azonban a' Legényeket is illendőképpen tisztelni, az intést, a' tanítást töllök is el-fogadni kötelesek.

103. Ha valami bajok van, közelebből a' Factorhoz folyamodnak, a' mit az el nem igazíthat, a' Directorhoz vihetik.

104. Kosztyókért fizet a T. Gubernium a' Seminariumba.

105. Más egyéb szűkségekre holnaponként egynek egynek rendeltetik az inasság

1-ő esztendejében Rf. 6.

2-ikában » — 7.

3-ban » — 8.

106. Ezen esztendőnként való nagyobbítás és annak ki fizetése is kinek kinek az ő magaviselése, szorgalmatossága 's a' mesterségben való előmenetele szerint, a' mint a' Factor rolla bizonytságot tesz, 's a' Director iteli, fog történni.

107. Szabadulásokra is érdemek szerint a' T. Gubernium méltosztatik segítséget rendelni, a' meddig a' negyedik esztendőben inaszkodnak, holnaponként 10 Rftot.

108. Ha úgy viselik magokat, hogy a' negyedik esztendőnek fele el folyása előtt meg érdemlik a' fel-szabadulást, a' T. Gubernium kegyesen rendel nekik 30 Rf. az ő felszabadulásokra 's ezért

109. Mind addig, mig fel nem szabadulnak, a' munkára ki szabott órákon kívül is, mikor 's mennyi szükséges, a' mit a' Factor elejekbe fog adni, akár nappal, akár éjjel, akár mely ünnepen is, tartoznak hiven, szorgalmasan 's jól el-végezni.

110. A' mint itt a' Director az ő szives szorgalmatosságokat fogja látni, a szerint fog nekik esztendön által 4 nagyobb Ünnepekre és utolsó Fársángra egy-egy Forintig jutalomul adni, sőt egyébkor is, ha szorgalmatosságok által valami különös nagy hasznot tesznek a' Typographiának.

VII. 111. A' Compactor is Tagja a' Typographiai Társaságnak, azért ő is mint a' többi Legények a' Typographia tétlájára törekedni, annak hasznosságát elé mozdítani, 's magát azon regulákhoz (76—99.) alkalmaztatni tartozik, melyek azoknak szabattattak.

112. Különösen köteles a' ki szabot órákon az eleibe adott munkát szorgalmasan 's helyesen el készíteni, 's ha siető a' Munka, azt a' kiszabott órákon kívüll is tartozik el készíteni 's azért különös fizetést fog kapni (90.) mint a többi Legények.

113. Leg főbbek 's leg elsők mindenkor a T. Guberniumhoz való munkák.

114. Az utánn a' könyves Boltból el-adando könyvek ezeket elegendő számmal, 's jo korán bé kötni tartozik, különösen az inkább kelendőeket.

115. Azokat is, a' melyeket más honnét hoznak ide kötni, vállalja fel, a' Director tudtával, 's készittse el betsületesen, ki szabott illendő áron, mely mindenkor egészszen a' Typographia Cassájába fog menni.

116. A' T. Guberniumhoz készült munkákról protocollum vitetik, ugyan azon módon vitessék ezekről is, melyben láthassák mi? 's mennyi köttetett bé? mennyi ment ki reájok? 's mennyi jött bé erettek?

117. Mind ezekben, hogy a' Compactornak vagy betegsége, vagy más valami nagy akadályja miatt a' Typographiában 's különösen a Gubernialis munkákban valami hátra maradás ne történjen, a' Typographia tartani fog ő mellette egy inast, a' kit ő mint Maiszter tartozik a' Compacturának minden mesterségére szoktatni, taníttatni.

118. Ezen inas e' mellett, ha szükséges leszsz más egyéb munkára is fog alkalmaztatni, a' nyomtatáshoz is, mikor a' szükség fogja kívánni. (100—110.)

119. A' több Inasokkal egygyütt fog lakni az azoknak szabott regulák alatt, ugyan azon koszt és fizetés, vagy jutalom mellett.

*Szabo Gergely m. p.
B. Consult.*

*P. Koros Imre m. p.
Typographiának Directora.*

III.

Grünn János szegedi nyomdatulajdonos királyi szabadalomlevele könyomda állíthatására 1845. márczius 19-éről.

(L. munkánk 79. oldalát.)

Mi Első Ferdinánd Isten kedvező kegyelméből Ausztriai Császár, Magyar és Csehország e néven Ötödik, Horvát, Tót, Halics és Lado-mér országok Apostoli Királya, Erdély nagyfejedelme stb. stb. emlékezetül adjuk ezennel jelentvén mindennek, kit illet,

Hogy Mi mind Grün János hívünknek avégett Felségünkhöz intézett alázatos esedezésére, mind pedig azért is, mert hív alattvalóink hasznát és javát atyailag s kegyelmesen előmozdítani kívánjuk, királyi legfelsőbb hatalmunkból egyszersmind különös kegyelmünkől megengedendőnek tartottuk: miszerint azon Grün János mint jó erkölcséről s ügyességéről ajánlott egyén hív alattvalóink hasznára s közhasználatára, szabad királyi Szeged városunkban könyomdát állíthasson, és a határozott nemű könyomdai művekre kiadott, — más különösebb kiváltságok sérelme nélkül bárminemű könyomdai műveket készíthessen s eladhasson, — de azon világos feltétel, és pedig jelen kegyelmünk s királyi kegyelmes engedélyünk elvesztése alatt: hogy mind azt, mit könyomda által nyilvánítani s közrebocsítani szándékozik, eleve az ország igazgató kormány széke vagyis magyar királyi helytartótanácsunk által rendelt vizsgálat alá terjesz-

teni, azon vizsgálat, tehát a felsőbb hatóság hivatalos jóváhagyása nélkül semmit ki nem nyomtatni s ki nem adni, a nyomdájában készült valamennyi könyv- és irattól minden félév lefolytával öt-öt példányt, melyekből egy, az országos karok és rendek alázatos felírására ezernyolczszázharminczhatodik évi szentgyörgy hó huszonhatodikán 5440. szám alatt kelt királyi elhatározatunk értelmében, a magyar tudós társaságot illeti, említett magyar királyi helytartótanácsunknak benyújtani, és bár azon egyének tetteiért, kikkel működni fog, különben is minden esetre felelős, ezek neveit és rendeltetését is, és pedig még alkalmaztatásuk előtt, miként azt, ha embereit könyomdai munkával műhelyen kívül foglalkozni gyanítaná, — valamint azoknak elbocsáttatását vagy önkénti elmenetelét is, indokaival s körülményeivel együtt, az illető városi tanácsnak bejelenteni és tudtára juttatni, tartozzék, köteleztessék. Miért is nektek hiveink, bármi rendű, rangú, állapotú, hivatalú s méltóságú alattvalóink, kiknek e levelünk bármikép tudomástokra jut, különösen pedig szabad királyi Szeged városunk birájának, polgármesterének, esküdt polgárainak, s egész közönségének, ezennel szigorúan meghagyván parancsoljuk, miszerint a fennevezett Grün Jánost könyomtatói mesterségének, az itt leírt módon engedett üzésében, se nyilván, se alatomosan háborgatni, akadályozni s korlátolni ne merészeljétek, hanem őt, a neki ezen levelünk által csupán és egyedül saját személyére s kirekesztőleg csak nevezett szabad királyi Szeged városunkban leendő gyakorlatra engedett királyi kegyelmünk és kegyelmességünk szabad, biztos, sértetlen és háborítatlan élvezetében hagyni, s az illetők által hagyatni okvetlen tartozzatok, köteleztessetek, másképp ne tegyetek; jelen levelünket pedig, melyet apost. m. kir. titkos pecsétünkkel függőleg megerősítettünk, az előmutatónak elolvasás után mindenkor visszaadjátok. Kelt stb. stb. *Ferdinánd rex.*

IV.

Höchell Ármin.

Höchell Ármin, betűszedő, született 1817-ben Heilbronnban (Württemberg). 1848-ban szerkesztette a *Czéh Sándor* nyomdájában Magyar-Óváron megjelent *Der emancipirte Satanas* című élczlapot. A forradalom után Pozsonyban huzódott meg, a Wigand-nyomdában mint korrektor működve a *Pressburger Zeitung* mellett, mely lapba irogatott is, mig nem 1862-ben annak felelős szerkesztője lön. 1871-ben megvált a szerkesztői állástól, fölment Bécsbe s nyomdatulajdonos

lett. Az 1873. évi krach azonban elsodorta Höchell nyomdáját is. Höchell erre újra visszakерült Pozsonyba mint korrektor a Pressburger Zeitunghoz, hol 1879. április 2-án bekövetkezett haláláig dolgozott.

V.

Halálesetek.

A könyvben még az élők között fölemlített egyének közül munkánk elkészültének ideje alatt a következők meghaltak :

Horák Egyed, a volt esztergomi nyomdatulajdonos, meghalt 1900. augusztus 27-én isaszeghi nyaralóján, szívszélhűdés következtében. Élt 81 esztendő.

Pamperl Ede, az országos nyomdász-egyesület rokkant tagja, Aradon hunyt el ugyanazon a napon.

Kovács Mihály, nyomdatulajdonos Rozsnyón, 1900. szeptember 14-én szenderült el 78 éves korában.

Höchner János, a rokkantsegélyt élvező betűszedő, Budapesten halt meg 1900. szeptember 17-én, 79-ik évében.

Név- és tárgymutató.

- Ács Mihály 51, 61, 127.
 Aigner Károly 167.
 Ajtai Lajos 198.
 Ambró Ferencz Ignác 87.
 Apor Károly báró 104.
 Arago Ferencz 103.
 Arany János 64, 139.
 Árkossy - Booch Frigyes 190, 198.
 Athenaeum r.-t. 110, 150.
 Aulinger József 153, 174.
 Bagó Márton 48, 99, 142, 149, 153.
 Bajza József 137, 140, 164.
 Balla Károly 70.
 Ballagi Aladár 9, 189.
 Ballagi Géza 79.
 Balogh István 161.
 Bankjegynyomda 169.
 Bárczy János 153, 169.
 Barra Gábor 74, 103, 111.
 Bartalits A. 33, 153, 174.
 Bartók Luk. 72, 100, 186.
 Batthyány Ignác gróf, püspök 94.
 Batthyány Lajos gróf 103, 119, 126, 148, 167.
 Batthyány L. grófné 120.
 Bauer József 153, 174.
 Beichel József 80, 99, 100.
 Beimel József 10, 45, 48, 89, 99, 100.
 Belnay György Alajos 42, 53, 56.
 Bendtner József 73.
 Benkő Károly 187.
 Bérczy Károly 126.
 Berde Áron 188.
 Berkeszi István 135.
 Bertalanffy Imre 86, 100, 201.
 Bielz Mihály 103.
 Binder Ferencz 97.
 Bittermann Kár. 83, 100, 201.
 Boldini György 4, 36, 52.
 Bolyai Farkas 92.
 Bonda Benedek 72.
 Brassai Sámuel 12, 188.
 Bruss Károly 197.
 Bucsanszky Alajos 102, 111, 112, 168.
 Buda Elek 104.
 Budai Esaiás 102.
 Budai Károly 104.
 Buschmann Ferencz 174.
 Buschmann Gusztáv 150, 153, 174.
 Buzna Lázár 71.
 Castelar Emil 8.
 Closius György 97, 100.
 Clymer György 132.
 Congreve Vilmos 32.
 Conlegner Károly 171.
 Csáthy György 61, 64, 68, 111.
 Csengery Antal 115.
 Csiksomlyói zárdá nyomdája 99, 195.
 Czéh Dániel 198.
 Czéh Lajos 86.
 Czéh Sándor, id. és ifj. 86, 100, 215.
 Czetter Sámuel 101.
 Czuczor Gergely 137, 142, 165.
 Daguerre Lajos 103.
 Dalmady Mihály 60, 153, 169, 185.
 Dávidházy Imre 198.
 Deák Ferencz 119, 123, 137.
 Debreczeni nyomdászok 1561-től 1899-ig 61.
 Debreczen város nyomdája 17, 41, 60, 99, 157, 184.
 Degré Alajos 126, 133.
 Demant András 132, 153, 174.
 Dessewffy József gróf 12.
 Deutsch Ad. 60, 153, 185.
 Deutsch Dávid 155, 197.
 Deville János 60, 153.
 Dobrovsky Mátyás 108, 152, 153, 159, 164.

- Dorstenstein Nándor 147.
 Döbrentei Gábor 25.
 Duschek Ferencz 180.
 Dvorczák János 155, 198.
 Edelmán Kár. 111, 112.
 Eggenberger József 112.
 Egressy Gábor 134.
 Egyetemi nyomda 15, 23, 41, 99, 146, 149, 153, 161.
 Ellinger István 41.
 Ellinger János 100.
 Ellinger János József 76.
 Eisenfels Rudolf 110, 167.
 Emich Gusztáv 103, 108, 112, 152, 153, 168.
 Eötvös József báró 119, 137, 139.
 Eötvös Károly 30.
 Erős Gábor 102.
 1848. évi árszabály 148.
 1848. évi nyomdak czégyezgyzéke 99, 100.
 1848. évi nyomdászok névjegyzéke 153, 154.
 Faházi János 153, 164.
 Falk Zsigmond lovag 5, 153, 155, 164.
 Falka Sámuel 25, 68, 203.
 Farkas András 98.
 Farkas József 174.
 Fáy Andris 81, 118, 137, 165.
 Ferdinánd király 124, 215.
 Ferencz király 96.
 Ferenczi József 11.
 Ferenczi Zoltán 72.
 Festetics György gróf 8.
 Fiedler Gottfried 84, 92.
 Filtsch Sámuel 97.
 Fischer Antal 153, 174.
 Fischer Sándor 129.
 Fodor Ruben 61, 67.
 Forgács Gábor 198.
 Franklin ny. r. t. 132, 164.
 Fries József 61, 68, 153, 156, 164, 185, 198.
 Fritscher József 153, 174.
 Gábor Áron 170.
 Gál Antal 187.
 Gál László 92.
 Garay János 38, 81, 200.
 Gegő József Adolf 71.
 Geibel Kár. Frigyes 108.
 Gelléri Mór 122.
 Giegl István 196.
 Giersch G. Lajos 5, 130, 132, 153, 155.
 Gierszdorfer József 153, 174.
 Glutsch Ker. 153, 174.
 Golditz Vilmos 132, 153, 174.
 Gombos Ferencz 72.
 Gorove István 119.
 Gottlieb Antal 42, 87.
 Gönyei Gábor 22, 42, 66.
 Gönyei József 100.
 Gött János 97, 100.
 Greif Ferencz 153, 164.
 Grimm Vincze 103, 172.
 Grün János 80, 100, 193, 204.
 Grün Orbán 42, 46, 79.
 Gutay Zsigmond 192.
 Gutenberget dicsőítő költemények 58, 59.
 Gutenberg-dal 160.
 Guttmann János 105.
 Gyurián József 48, 152, 153.
 Gyurmán Adolf 140, 185.
 Hagar W. 133.
 Halász József 198.
 Hall Bertalan 153, 185.
 Hartleben Konrád Adolf 107, 142.
 Haske Ferencz 198.
 Hazay Ernő 194, 198.
 Heckenast Gusztáv 34, 36, 102, 111, 112, 152, 163.
 Hegedűs István 197.
 Heimerl Mátyás József 10.
 Heltai Gáspár 70.
 Hentaller Lajos 187.
 Herwegh György 159.
 Herz János 35, 153, 167.
 Hirsch Lipót 164.
 Hochmeister Márton id. 95.
 Hochmeister Márton ifj. 18, 71, 95.
 Holmeyer Ferencz 131, 134, 153.
 Honterus János 97.
 Horák Eged 5, 60, 89, 153, 156, 164, 216, 221.
 Höchell Ármin 215.
 Höcher N. 197.
 Höchner János 153, 156, 173, 216.
 Höger Károly 5, 145.
 Hrusza János 52, 147, 153, 191, 192.
 Huszár Antal 92.
 Huszár Gál 61.
 Huszka Lajos 102, 153, 155, 194.
 Imreh Sándor 73, 92, 162, 198.
 Ipáregyesület 119.
 Irinyi József 131, 137.
 István főherceget üdvözölő költemények 1847. évből 38, 70.
 Jakab Elek 13, 188.
 Jamnigg József 78, 196.
 Jankovich Miklós 27, 117.
 Jerney János 30, 81.
 Jókai Mór 126, 129, 138, 163, 165, 186.
 József császár 95.
 Kali József és Simon 92, 100.
 Kappenstein Nándor 60, 153, 192.
 Kapronczai Ádám 15, 90.
 Karaes Ferencz 101.
 Karesú Antal Arzén 87.
 Károlyi István 43, 102, 153, 162.
 Kazinczy Ferencz 39, 78, 79, 101, 111.
 Kämpf Sándor 107.
 Kenderessy Lajos 5, 68.
 Kerényi Frigyes 126.
 Kertheny M. Károly 6.
 Kilian György 112.

- Király Mihály 60, 154.
 Kiss Antal 155, 164, 198.
 Kiss Ferencz 35, 67.
 Kisfaludy Sándor 111.
 Kisfaludy-Társaság 117.
 Klapka K. József 42, 80.
 Klauzál Gábor 119, 126, 137.
 Kliegl József 200.
 Knezevits István 18, 42, 100.
 Kocsi Sándor 147, 153, 159, 164.
 Kohn József 132, 153.
 Kolozsvári ev. ref. kollégium nyomdája 71, 188.
 Kolozsvári r. k. liceumi nyomda 71, 188, 204.
 Koncz József 91, 162.
 Koncz László 187.
 Konrády Fer. 154, 185.
 Kornis Zsigm. gróf 104.
 Koros Imre 71, 214.
 Kossuth Lajos 20, 34, 115, 119, 120, 123, 124, 140, 179, 185, 187.
 Kossuth Lajost dícsőítő költemény 1841-ből 35.
 Kovács Mihály 5, 49, 125, 154, 156, 198, 216.
 Kozma Vazul 47, 99, 108, 153, 164.
 Kölcsény Ferencz 21.
 Köpf György 107.
 Köteles Sámuel 84.
 Kövesdi Dániel 200.
 Krafft Vilmos 97, 100.
 Králík János 154, 164.
 Krüner Lipót 48, 99, 154.
 Kutter Sámuel 68, 197.
 Landerer Anna 41, 48, 49.
 Landerer Ferencz 41, 76.
 Landerer János 31.
 Landerer János Mihály 17, 31, 53.
 Landerer Lajos 19, 31, 49, 54, 127, 129, 131, 137, 151, 163, 170, 191.
 Landerer Mihály 41, 42, 53, 54.
 Lánghy János 154, 198.
 Lantossy József 108.
 László Lajos 67, 68.
 Lauka Gusztáv 161, 166.
 Leyrer József 107.
 Léző Ferencz 72.
 Lindau Gottfried János 57, 85.
 Lindner Fer. 154, 164.
 Lisznyay Kálmán 126.
 Lötsei Sámuel 105.
 Löwe Antal 53.
 Lukács László 139, 150, 164, 166.
 Madarász Józ. és László 166, 186.
 Magos Ernő 142, 159.
 Magyar Mihály 112.
 Magyar Lajos 101.
 Magyarországi nyomdák statisztikája 1817. év-ből 41.
 Magyar Nemzeti Múzeum 8, 117.
 Magyar Tudós Akadémia 9, 82, 116.
 Majer Lipót 154, 174.
 Majláth János gr. 58, 111.
 Makó György 187.
 Malatin Antal 5, 35, 130, 154, 173.
 Malatin Mátyás 175.
 Mária Terézia királynő 91, 95, 145.
 Marnitz Frigyes 106.
 Mauss János Gellért 107.
 März Ede 155, 159, 164.
 Medakovits Dán. 100, 197.
 Mchcs Sámuel 75, 100, 116, 188.
 Míchek Antal 80.
 Mödlhammer József 154, 174.
 Mölzer Fer. 154, 173.
 Müller Adolf, Emil és Gyula 168, 199.
 Müller József 107, 112, 168. ✱
 Nádasky András 79.
 Nagy Benjámín 100.
 Nagy Ferencz 87.
 Nagy János 154, 174.
 Nagy Sámuel 101.
 Nagyszombati jezsuita-akadémia nyomdája 61.
 Neumann Lajos 131, 147, 154, 173.
 Nyáry Pál 119, 126, 134, 136, 137.
 Nyomdász-báli tánczrend 1846-ból 52.
 Obernyik Károly 126.
 Ockenfusz Antal 174.
 Ockenfusz Gyula 175.
 Ocsvai Ferencz 188.
 Orosz József 101.
 Országos Gazd. Egyesület 117.
 Pákh Albert 126.
 Pálfalvai Károly 68, 197.
 Pálfi Albert 126, 139, 186.
 Pamperl Ede 108, 154, 156, 199, 216.
 Patzkó Ferencz 41, 49, 54.
 Patzkó Jozefa 46.
 Perger Ferencz 42, 85.
 Perger Sándor 100.
 Peters Gyula 175.
 Pethe Ferencz 75.
 Petőfi Sándor 108, 126, 129, 131, 133, 138, 163.
 Petrik Géza 6.
 Pliske Pál 196.
 Plöszl Lipót 89, 100.
 Pomper Frigyes 154, 174.
 Poncz József 154, 174.
 Posner K. L. lovag 106.
 Potemkin Alfonz 102, 131, 154, 199.
 Potenezsár József 199.
 Pozsonyi nyomdászsegéd-ek névjegyzéke 60.
 Prohaszka Ferencz 4, 35, 147, 154, 155, 192.

- Prohászka József 5, 131, 132.
 Rác István 187.
 Ráth Mátyás 53, 54.
 Redlitz Ede 100, 183.
 Reichard Károly 86, 100.
 Reissenberger Adolf 97.
 Remele Pál 154, 156, 162.
 Réthy Lipót 83, 100, 201.
 Richter, első pesti litográfus 103.
 Riedel Károly Ágost 102.
 Ries Jakab 154, 164, 169.
 Royer János Pál 53.
 Sárdi Sámuel 95.
 Sauervein Géza id. 84, 100, 193.
 Sauervein Géza ifj. 85.
 Schams Ferencz 26, 49.
 Schauff N. János 53.
 Scherzer Károly 146.
 Schleinitz József 154, 174.
 Schmid Antal 57, 100.
 Schmidt Károly 47.
 Schmidt József 100, 201.
 Schneider Károly 199.
 Schnierer Károly 106.
 Schnisek Károly 42, 54.
 Schott Vilmos 187.
 Schwartz Márton 26.
 Schreiber Alaj. 48, 54, 57.
 Schweitzer József 154, 174, 182.
 Senefelder Alajos 102.
 Sennowitz Adolf 89, 108, 167.
 Sennowitz Gyula 183.
 Silber József 154, 174.
 Smith és Meynier 105.
 Sógor György 90, 199.
 Somogyi Károly 166.
 Staudy Antal 78.
 Steinhäuser Tiv. 97, 100.
 Strom Sámuel 187.
 Szabó András 187.
 Szabó Dezső 115.
 Szabó József 42, 57, 150, 154, 164.
 Szabó Károly 61, 71.
 Szakmáry József 103.
 Szalay László 115, 137.
 Szathmáry Mih. 100, 199.
 Széchenyi István gróf 69, 111, 114, 116, 118, 143.
 Szemere Bert. 143, 162.
 Szentcs József 78.
 Szentkirályi Márton 125, 154.
 Szentpéteri Imre 72.
 Szent István-társulat 111.
 Szepessy Ign. püspök 18.
 Szerelmey Mikl. 103, 190.
 Szigler Ant. és Mih. 189.
 Szilády Károly 80, 100.
 Szinnyi József 55, 98, 139, 140, 161, 166, 196, 197.
 Szókupy-Soukup János 192, 199.
 Szöcs Antal 187.
 Szűts Fer. 154, 162, 192.
 Szűts Lajos 154, 156, 162, 192, 199.
 Tábori nyomdák 196.
 Taky Gyula 100, 199.
 Táncsics Mihály 134, 139, 150, 159, 168.
 Telegdy K. Lajos 111.
 Thaly Kálmán 30.
 Tiehy János és Alajos 22, 42, 100.
 Tiltsch János 105.
 Tompa Mihály 126.
 Tóth Endre 61, 67, 78, 100, 184.
 Tóth Fer. 61, 69, 100.
 Tóth István lovag 199.
 Tóth Lajos 12, 61.
 Tótfalusi Kis Miklós 90.
 Török István 71, 72.
 Török Kálmán 165.
 Trattner János Tamás 39, 41, 49.
 Trattner Mátyás 39.
 Tráger Endre 6, 131, 152, 154.
 Trefort Ágoston 119, 137.
 Tyroler Salamon 199.
 Ujvárosi József 68, 197.
 Urschitz Jakab 154, 164, 174.
 Vankó Dániel 171, 180.
 Vasadi Mátyás 33.
 Vas Gereben (Radákovich József) 141, 142, 165, 186.
 Vasvári Pál 129, 132, 134.
 Vayda Frigyes 106.
 Védegylet 120.
 Veress Ferencz 104.
 Verseggy Ferencz 24.
 Virág József 154, 174, 199.
 Vogel Károly 199.
 Vörös Sándor 108, 154, 199, 221.
 Vörösmarty Mihály 43, 58, 101, 137, 139.
 Wachtel Dávid 143.
 Wachtler Fülöp 171.
 Wagner András 154, 174.
 Watts John s William 27.
 Weber Simon Lajos 57, 100, 101.
 Weber Simon Péter 42, 53, 57.
 Weingandt János György 107.
 Weinmüller Francziska 100, 189.
 Weisz János 33, 132, 154.
 Werfer Károly 19, 76.
 Werfer Károly József 100, 143, 196.
 Wesselényi Miklós báró 14, 111.
 Wigand Károly Frigyes 57, 100, 110, 111.
 Wigand Ottó 57, 110.
 Wodianer Fülöp 109, 125, 154, 162, 185.
 Wolf János 164.
 Zaka Lajos 151.
 Zeyk Dániel 104.
 Zoher Antal 47.

Hibaigazítások.

A 108. oldal utolsó sorában *Veress József* helyett *Vörös Sándor* olvasandó.

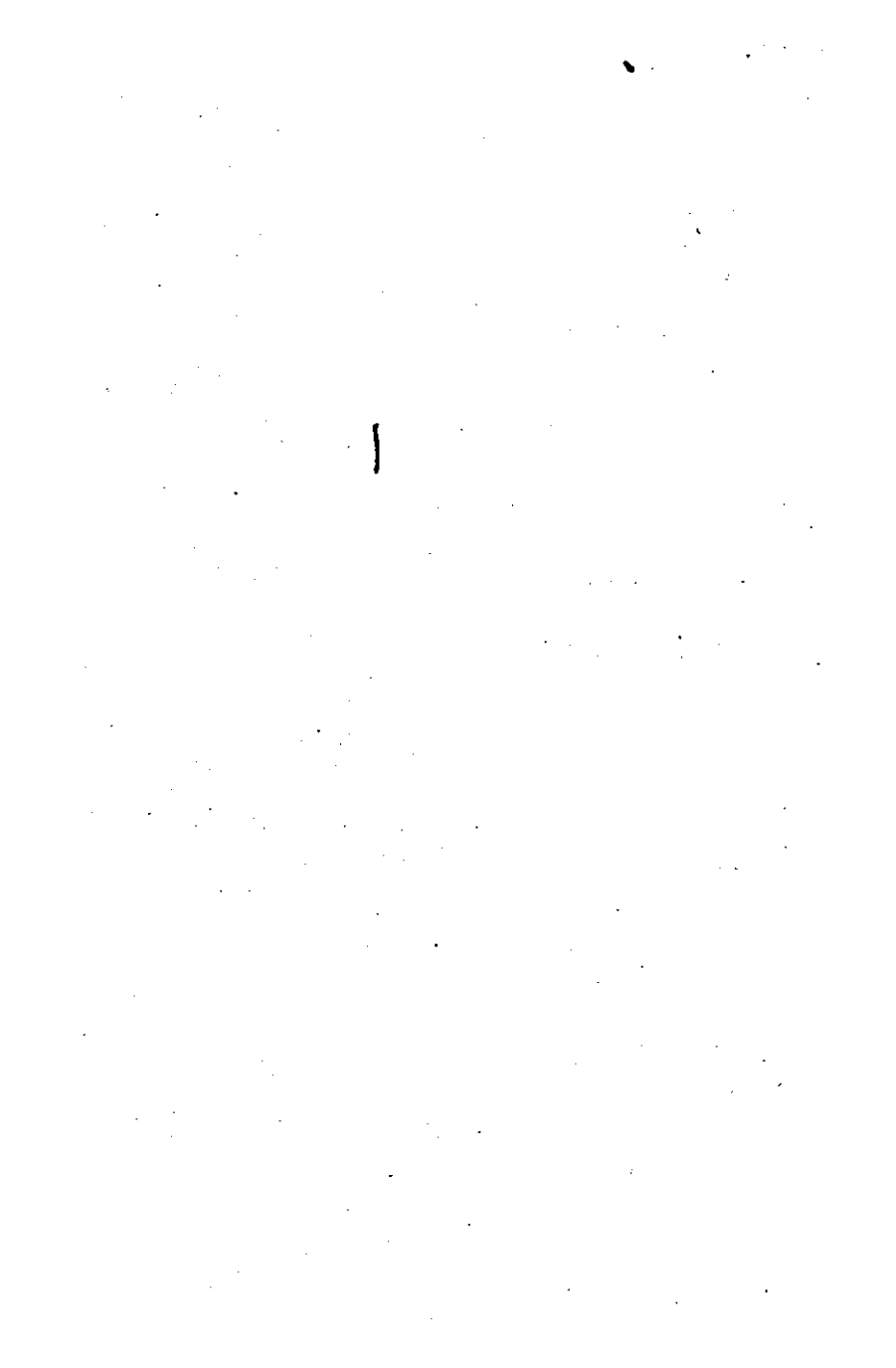
A 136-ik oldalon *Nemzeti Hírlap* helyett helyesen *Nemzeti Ujság* olvasandó.

A 156-ik oldalon *Horák Egyed* életrajzának hatodik sorában *1880* helyett *1879* olvasandó.

Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

